

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

І. І. Дахно

**МІЖНАРОДНА
ЕКОНОМІКА**

2-ге видання, виправлене і доповнене

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

МАУП

Київ 2006

ББК 65.5я73

Д21

Рецензент: *П. О. Масляк*, д-р геогр. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 5 від 25.05.04)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-1023 від 04.07.01)*

Дахно І. І.

Д21 Міжнародна економіка: Навч. посіб. — 2-ге вид., випр.
і допов. — К.: МАУП, 2006. — 248 с.: іл. — Бібліогр.:
с. 237–239.

ISBN 966-608-411-2

У пропонованому посібнику висвітлено сучасний стан, проблеми й основні тенденції розвитку міжнародної економіки та світового господарства на основі нагромадженого світового і вітчизняного досвіду.

Окремо наведено англо-український глосарій, що містить понад триста термінів.

Для студентів вищих закладів освіти і всіх, хто цікавиться питаннями міжнародної економіки.

ББК 65.5я73

© І. І. Дахно, 2002

© І. І. Дахно, 2006, випр. і допов.

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2006

ISBN 966-608-411-2

ПЕРЕДМОВА

Приступаючи до написання навчального посібника з питань міжнародної економіки і ознайомившись з ринком вітчизняної і зарубіжної літератури, автор дійшов висновку, що багато підручників дуже складні й призначені швидше для професорсько-викладацького складу, тексти в них здебільшого рясніють такою великою кількістю цифр і фактів, що важко зрозуміти і запам'ятати основні тенденції, притаманні тим або іншим явищам.

А тому автор поставив перед собою мету створити посібник, який був би доступний за стилем викладу матеріалу для широкого загалу і його можна було б використовувати для вивчення дисциплін “Міжнародна економіка” і “Світова економіка”.

Пропонований навчальний посібник невеликий за обсягом, питання в ньому викладені менш деталізовано, ніж у значно більших підручниках. Проте автор намагався жодне з глобальних явищ не залишити поза увагою.

У посібнику наведено інформацію про сучасні тенденції та проблеми розвитку міжнародної економіки, її основні галузі. Приділено увагу процесу європейської валютної інтеграції, розглянуто запровадження валюти євро. Посібник містить загальний огляд регіонів світу.

Автор не вважав за необхідне наводити дані про економіку кожної з двохсот країн світу і рекомендує звертатися за відповідною інформацією до вітчизняних і зарубіжних довідників типу “Країни світу” та іншої літератури.

Порівняно з підручником “Міжнародна економіка”, який видавництво МАУП випустило 2002 року, ця книжка містить нові

розділи про світову валютну систему та глобальні інтеграційні процеси і є ширшою за попередню. Вона оновлена і доповнена.

До речі, видавництво МАУП 2003 року видало навчальний посібник автора цих рядків за назвою “Міжнародна торгівля”, а видавництво “МАПА” на початку 2004 р. опублікувало його енциклопедичний довідник “Країни світу”. Таким чином, книжки “Міжнародна економіка”, “Міжнародна торгівля” та “Країни світу” є своєрідним навчальним комплексом, який варто враховувати як у навчальному процесі, так і в практичній діяльності.

Читачам, які хотіли б досконало освоїти тему про міжнародну передачу технологій, автор рекомендує звернутись до його книжок “Патентно-лицензионная работа”, “Англо-русский толковый словарь по интеллектуальной собственности”, “Патентование”, “Право інтелектуальної власності”, “Право интеллектуальной собственности”, “Патентование и лицензирование”.

Пропонована книжка містить англо-український глосарій з міжнародної економіки, що охоплює близько 350 понять. Якщо у читача виникатимуть термінологічні питання, то автор пропонує звертатися до книжки “Юридический словарь И. Дахно: словарь законодательных и нормативных терминов”. Вона містить 5700 офіційно сформульованих понять з найрізноманітніших сфер, у тому числі й міжнародної економіки. Тлумачення понять у словнику запозичено із законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, нормативних актів центральних органів виконавчої влади, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України, а також рішень Конституційного Суду України.

Важливим елементом поглиблення знань з дисципліни “Міжнародна економіка” є освоєння політичної та економічної карт світу. Автор сподівається, що на книжковій полиці читача поряд із цією книжкою стоятиме бодай найскромніший атлас світу.

При написанні цієї книги автор враховував наявність у навчальних планах з підготовки фахівців таких дисциплін, як, наприклад, “Міжнародні економічні відносини”, “Зовнішньоекономічна політика” тощо, і доклав усіх зусиль для уникнення повторювання вже відомого читачеві матеріалу.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІКИ

- ☑ Виникнення і розвиток світового господарства
- ☑ Глобалізація світової економіки
- ☑ Населення планети і міжнародна міграція робочої сили
- ☑ Науково-технічна революція і міжнародна передача технологій

1.1. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

1.1.1. Зародження світового господарства

Первісні люди, що з'явилися на Землі багато сотень тисяч років тому, спочатку вели примітивну економічну діяльність. Господарство того періоду було *збиральницьким*. Тогочасна людина майже не відрізнялася від тварини. І людина, і тварина брали у природи лише те, що вона їм пропонувала. Людина пристосовувалася до природи так, як це й сьогодні роблять представники фауни.

Вважається, що приблизно 15–25 тис. років тому на Землі з'явився перший землероб — людина здогадалася посіяти у ґрунт перші зерна і зібрати врожай. Так почалося перетворення природи людиною.

Існує гіпотеза про те, що сільськогосподарська революція (тобто перехід від збиральницького господарства до відтворювального) розпочалася приблизно 10 тис. років тому в регіоні, який називають “Родючий півмісяць” (*Fertile Crescent*). Він охоплює

вав височини східного узбережжя Середземного моря, гори Таурус та Загрос і сягав Перської затоки. Іноді до цього регіону зараховують і долину Нілу та його дельту. Частини територій нинішньої Туреччини, Іраку, Сирії та Ірану належать до згаданого регіону. Він був достатньо забезпечений теплом і вологою. Пізніше тут існували великі імперії стародавнього світу — асирійців, вавилонян, медесів, персів, ізраїльтян, венеціанців, турків. У Месопотамії (територія між ріками Євфрат і Тигр) людство освоїло вирощування багатьох важливих сільськогосподарських культур.

Дикі тварини вперше були приручені у Центральній Америці та Південно-Східній Азії.

Людина постійно вдосконалювала знаряддя праці, підвищувалася продуктивність її діяльності, відбувалося розшарування первісного суспільства, з'явилися сім'я, приватна власність і держава. Розпочався розвиток і вдосконалення господарств-держав і державоподібних утворень (наприклад, міст-держав). Очевидно, тривалий час економіки країн тогочасного світу існували незалежно одна від одної. Потреби людей були примітивними, а простори, що розділяли їх, здавалися нездоланими. Від створення світового господарства людство віддаляла значна історична дистанція. Врешті-решт таке господарство з'явилося. Світове господарство — це сукупність господарств країн світу, взаємопов'язаних міжнародними економічними зв'язками. У країнах з централізованою командно-адміністративною економікою (прикладом може бути колишній СРСР) держава бере безпосередню участь у міжнародних економічних зв'язках. Представниками держави, як правило, є зовнішньоторговельні організації. У багатьох командно-адміністративних економіках існує або існувала монополія держави на зовнішньоекономічну діяльність. Наприклад, північнокорейський сільськогосподарський кооператив не має права безпосередньо продати за кордон жодного лантуха вирощеного ним рису. В умовах ринкової системи господарювання підприємства й організації різних країн торгують між собою безпосередньо. Ринковій економіці не притаманна державна монополія на зовнішню торгівлю.

Розвиток світового господарства бере початок від першої міжнародної операції купівлі-продажу товару (інакше кажучи — продажу за гроші) або першої міжнародної бартерної операції (тобто обміну одного товару на інший). Зрозуміло, що нині у

людства немає речових або письмових доказів, коли саме це відбулося і що саме було предметом першої зовнішньоекономічної угоди. Незаперечно одне: міжнародне господарство почало зароджуватися дуже давно. Історія донесла до нас чимало яскравих прикладів. Це, зокрема, Великий шовковий шлях, який намагаються відродити нині. Дніпром пролягав шлях “з варягів у греки”, тобто зі Скандинавії до Візантії. Відомо, що населення першої держави у світі — Єгипту — вже п’ять тисяч років тому торгувало з сусідніми племенами.

Наука стверджує, що людство зазнало *трьох великих суспільних поділів праці*. На світанку цивілізації тваринництво відокремилось від землеробства. Це був перший суспільний поділ праці. Землеробські і тваринницькі племена почали обмінюватися продукцією. Отже, постала і ставала дедалі гострішою потреба удосконалити засоби виробництва. Другим суспільним поділом праці було відокремлення ремісництва від землеробства і тваринництва. Ремісництво стало основою сучасної промисловості.

Розвиток ремесла і обміну сприяв утворенню міст, відокремленню міста від села, виникненню протилежності між містом і селом. Розвиток обміну, розширення його територіальних меж спричинився до третього суспільного поділу праці — виокремлення купецтва. Саме завдяки йому почало розвиватися світове господарство як сукупність взаємопов’язаних господарств різних держав. Зокрема, стародавні фінікійські та грецькі купці не лише торгували товаром, а й надавали послуги у перевезенні вантажів і пасажирів.

Гроші виникли у результаті першого великого суспільного поділу праці, тобто коли виокремились скотарські племена і значно розвинувся обмін. Процес еволюції форм грошей полягає в переході від “штучних грошей” (худоба, хутро, прикраси тощо) до “вагових грошей”, коли вагова кількість певного товару, скажімо, солі, металу тощо, ставала грошовою одиницею. Зрештою роль грошей почали виконувати благородні метали — золото і срібло. Відбувається перехід від вагових металевих грошей до їх монетної форми, коли за гроші правили шматки металу певної маси, форми, сплаву з клеймом, яке засвідчувало їх товарний вміст. Спочатку монети карбували приватні особи — купці. Купець став посередником між виробником і покупцем і надавав послуги у продажу товарів. Слідом за купцем

з'явився мінняло, який позичав гроші для обслуговування товарообігу.

Вважають, що Середземномор'я разом із сусідніми районами Західної Азії стало центром зародження світового господарства, яке згодом поширилося у напрямку Південної, Південно-Східної та Східної Азії, Росії, Америки, Австралії з Океанією, Тропічної Африки.

Епоха великих географічних відкриттів сприяла поширенню міжнародної торгівлі за межі Європи. За триста років упродовж XV—XVIII ст. були відкриті Америка, морський шлях навколо Африки до Індії та Індокитаю, Австралія, Берингова протока, тихоокеанські острови, північне узбережжя Сибіру, морські течії в Атлантичному й Тихому океанах. Великі географічні відкриття були зумовлені швидким розвитком товарного виробництва, потребами окремих європейських країн знайти нові торгові шляхи на Схід, гострою нестачею золота в торговому обігу та ін.

Упродовж XVI—XVIII ст. мануфактура створювала умови для збільшення обсягів промислового виробництва. Поступово вони виявилися завеликими для міських ринків та ярмарків. Такі ринки розросталися і досягали рівня регіональних, державних та міждержавних. Ті частини національних ринків, які були пов'язані із зарубіжними ринками, виокремилися у міжнародні ринки. Вони з'явилися у Європі, на Близькому та Далекому Сході.

1.1.2. Остаточне формування світового господарства

Подальший розвиток транспорту зміцнив світові економічні зв'язки. Фахівці вважають, що світове господарство остаточно сформувалося наприкінці XIX ст. у результаті розвитку світового ринку, транспорту та машинної промисловості. Саме машинна промисловість уможливила виробництво товарів в обсягах, достатніх не лише для задоволення внутрішніх потреб, а й для постачання на міжнародний ринок. Було створено океанський торговельний флот, побудовано залізниці, що сполучили різні країни світу, почали розвиватися міжнародні автомобільні перевезення. Розвитку світового ринку сприяв повітряний транспорт, що зародився у XX ст.

Світовий ринок розглядають як сукупність обмінів товарами і послугами між національними ринками окремих країн. Розвитку світового ринку сприяла необхідність збуту продукції за межами національних ринків. Світовий ринок здійснює зворотний вплив на виробництво, визначаючи кількісні та якісні характеристики потрібних йому товарів.

1.1.3. Основні поняття міжнародної торгівлі

Світовий ринок є сферою стійких товарно-грошових відносин між країнами, породжених міжнародним розподілом праці. Найпростіша модель світового ринку (модель часткової рівноваги) відображує основні функціональні взаємозв'язки між внутрішнім попитом і пропозицією та попитом і пропозицією на світовому ринку, кількісні обсяги експорту та імпорту, а також рівноважну ціну, за якою відбувається міжнародна торгівля. Світовий ринок проявляється через міжнародну торгівлю, яка є сукупністю зовнішньої торгівлі країн світу. Світове господарство як сукупність національних економік країн світу виявляється через міжнародний рух факторів виробництва. Міжнародній економіці притаманні розвинена сфера міжнародного обміну товарами та факторами виробництва, виникнення міжнародних форм виробничої діяльності, набуття відносної самостійності міжнародною фінансовою системою, створення механізмів міжнародного регулювання економіки, поглиблення відкритості економік країн світу. Міжнародна економіка як наука є частиною економічної теорії.

Для світового ринку властиві такі ознаки:

- товарне виробництво, що вийшло поза національні рамки;
- переміщення товарів зумовлено не лише внутрішніми, а й зовнішніми попитом та пропозицією;
- оптимізація використання факторів виробництва;
- забезпечення конкурентоспроможності товарів та їх виробників.

Товар у міжнародній економіці є об'єктом міжнародного обороту. Попит і пропозиція на товар діють як у національних межах, так і на міжнародному рівні, формуючи сукупний попит і сукупну пропозицію. Товари можуть бути спроможними до міжнародної торгівлі і неспроможними до неї. На перші з них ціни встановлюються взаємодією попиту і пропозиції як всередині країни, так

і за кордоном. Ціна других товарів встановлюється попитом і пропозицією на національному рівні.

Сучасна міжнародна економіка формується і розвивається залежно від рівня забезпеченості країн факторами виробництва.

Поняття “світовий ринок” вважається вужчим за значенням, ніж поняття “світове господарство”. Якщо на світовому ринку відбувається лише міжнародна торгівля, то у світовому господарстві — окрім міжнародної торгівлі — ще й переміщення капіталу, робочої сили, технологій тощо.

Поняття “міжнародні економічні зв’язки” ширше, ніж поняття “міжнародна торгівля”, оскільки, зокрема, охоплює:

- товарну торгівлю;
- інвестиції;
- міграцію робочої сили;
- науково-технічне співробітництво;
- міжнародний туризм.

Виходячи із зазначеного переліку зовнішньоекономічних операцій, який не є вичерпним, міжнародна торгівля є складовою міжнародних економічних зв’язків.

Зовнішня торгівля регулюється з допомогою тарифних (мити, еквівалентні миту збори) і нетарифних (квоти, ембарго, фітосанітарні правила, стандарти тощо) методів. Основні функції мита:

- фіскальна (поповнення державного бюджету або спеціальних фондів);
- захисна (захист вітчизняних виробників, товарів і послуг);
- балансувальна (уникнення небажаного експорту).

Митні тарифи класифікуються так:

- за напрямом руху товарів (експортний, імпортний, транзитний);
- за способом встановлення (адвалорний, специфічний, комбінований, альтернативний);
- за країною походження товару (максимальний, мінімальний, преференційний);
- за правовим джерелом походження (автономний, конвенційний);
- за напрямом дії (сезонний, дискримінаційний, зворотний, компенсаційний, антидемпінговий).

Державне регулювання міжнародної торгівлі може бути одностороннім, двостороннім та багатостороннім.

Митний тариф є переліком ставок мит, що застосовуються до товарів, які переміщуються через державний кордон. Номінальну ставку мита зазначають у митному тарифі. Дійсна ставка тарифу відображує рівень стягнення мита з кінцевих імпортованих товарів і враховує мито, стягнене з імпортованих проміжних товарів. Тарифною ескалацією називають підвищення стягнення мита, враховуючи ступінь обробки зазначених товарів.

До нетарифних методів регулювання зовнішньої торгівлі належать ембарго, квоти (глобальні, індивідуальні), ліцензування, державні субсидії, державна закупівля товарів і послуг, валютне регулювання, сертифікація тощо.

Нетарифні методи вимірюють:

- часткою тарифних позицій, на які поширюються нетарифні обмеження;
- часткою вартості експорту чи імпорту, охоплену нетарифними обмеженнями;
- співвідношенням цін світового ринку і внутрішніх цін на товари, що зазнають експортних або імпортних нетарифних обмежень.

Вартість нетарифних бар'єрів розраховують як еквівалент адвалорного мита.

Керівництво країн нерідко віддає перевагу нетарифним методам регулювання міжнародної торгівлі. За своєю природою вони не є додатковим податковим тягарем для населення і є зручнішими для досягнення бажаного результату порівняно з тарифними методами. Нетарифні обмеження поки що практично не регулюються міжнародними угодами, отже керівництво країн має широке поле для дій на власний розсуд.

Квота є найпоширенішою формою кількісних обмежень. Синонімом квоти вважається контингент, щоправда останнє поняття частіше вживається для позначення квот, що мають сезонний характер. Вирізняють квоти експортні, імпортні, глобальні, індивідуальні.

Ліцензування — метод регулювання зовнішньоекономічної діяльності за допомогою надання державними органами дозволів на експорт чи імпорт товарів. У ліцензіях зазначаються обсяги й терміни. Відомі такі види ліцензій: разові, генеральні, глобальні, автоматичні.

Добровільне обмеження експорту — це зобов'язання, яке бере на себе країна-партнер, щодо дотримання її суб'єктами певного кількісного обмеження експорту з неї.

Добровільне обмеження експорту розглядається як складова явища, що має назву “обмежувальна ділова практика”.

Добровільне обмеження експорту застосовується переважно у групі економічно розвинених країн.

Методами прихованого протекціонізму є технічні бар’єри, внутрішні податки і збори, державна закупівля тощо.

До фінансових методів торговельної політики належать субсидії (прямі, опосередковані, внутрішні, експортні), експортні кредити, демпінг (спорадичний, навмисний, постійний, зворотний, взаємний).

Для регулювання міжнародної торгівлі найчастіше використовуються такі режими: режим нації найбільшого сприяння, національний режим, преференційні режими, а також режими митних союзів, зон вільної торгівлі, спільних ринків.

Виробники і споживачі здійснюють міжнародну торгівлю безпосередньо або через посередників (товарні біржі, торги, аукціони).

Основними показниками міжнародної торгівлі є експорт, імпорт, торговельне сальдо, торговельний оборот, платіжний баланс, торговельний баланс.

Експорт — це вивезення з країни товарів, капіталу, цінних паперів, послуг тощо для реалізації на зовнішньому ринку. Вивезення з країни товарів, які раніше були ввезені до неї, без їхньої переробки називається реекспортом. Імпорт — це ввезення до країни товарів з-за кордону для реалізації на внутрішньому ринку. Отже, міжнародна торгівля складається з двох зустрічних потоків товарів і послуг. Торговельне сальдо означає вартісну різницю між обсягами імпорту та експорту, а торговельний оборот — суму вартісних обсягів експорту та імпорту.

Платіжний баланс країни відображає співвідношення валютних надходжень з-за кордону та її закордонних платежів за певний період часу.

Поняття “платіжний баланс” країни ширше, ніж поняття “торговельний баланс”.

В *“Oxford Paperback Encyclopedia”* (1998 р., р. 119) зазначається, що платіжний баланс є записом операцій, що відбулися протягом певного часу між резидентами якоїсь країни і всім іншим світом. Баланс складається з поточного рахунка (*current account*), рахунка капіталу (*capital account*) і балансової статті (*balancing item*), призначеної для коригування облікових помилок.

Поточний рахунок відображає грошові надходження і впливи у сфері торгівлі товарами та послугами. Рахунок капіталу фіксує вхідні та вихідні потоки капіталу і фінансових активів, у тому числі на міжурядовому рівні.

Основними принципами побудови міжнародного платіжного балансу країни є подвійний запис і рівність його дебету і кредиту. З точки зору бухгалтерії, платіжному балансу завжди притаманна рівновага (саме тому він і називається балансом), але надходження та платежі не завжди рівновеликі. Активне сальдо одержують тоді, коли надходження перевищують платежі, пасивне — навпаки.

Позитивний (активний) і негативний (пасивний) платіжний баланс викликає відповідно збільшення або зменшення офіційних резервів іноземної валюти. Негативний платіжний баланс може призвести до знецінення і девальвації валюти країни.

Активний платіжний баланс країни означає, що сума платежів, що надійшли, перевищує виконані нею платежі. Пасивний платіжний баланс спостерігається за діаметрально протилежної ситуації.

Термін “торговельний баланс” можна застосовувати до торгівлі лише товарами і до сумарної торгівлі товарами та послугами. Якщо надходження якоїсь країни не дорівнюють її виплатам, то спостерігається *gap* (з англ. — ущелина) у зовнішній торгівлі цієї країни.

Активне сальдо торговельного балансу багатьох країн світу використовують для створення своєї “другої” економіки за кордоном. Пасивний торговельний баланс вважається ознакою слабкості зовнішньоекономічних позицій країни. Платіжний баланс регулюється адміністративними, фінансовими, кредитними, валютними важелями.

Торговельний баланс є співвідношенням вартості експорту і вартості імпорту країни за певний проміжок часу. Як правило, це один рік (календарний або фінансовий, якщо вони не збігаються). Активним є торговельний баланс у разі переважання експорту над імпортом. Якщо імпорт переважає над експортом, маємо пасивний торговельний баланс. Коли ж вартість експорту дорівнює вартості імпорту, то такий баланс називають нетто-балансом.

Якщо за певний обсяг експортованих товарів за кордоном можна придбати більшу, ніж на внутрішньому ринку, кількість

потрібних товарів, то такий експорт вигідний. За кордоном не завжди купують лише ті товари, яких бракує на національному ринку. Часто купують товари, виробництво яких у своїй країні коштує дорожче.

Основні взаємозв'язки між секторами — реальним, бюджетним, грошовим і зовнішнім — визначаються за допомогою системи національних рахунків. Система є сукупністю міжнародно визнаних правил обліку економічної діяльності. Основні макроекономічні показники фіксуються на поточних, накопичувальних та балансових рахунках. На рахунках зовнішнього сектору відображуються всі угоди між резидентами та нерезидентами. У рахунках кожного із секторів існує міжнародний елемент. У зовнішньому секторі він відображується у рахунку платіжного балансу. Кожна операція банківської системи із закордонними активами відображується у платіжному балансі країни — у рахунку руху капіталу або у загальному балансі.

Стандартна модель міжнародної торгівлі є моделлю загальної рівноваги у міжнародній торгівлі. Ця модель поєднує попит і пропозицію на товари всередині країни з попитом і пропозицією на них за кордоном. Вона оперує поняттям “взаємний попит”, що означає таку кількість імпортованого товару, яка потрібна певній країні для того, щоб спонукати її експортувати відповідні обсяги інших товарів. Вона відображує умови попиту і пропозиції, розміри виробництва і споживання, відносні переваги країн, їх рівень спеціалізації, фізичний обсяг торгівлі, умови торгівлі, вигравш від торгівлі та його розподіл. Міжнародна (загальна) рівновага досягається тоді, коли одночасно зрівноважуються попит і пропозиція на товар у внутрішній і міжнародній торгівлі.

Ефективність міжнародних торговельних операцій оцінюють, використовуючи поняття “світові ціни”. Якщо у певній країні ціна видобутої нафти становить 40 дол. за барель, то це не означає, що всі бажаючі купуватимуть нафту саме в цій країні. Багатьом покупцям така ціна видається занадто високою, вони шукатимуть і знайдуть дешевшу нафту, яка не поступатиметься якістю.

На світовому ринку попит і пропозиція постійно взаємодіють, у результаті цього формуються ціни, які називаються світовими. Певною мірою на них впливають географічні чинники. Напри-

клад, вартість зерен кофе визначатиметься затратами на його вирощування у різних географічних регіонах.

Співвідношення експортних та імпортних цін певної країни, яке відображується співвідношенням цін на певний товар або співвідношенням індексу експортних та індексу імпортних цін, має назву умов торгівлі. Якщо співвідношення збільшується, то відповідна країна стає заможнішою, а якщо зменшується — біднішою.

Одна з причин розвитку міжнародної торгівлі — нерівномірний розподіл виробничих ресурсів між країнами світу. Торгівля є засобом вирівнювання результатів такого розподілу. Зрозуміло, що успішність експорту залежить не лише від наявних ресурсів, а й від використаних можливостей економічного навколишнього середовища, зокрема від здатності конкурувати на зарубіжних ринках.

У давні часи торгівля була переважно бартерною. Економісти розглядають бартер як форму зустрічної торгівлі. На бартер припадає близько 30 % обсягу міжнародної торгівлі. Він залишається досить поширеним явищем не лише у країнах СНД. Його застосовують, зокрема, Іран та Нігерія, обмінюючи свої нафту та газ на товари обробної промисловості. Значним недоліком бартеру вважається надмірна затрата часу на фазу обміну. Гроші є зручнішим засобом платежу.

Обсяг міжнародної торгівлі у 1980 р. становив 2 трлн дол., а в середині 90-х років — 4 трлн дол. Найбільшою торговельною країною світу є США. У 1995 р. обсяг їх зовнішньоторговельного обороту становив 1,3 млрд дол. Частка Європейського Союзу у світовій торгівлі дорівнює 40–50 %. Японія і Східна Азія забезпечують понад чверть світової торгівлі.

У 90-х роках найбільшими світовими торговельними потоками вважалися такі:

- мікроелектронний (спрямовувався з Японії, Південної Кореї, Тайваню, Гонконгу, Сінгапуру до США; у свою чергу, дещо менший із США — до країн, що розвиваються; значний обсяг припадає на торгівлю у межах Європейського Союзу та Європейської зони вільної торгівлі);
- автомобільний (найбільший — у межах ЄС; світовим виробником стала Японія; американські компанії “Дженерал моторз” і “Форд” залишаються найбільшими світовими виробниками);

- сталний (Західна Європа і далі лідирує за виробництвом і торгівлею; світовим постачальником стала Японія);
- текстильно-одежний (здебільшого з країн, що розвиваються, — країн Східної Азії, Індії, Китаю, країн Близького Сходу, Центральної та Південної Америки; провідними експортерами є Німеччина та Італія);
- продовольчий (США і Канада — основні експортери; великими експортерами у групі країн, що розвиваються, є Індія, Єгипет та Аргентина);
- сировинний (переважно з країн, що розвиваються, до Японії та Західної Європи; світовим експортером залишаються США).

У недалекому минулому наша планета була поділена на три світи. “Перший світ” — Західна Європа, Північна Америка, Австралія, Нова Зеландія і Японія. Дехто до нього зараховував також Південно-Африканську Республіку та Ізраїль. “Другий світ” асоціювався з Радянським Союзом і країнами Східної Європи. До “третього світу” належали всі інші держави Латинської Америки, Африки, Середнього Сходу та Азії. Іноді найбідніші держави цього світу виокремлювали у “четвертий світ”. У світовому господарстві та міжнародній торгівлі усі ці “світи” відіграють неоднакову роль.

1.1.4. Теорії міжнародної торгівлі

Меркантилізм — економічне вчення періоду становлення капіталізму у XV–XVII ст. Його прихильники обстоювали повну експлуатацію природних ресурсів, сприяння експорту та обмеження імпорту. Меркантилісти вважали, що важливо володіти золотом та іншими валютними металами. Країни, яким їх бракувало, мали отримувати золото завдяки торгівлі. Багатство націй, згідно з цією концепцією, безпосередньо пов’язувалося з торговельним балансом. Меркантилізм на практиці означав, що міжнародна торгівля контролювалася компаніями, які мали урядову підтримку, запроваджувалися високі тарифи та починалися торговельні війни (наприклад, англо-нідерландські).

Пізніше прихильники фритрейдерства (вільної торгівлі) — напрямку в економічній теорії та політиці промислових кіл — довели помилковість поглядів меркантилістів. Шотландський філо-

соф, економіст і історик Д. Х'юм (1711–1776) у 1752 р. розвінчав концепцію меркантилістів, довівши, що резерви банківських металів країни переважно визначаються обсягом її економіки та її потребою у грошах як засобах платежу. Основні принципи фритрейдерства — вимога вільної торгівлі і конкуренції, невтручання держави в економічне життя країни та скасування про텍ційного мита.

Меркантилізм — це не якась чітке економічне вчення, а сукупність поглядів і думок з проблем міжнародної торгівлі.

Теорія абсолютних переваг. Її автор — шотландський економіст А. Сміт (1723–1790), якого визнають і засновником сучасного “економіксу”. Згідно з теорією абсолютних переваг країні доцільно імпортувати ті товари, затрати на виробництво яких у цій країні більші, ніж у зарубіжних країнах. Відповідно слід експортувати ті товари, затрати на виробництво яких нижчі, ніж у зарубіжних країнах. На відміну від меркантилістів А. Сміт обстоював свободу конкуренції як усередині країни, так і на світовому ринку, підтримував принцип невтручання держави в економіку (*laissez faire*), висунутий французькою економічною школою фізіократів.

Теорія абсолютних переваг залишила без відповіді запитання: “А що робити тим країнам, у яких немає товарів, що мають абсолютні переваги перед товарами інших країн?”

Теорія відносних переваг англійського економіста Д. Рікардо, стверджує, що у міжнародній торгівлі доцільно брати участь усім країнам. Згідно з цією теорією країні вигідно імпортувати той товар, відносні затрати на виробництво якого у ній перевищують затрати на експортований товар. Інакше кажучи, якщо якась країна має переваги над іншими країнами за рядом товарів, то їй доцільно зосередитись на виробництві і міжнародній торгівлі тих з них, щодо яких її переваги є найвагомішими. Теорія відносних переваг є теоретичною основою міжнародної спеціалізації. Отже, міжнародна торгівля вигідна всім країнам-учасникам, щоправда, вигоди країн не однакові, хтось їх має більше, а хтось — менше.

Теорію факторів виробництва розробили на початку 30-х років ХХ ст. шведські економісти Е. Хекшер і Б. Олін. Об'єктом аналізу були праця та капітал. Якщо обсяг певних факторів виробництва у країні більший, то вони дешевші. І навпаки, фактори дорожчі, якщо їхній обсяг менший. З теорії випливає, що країні

слід експортувати ті товари, які забезпечені дешевшими факторами, а імпортувати товари, що є результатом дорожчих для неї факторів.

Природу міжнародної торгівлі досліджували також американський економіст російського походження В. Леонтьєв (“парадокс Леонтьєва”), американський економіст М. Портер (теорія конкурентних переваг) та ін.

Суть “парадоксу Леонтьєва”: відносний надлишок капіталу в США не позначався на їхній зовнішній торгівлі — США експортували більш трудомістку і менш капіталомістку порівняно з імпортованою продукцією. Згідно з концепцією В. Леонтьєва, у виробничому процесі беруть участь чотири фактори: кваліфікована праця, некваліфікована праця, капітал і земля. Наявність надлишку висококваліфікованої робочої сили сприяє експорту товарів, виготовлених нею.

Розглянуті теорії є класичними. У рамках науки про міжнародну економіку розробляються і так звані альтернативні теорії та концепції міжнародної торгівлі. Серед новітніх теорій міжнародної торгівлі можна вирізнити три групи:

- теорії, які розвивають положення класичних теорій, поширюючи їх на більшу кількість товарів, країн і факторів виробництва;
- теорії, які вивчають ті аспекти міжнародної торгівлі, які залишилися поза увагою класичних теорій;
- теорії, які повністю відкидають класичні теорії, оголошуючи їх застарілими. Розглянемо окремі з них.

Концепція реверсу факторів виробництва зазначає, що певний товар є водночас капіталонасиченим у капіталонасиченій країні і трудомістким у трудонадлишковій країні. Це означає, що за наявності в окремій країні попиту на певний товар вона може імпортувати його з інших країн навіть попри те, що відповідні фактори виробництва в цій країні кращі, ніж у її партнерів.

Концепція внутрішньоголузевої міжнародної торгівлі пояснює міжнародну торгівлю прихильністю споживачів до певних товарів та відповідністю внутрішнього і зарубіжного попиту (*overlapping demand*). Іншими словами, країні вигідніше експортувати товари, у виробництві і торгівлі якими вона нагромадила досвід на внутрішньому ринку. Насичення внутрішнього ринку є передумовою успішного експорту.

Концепція Столпера — Самуельсона. Міжнародна торгівля зумовлює підвищення доходів власників фактора, що інтенсивно використовується для виробництва товару, ціна на який збільшується, та зниження доходів власників фактора, що інтенсивно використовується для виробництва товару, ціна на який зменшується.

Теорія специфічних факторів виробництва (П. Самуельсон і Р. Джон) виходить з того, що певні фактори притаманні окремій галузі і не можуть переміщуватися між галузями. Міжнародну торгівлю зумовлює відмінність відносних цін на товари, яка виникає через неоднакову забезпеченість країн специфічними факторами виробництва. Міжнародну торгівлю рухає те, що специфічні для експортного сектору фактори розвиваються, а фактори, притаманні сектору, який конкурує з імпортом, скорочуються. У результаті торгівлі підвищуються доходи власників специфічного для експортних галузей фактора і зменшуються доходи власників фактора, специфічного для галузей, що конкурують з імпортом.

Концепція Т. Рибчинського. Збільшення пропозицій одного з факторів виробництва за постійності інших змінних приведе до збільшення випуску товарів, що виробляються з інтенсивним використанням цього фактора, і до скорочення випуску інших товарів.

Теорія М. Портера стверджує, що на міжнародному ринку конкурують не країни, а фірми і успіх на ньому залежить від правильно вибраної конкурентної стратегії.

1.2. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.2.1. Загальні ознаки глобалізації

Глобалізація — об'єктивне явище сучасного світу, тобто таке, що не залежить від суб'єктивних бажань, уподобань і антипатій. Глобалізація — це рух людства до формування цілісної глобальної цивілізації. В основі цього руху лежать економічні чинники.

Економікам країн стає тісно у своїх національних рамках. Економіка планети стає справді глобальною. Глобалізація економіки у найширшому значенні цього поняття означає, що держав-

ні кордони та відмінності між світовими фінансовими ринками втратили своє колишнє значення. Цьому сприяли передусім такі тенденції:

- глобалізація фінансів;
- підвищення ролі транснаціональних корпорацій;
- розширення експорту прямих інвестицій з Північної Америки, Західної Європи та Східної Азії;
- міжнародна спеціалізація виробництва і торгівлі товарами та послугами;
- глобалізація третинного сектору (сфери послуг) економіки;
- глобалізація управлінських функцій;
- перетворення туризму на галузь світового масштабу;
- глобалізація проблем навколишнього середовища;
- міжнародна економічна інтеграція.

1.2.2. Глобалізація фінансів

У порівняно недалекому історичному минулому в компаній світу виникали значні проблеми з переказуванням навіть невеликих сум грошей з однієї країни до іншої. Міжнародний валютний обмін супроводжували складні процедури, на дотримання яких витрачався значний час. Особливо жорстко контролювали валютні перекази країни з командно-адміністративною економікою.

Внаслідок революції у сфері телекомунікацій було створено єдиний глобальний ринок капіталу. Завдяки комп'ютеризації нині майже миттєво можна укласти угоди щодо валюти та цінних паперів, які розміщуються у різних місцях планети. Світові фінанси працюють цілодобово, оскільки основні фінансові центри розташовані у різних часових поясах. Щоденний обсяг торгівлі іноземною валютою становив у 1995 р. 90 млрд дол. Це у 100 разів перевищувало щоденний обсяг товарної торгівлі. На основних фондових біржах у 1995 р. було продано акцій на 8 трлн дол.

Банки, які прагнуть уникнути жорсткого урядового контролю, віддають перевагу країнам з ліберальними валютними порядками та офшорним зонам. Наприклад, у британській колонії Кайманові острови (Карибське море) у 1995 р. банки тримали капітал на суму 600 млрд дол. Це астрономічна сума для колонії, де кількість населення становила лише 25 тис. осіб.

Світовими центрами капіталу вважаються Токіо, Нью-Йорк, Лондон, нафтовидобувні держави Перської затоки.

Як у сполучених посудинах рівень рідин встановлюється на одному рівні, так само й капітал має схильність рівномірно розмещуватися на планеті. Але для цього існують певні перешкоди — зокрема, урядовий контроль і втручання, особисті пріоритети інвесторів, усталені банківські традиції тощо.

Глобалізація фінансової системи охоплює інтернаціоналізацію трьох складових:

- внутрішніх валют;
- банківської справи;
- ринку капіталу.

Міжнародні ринки валют (переважно у формі євровалюти) почали розвиватися в 1973 р. у зв'язку із запровадженням плаваючих обмінних курсів. Євровалюти були банківськими депозитами, на які не поширювалося внутрішнє банківське законодавство. Як правило, вони зберігалися у банках, що вважалися офшорними з позиції країни, в якій ці валюти були законним засобом платежу.

Міжнародні банки відомі людству вже кілька століть. Але в минулому їх було небагато і міжнародна діяльність банків не була інтенсивною. Нинішній етап інтернаціоналізації банківської справи характеризується прониканням банків на зарубіжні території слідом за своїми внутрішньодержавними клієнтами. Водночас з обслуговуванням на нових територіях своїх старих клієнтів такі банки надають послуги і місцевим клієнтам, зокрема урядам.

Інтернаціоналізація ринків капіталу охоплює операції фондових бірж, ф'ючерсні угоди та “податкові гавані” (пільги, які уряди встановлюють на доходи, що мають іноземне джерело).

1.2.3. Транснаціональні корпорації

Транснаціональними корпораціями (ТНК) вважаються суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють її за межами однієї країни. В економічній літературі також можна зустріти думку, що транснаціональною є корпорація, капітал якої мононаціональний, а сфера діяльності — міжнародна. Термін “багатонаціональні корпорації” іноді застосовується до корпорацій, які багатонаціональні і за природою свого капіталу, і за сферою діяльності. Усі

ці визначення можна застосувати до поняття “транснаціональна корпорація”.

Найголовнішими ознаками транснаціональних корпорацій вважаються такі:

- компанія реалізує продукції більш як в одній країні;
- підприємства і філіали компанії розташовані у двох і більше країнах;
- власники компанії є резидентами різних країн.

Окремі компанії, що мають ознаки транснаціональних, з’явилися досить давно. Для прикладу можна навести Ост-Індську компанію (East India Company), створену в 1600 році. Масового характеру це явище набуває у 60-х роках ХХ ст., коли великі компанії почали інтенсивно експортувати капітал.

Інвестиції спрямовувалися передусім у сировинні галузі промисловості та у створення розподільчих і збутових підрозділів. Нині основна частина активів ТНК зосереджена у чотирьох галузях: нафтовій, автомобільній, хімічній та фармацевтичній. Ділова активність транснаціональних корпорацій у первинному секторі економіки (тобто видобувних галузях) різко знизилася.

У 1970 р. у 15 найрозвиненіших країнах світу розміщувалися штаб-квартири 7,5 тис. транснаціональних корпорацій. За станом на 1994 р. їх кількість збільшилася до 25 тис. У 1997 р. у світі налічувалося 50 тис. ТНК, які контролювали 40 % приватних капіталовкладень і забезпечували виробництво третини товарів у країнах з ринковою економікою. Безпосередньо на підприємствах ТНК працюють понад 100 млн чол. Транснаціональні корпорації забезпечували зайнятість населення у розвинених країнах на 4 %, а у країнах, що розвиваються, — на 12 %.

На нинішньому етапі саме ТНК, а не країни як такі, вважаються основними учасниками міжнародної торгівлі, переважний обсяг якої стосується торгівлі у межах ТНК напівфабрикатами та компонентами.

Конкурентні переваги ТНК:

- інформаційна обізнаність з економічними і політичними особливостями різних країн;
- володіння значними ресурсами капіталу, технологіями, управлінською майстерністю та здатність до їх оперативного переміщення;
- масштабність економіки.

Вирізняють чотири стадії зовнішньоторговельної експансії ТНК:

- попит певного зарубіжного ринку на товари корпорацій задовольняється за рахунок експорту таких товарів на зазначений ринок;
- ТНК утворює на відповідних зарубіжних ринках виробничі потужності для постачання товарів на ці нові ринки, при цьому експорт товарів з материнської компанії скорочується або взагалі припиняється;
- утворені компанії, продовжуючи постачати товари на місцеві ринки, починають освоювати ринки інших країн;
- утворені компанії починають експортувати до країни материнської компанії товари, виготовлені ними економічно ефективніше, ніж на освоєному ринку материнської компанії.

Стадії експансії ТНК уперше було помічено у сфері так званих первинних матеріалів (зокрема, нафти та міді), потім — в обробних галузях економіки, а нині — в третинному секторі.

Основними типами транснаціональних корпорацій є такі:

- горизонтально інтегровані;
- вертикально інтегровані;
- диверсифіковані.

Для більшості транснаціональних корпорацій їх зростання та розмір пояснюються диверсифікацією. Великі багатопродуктові компанії, як правило, водночас є багатозаводськими підприємствами. Певний час після закінчення Другої світової війни великі корпорації були мононаціональними. На початку 70-х років ситуація почала різко змінюватися. Великі корпорації, які упродовж десятиліть експортували товари на іноземні ринки, утворили там свої дочірні компанії і перетворилися з мононаціональних на транснаціональні.

Транснаціональні компанії сприяють розвитку виробництва й експорту країн, у яких відбувається їхня діяльність. Наприклад, наприкінці ХХ ст. іноземні компанії працевлаштували 45 % робочої сили Сінгапуру, забезпечували 63 % обсягу виробництва обробної промисловості та 90 % експорту її продукції. У Зімбабве ТНК забезпечували 71 % обсягу промислового виробництва, а в Аргентині — 35 % продукції обробної промисловості.

Загалом на частку транснаціональних корпорацій припадає:

- 50 % виробництва (не враховуючи країн з перехідною економікою);
- 60 % зовнішньої торгівлі;
- 90 % прямих зарубіжних інвестицій;
- 80 % технологічних розробок.

Підприємства ТНК формально не залежать одне від одного, у межах корпорацій вони торгують за трансфертними цінами, які не завжди відображають ціни світового ринку.

Найбільш інтернаціональною серед провідних транснаціональних корпорацій є “Nestle”, штаб-квартира якої розташована у Швейцарії. Обсяг її зарубіжних продажів становить 98 % від їх загального обсягу. Такий показник для відомої голландської компанії “Philips” становить 88 %, а для “British Petroleum” — 75 %.

1.2.4. Прямі зарубіжні інвестиції та інші форми міжнародного руху капіталу

Рух капіталу

Нині на США, Канаду, Європейський Союз і Східну Азію припадає 80 % прямих зарубіжних інвестицій.

У 80-х роках ХХ ст. склалася сприятлива ситуація для прямих зарубіжних інвестицій. Уряди країн, компанії яких мали капітал для зарубіжного інвестування (США, Великобританія, Японія, Німеччина, Швеція, Нідерланди), змінили податкове законодавство на користь інвесторів-експортерів. Країни, які відчували потребу в іноземних інвестиціях, почали стимулювати їх надходження.

США не лише великий експортер капіталу, а й його найбільший імпортер. Наприклад, у 1997 р. фірми США з іноземним капіталом забезпечували 12 % робочих місць в обробних галузях промисловості США і 23 % вартості їхнього експорту.

У 1975 р. зарубіжні компанії мали незначну частку активів компаній США. Через десять років ситуація різко змінилася, і США перетворилися на основного імпортера прямих зарубіжних інвестицій. Найбільший їх обсяг надходить до США з Великобританії. Стрімко збільшуються інвестиції японських компаній в

американську економіку. Цілком імовірно, що за цим показником Японія може випередити (або вже випередила) Великобританію. Японські фірми експортують свій капітал до США з метою забезпечити експорт технології з США до Японії.

Прямі іноземні інвестиції в США концентруються переважно в обробних галузях промисловості (хімічна, електронна, фармацевтична) і сфері послуг.

Наприкінці ХХ ст. в економіці США концентрувалося понад 47 % вартості всіх світових іноземних активів. Частка Європи була значно нижчою — 32 %. Прямі іноземні інвестиції у Японії посідають малопомітне місце, бо не досягають навіть 1 % світового обсягу. Капітали до США йдуть не лише від індустріально розвинених країн. Фірми з країн, що розвиваються, почали купувати контрольні пакети акцій американських компаній. Зокрема, інвестиції індійських фірм у сферу створення програмних продуктів лише у Кремнієвій долині США досягли на початку ХХІ ст. 25 млрд дол.

Потоки приватного капіталу до країн, що розвиваються, почали збільшуватися на початку 50-х років. Через три десятиліття щорічний обсяг цих потоків досягнув 30 млрд дол. Після “боргової кризи”, яка тоді настала, інвестиції та потоки приватного капіталу почали зменшуватися.

Понад 50 % прямих зарубіжних інвестицій у групі країн, що розвиваються, припадає на Бразилію, Мексику, Сінгапур, Індонезію, Малайзію, Аргентину та Венесуелу.

На початок 70-х років частка США у прямих зарубіжних інвестиціях становила 2/3 їх світового обсягу. За станом на 1977 р. вона знизилася до 45 %, у 1990 р. ця частка скоротилася ще більше — до третини світового обсягу.

Друге місце за обсягом прямих зарубіжних інвестицій посідає Великобританія (15 %), третє — Японія (13 %), Німеччина дещо відстає від Японії (10 %). До великих експортерів прямих зарубіжних інвестицій належать також Швеція та Нідерланди (приблизно по 6,5 %). Загальна частка у прямих зарубіжних інвестиціях інших промислово розвинених країн становить 15 %, а частка решти світу — лише 2 %.

Немає однаковості у визначенні ролі прямих іноземних інвестицій, особливо для країн, що розвиваються. Існують як досить позитивні, так і різко негативні її оцінки.

Нині прямим зарубіжним інвестиціям властиві такі основні тенденції:

- скорочується приплив капіталу до “периферії” (країн, що розвиваються) і збільшується взаємне інвестування всередині групи розвинених країн;
- посилюється інвестиційна привабливість країн, які орієнтуються на експортний розвиток своєї економіки;
- відбувається поділ окремих регіонів світу на сфери впливу з боку ТНК розвинених країн.

Штаб-квартири ТНК розташовані здебільшого у розвинених країнах, тоді як основна частина їхніх виробничих потужностей — у країнах, що розвиваються.

Обсяг прямих зарубіжних інвестицій збільшується передусім завдяки діяльності транснаціональних корпорацій у сфері товарної торгівлі і торгівлі послугами. Саме завдяки прямим зарубіжним інвестиціям у світі з’явилися міжнародні вироби (*international goods*) — автомобілі, телевізори, магнітофони, комп’ютери тощо, складові яких виготовлялися у різних країнах, але під єдиним контролем певної транснаціональної корпорації.

Політика “заміщення імпорту”, якої дотримувалися багато країн, що розвиваються, відгородила їх від впливу світової економічної конкуренції і в остаточному підсумку виявилася неефективною, оскільки ціни та якість товарів цих економік поступалися світовим, що не приваблювало іноземних інвесторів.

“Нові індустріальні країни” Південно-Східної Азії — Сінгапур, Південна Корея, Тайвань і Гонконг (згодом увійшов до складу КНР) — не побоялися відкрити двері перед іноземним капіталом.

Імпорт товарів з Південно-Східної Азії до США означає, що американський покупець стає споживачем продукції японського капіталу, бо саме японський капітал домінує у тому регіоні. А товари, імпортовані Західною Європою з Латинської Америки, є продуктами інвестицій США у країни латиноамериканського регіону.

Основною метою зарубіжного інвестування є отримання прибутків. Для досягнення цієї мети іноземні інвестори вкладають капітал, забезпечуючи собі доступ до природних і людських ресурсів, місцевих ринків і досягаючи високої ефективності виробництва.

Капітал може експортуватися у товарній (машини, обладнання тощо) і грошовій формах (валюта і валютні цінності). За формою власності капітал поділяється на приватний, державний і капітал міжнародних організацій. За термінами капітал поділяють на довготерміновий і короткотерміновий. За характером використання вирізняють капітал підприємницький і позичковий, а за способом контролю над собою — прямими та портфельними інвестиціями.

Рух міжнародного капіталу має дві основні форми. Перша — кредитування — позика грошей (валюти). При цьому кредиторами і позичальниками можуть бути уряди, міжнародні організації, фізичні та юридичні особи. Загальновідомим кредитором є, наприклад, Світовий банк.

Друга форма руху капіталу — інвестування в активи компаній. Якщо довгострокові інвестиції не передбачають управлінського контролю над іноземною компанією, то такі інвестиції називаються портфельними. За умови набуття такого контролю інвестиції вважаються прямими.

Міжнародний позичковий капітал (міжнародний кредит) класифікують так:

- за призначенням (фінансовий, комерційний, проміжний);
- за видом (товарний, валютний);
- за способом надання (готівковий, акцептний, депозитно-сертифікатний, кредитний);
- за валютою (у валютах країни-боржника, країни-кредитора, третьої країни, у міжнародних розрахункових валютних одиницях);
- за термінами (коротко-, середньо- та довготерміновий);
- за забезпеченням (бланковий, забезпечений);
- за статусом кредитора (фірмовий, міжнародно-банківський, брокерський, урядовий, змішаний міждержавний);
- за об'єктами кредитування (інвестиційний, неінвестиційний);
- за джерелами (іноземний, внутрішній, змішаний).

Вирізняють також факторинг, лізинг, форвейтинг і вексельний кредит.

Монетарний капітал з'являється у тих країнах, які спроможні заощаджувати певну частку створюваного багатства. Бідні країни мають і малі можливості для нагромадження капіталу з метою

інвестування за кордоном. Якщо незначний капітал і створюється, то він, як правило, використовується у межах таких країн.

Експорт капіталу має на меті одержання не лише прибутків, а й політичних вигод. Основними експортерами капіталу є економічно розвинені країни — США, Японія, Великобританія, ФРН, Нідерланди. У цих країнах експорт капіталу перевищує вартість експорту товарів. Переважна частка експорту капіталу припадає на взаємний обмін капіталами у групі промислово розвинених країн. Упродовж останніх десятиліть важливими експортерами капіталу стали країни, багаті на нафту, насамперед держави — члени ОПЕК (Організація країн — експортерів нафти). Надходження в цих країнах за реалізовану нафту такі великі, що власна економіка поки що неспроможна освоїти всю одержану валюту.

Зовнішня заборгованість

Проблемою глобального масштабу є зовнішня заборгованість. Інтернаціоналізація господарського життя призвела до того, що всі країни комусь заборгували. Інша річ, що зовнішній борг у цих країнах різний за обсягом і, отже, можливості для його сплати у них неоднакові.

Від заборгованості не застраховані навіть США. На початку 80-х років ХХ ст. заборгованість іноземних країн Сполученим Штатам Америки перевищувала обсяг американських боргових зобов'язань. На початку 90-х років ситуація стала діаметрально протилежною. Це зумовило запровадження консервативного варіанта державного регулювання економіки, відомого під назвою “рейганоміка” (за прізвищем тодішнього президента Р. Рейгана).

Проблема заборгованості найгостріша для країн “третього світу”. На початок 90-х років їхній сукупний борг становив 1300 млрд дол. Щоправда, ця сума дещо менша, ніж наприкінці 80-х років.

Згідно з даними Світового банку, заборгованість країн, що розвиваються, іноземним урядам і банкам становила у першій половині 90-х років 30 % їхнього загального валового національного продукту (ВНП). Зовнішній борг, наприклад, Аргентини і Нігерії перевищував їхній щорічний ВНП.

Збільшення заборгованості значною мірою було зумовлене нафтовими кризами 1973 та 1978 р. Борг імпортерів нафти з групи

нерозвинених країн збільшився зі 150 млрд дол. у 1973 р. до 800 млрд дол. у 1985 р.

Збільшення заборгованості упродовж 1980–1985 рр. значно посилилося через підвищення курсу долара США і спричинило зниження валютних надходжень до згаданих країн.

Боржники змушені сплачувати кредиторам значні відсотки, часто вони неспроможні це робити. У результаті сума їхнього боргу збільшується, хоча виплати за старими боргами перевищують нові позики. У 1996 р. сума зовнішнього боргу країн “третього світу” збільшилася до 1901 млрд дол., а на його обслуговування було використано 194 млрд дол.

Основними чинниками нинішньої боргової кризи вважаються:

- високі ціни на нафту;
- зниження можливостей для виробництва і продажу товарів національних економік;
- високі відсоткові ставки;
- підвищення курсу американського долара;
- зниження обсягу іноземних державних і приватних позик.

Для пом'якшення проблеми зовнішньої заборгованості використовують різні методи. Зокрема, решелонування (повний або частковий мораторій) означає перенесення на пізнішу дату терміну погашення заборгованості. При цьому відсотки за боргами збільшуються, але боржники мають можливість зменшувати суму своїх щорічних виплат. Цей прийом щодо державних позик використав на практиці Паризький клуб, який об'єднує основні країни-кредитори. Протягом 80-х років було укладено понад 180 угод про розпаявання боргу між країнами Заходу та їхніми боржниками.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) відкрив пільгові кредитні лінії для найбідніших країн з метою допомогти їм здійснити докорінні економічні реформи. МВФ надає також консалтингові послуги, спрямовані на оздоровлення економіки.

“Сірий ринок” боргових зобов'язань означає продаж боргів банками з певною знижкою (до 80 %). Покупцями є компанії, зацікавлені у здійсненні підприємницької діяльності у відповідній країні. За придбане боргове зобов'язання такі компанії згодом одержують кошти у місцевій валюті (або нерухомість, матеріали тощо) від уряду цієї країни.

Банки-кредитори високорозвинених країн іноді змушені списувати борги. Зокрема, у жовтні 2000 р. Конгрес США прийняв закон, що дозволяє списати борги найбідніших країн світу на суму 435 млн дол.

1.2.5. Міжнародна спеціалізація виробництва і торгівлі товарами та послугами

Окрім поняття “міжнародна спеціалізація виробництва” вживають і такі: “географічний поділ праці”, “територіальний поділ праці”, “міжнародний географічний поділ праці”, зокрема в англійській мові є поняття “*international division of labour*”.

Міжнародна спеціалізація виробництва означає спеціалізацію країн на виробництві певних видів продукції або послуг і міжнародний обмін ними. Досить легко уявити собі спеціалізацію за продуктами харчування. Наприклад, банани вирощують у тропіках і не вирощують в умовах помірнього клімату. Тропічні країни експортують банани до країн помірнього поясу, а останні експортують до тропіків свою продукцію.

Країни можуть спеціалізуватися також на послугах, зокрема на рекреаційних (тобто курортних). До країн з розвинутою сферою надання рекреаційних послуг приїжджають туристи з усього світу. При сходженні, скажімо, на вершини у Гімалаях послуги альпіністам надають місцеві жителі — шерпи, адже саме вони можуть переносити великі вантажі в умовах високогір'я, бо добре знають його особливості.

Лондонські фінансисти надають банківські послуги замовникам з багатьох країн світу. Лондон також відомий як світовий центр із створення першокласної комерційної реклами, яка вже завоювала чимало престижних міжнародних призів.

Міжнародний поділ праці — реальне явище. І ним не можна нехтувати, оскільки між різними країнами завжди існували, існують і будуть існувати відмінності у географічному положенні, природних ресурсах, структурі господарства, навичках і майстерності трудового населення тощо.

У результаті міжнародного поділу праці у країнах світу формуються **галузі міжнародної спеціалізації**, які значною мірою орієнтовані на експорт своєї продукції до зарубіжних країн. Саме ці галузі представляють країну у міжнародному поділі праці. Ска-

жімо, якщо у зв'язку з географічним поділом праці згадати Об'єднані Арабські Емірати, то вони постають в уяві як світовий експортер нафти. Швейцарські майстри відомі як найкращі у світі виробники точної механіки, альпійські фермери — як неперевершені виробники одного з найкращих у світі сортів сиру. Швейцарія ще й світовий центр рекреаційних послуг.

Говорячи про Канаду, не можна не згадати канадських фермерів (у тому числі й українського походження), які є відомими у світі експортерами зерна. Аргентина відома своїми неосяжними степами і кваліфікованими фермерами (знову ж таки, серед них чимало українців), вона є великим експортером м'яса худоби на світовому ринку. Перефразовуючи відомого поета, можна сказати: “Ми говоримо — Куба, а маємо на увазі — цукор. Ми говоримо — цукор, а маємо на увазі — Куба!”

Утвердитися на світовому ринку як виробник найбільшої кількості видів і високоякісної промислової продукції, а отже, завоювати вигідне місце у світовій економіці — дуже непросто. Так, від часу здобуття державної незалежності колишніми колоніями в Африці минуло кілька десятиліть. А вони нині, як і раніше, постачають на світовий ринок лише сировину та сільськогосподарську продукцію. На світовий ринок потрібно прориватися і щодня зміцнювати свої позиції.

Міжнародний поділ праці розвивається у двох напрямках — територіальному та виробничому. Перший напрям — спеціалізація країн і регіонів на виробництві певних товарів (їх частин) або послуг. Другий напрям охоплює міжгалузеву, внутрішньогалузеву спеціалізацію та спеціалізацію на рівні окремих підприємств.

Вирізняють такі основні види міжнародної спеціалізації виробництва:

- предметну (виробництво готових товарів);
- подетальну (виробництво складових частин товарів);
- технологічну (стадійну).

Основними показниками рівня міжнародної спеціалізації вважаються коефіцієнт спеціалізації галузі щодо експортної спеціалізації (розраховується як питома вага певного товару у світовому експорті) та експортна квота (частка галузі).

Міжнародне кооперування виробництва перетворюється на міжнародне промислове співробітництво. Найважливішою ознакою промислового співробітництва є комплексність.

Провідними у міжнародному кооперуванні вважаються такі методи:

- виконання спільних програм;
- договірні спеціалізація;
- створення спільних підприємств.

Країни спеціалізуються для того, щоб брати участь у міжнародній торгівлі товарами та послугами, яка може відбуватися у таких режимах:

- вільної торгівлі;
- торговельних обмежень;
- протекціонізму.

Поставки товарів і послуг по лінії міжнародної торгівлі сплачуються відповідною валютою. Можлива і компенсаційна (зустрічна) торгівля.

У зв'язку з міжнародним поділом праці потрібно згадати і про явище, якому поки що не приділяють достатньої уваги.

Зазначення походження товару з того чи іншого географічного регіону часто ніби магнітом притягує до себе споживачів.

У багатьох країнах світу маркування про географічне походження товарів або послуг перебуває під правовою охороною держави. В юриспруденції використовують поняття “найменування місця походження”. Його розуміють як географічну назву країни або місцевості (області), яка використовується для позначення товару, що походить з цієї країни або місцевості (області), якщо властивості чи особливості цього товару винятково або істотно визначаються характерними для країни або місцевості (області) природними умовами та(або) людськими факторами. Наприклад, пухову хустку можна правомірно назвати “оренбурзька пухова хустка”, якщо вона справді виготовлена у цій місцевості з пуху кіз, які scuбають траву у тих далеких степах. Шампанське вино буде справді таким, якщо воно виготовлене у провінції Шампань, у Франції. Трембіту матимуть право називати “гуцульською”, якщо вона насправді виготовлена на Гуцульщині з місцевих матеріалів і місцевими майстрами, яким кваліфікація передавалася з діда-прадіда.

У багатьох країнах світу зазначення місця походження товарів реєструються у складі товарних знаків (тобто позначень, що застосовуються для розпізнавання на ринку товарів різних виробників). У США регіональне походження товарів посвідчується окремо за допомогою так званої сертифікаційної марки.

Деякі країни світу прийняли спеціальне законодавство щодо маркування географічного походження товарів та послуг. 18 червня 1999 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про охорону прав на зазначення походження товарів”.

Спеціалізація господарств країн відбувається з урахуванням передусім порівняльних переваг для виробництва товарів і послуг, які має кожна з країн. Людство зацікавлене в міжнародному поділі праці, як і в тому, щоб різні люди мали різні спеціальності.

Міжнародний поділ праці почався давно, існує нині і триватиме у майбутньому. Країни, які ставали на рейки автаркійного розвитку, рано чи пізно були змушені відмовлятися від такої хибної політики. Великою китайською стіною або залізною завісою від навколишнього світу надовго відгородитися не можна.

У нинішній світовій економіці роль населення та ресурсів як визначальних чинників спеціалізацій знижується. Розміщуючи підприємства, що виробляють продукцію, нині орієнтуються переважно на кінцевого споживача. Деякі країни перетворилися на центри наукових досліджень, тоді як інші є джерелом низькокваліфікованої робочої сили.

Економічна наука у зв'язку з міжнародною спеціалізацією виробництва використовує поняття “трансматеріалізація” і “дематеріалізація”. Перше поняття означає зниження попиту на природні ресурси, оскільки на зміну традиційним мінералам прийшли матеріали із заданими властивостями (напівпровідники, оптичні волокна тощо), друге — зменшення частки сировини у вироблених товарах. Іншими словами, трансматеріалізація — це зміна суті ресурсів, а дематеріалізація — зміна суті продуктів.

Більшість країн спеціалізуються на виготовленні не цілісних виробів, а їх компонентів. Міжнародну виробничу спеціалізацію визначають переважно транснаціональні корпорації. Вони враховують при виборі спеціалізації не лише географічні чинники, а й соціально-економічні.

Економічні зв'язки між державами не лише необхідні, а й взаємовигідні. Крім міжнародної торгівлі, зовнішньоекономічне співробітництво розвивається і в інших формах.

У світі набули поширення спільні підприємства. Підприємства й організації різних країн об'єднують свої фінансові та інші

ресурси і здійснюють спільну виробничо-економічну діяльність на території однієї або кожної з країн.

Важливим напрямком міжнародного співробітництва стало створення вільних економічних зон. Така зона є певною частиною території країни, у межах якої діє особливий режим господарювання. Цей режим надає значні пільги для зовнішньоекономічної діяльності. Існує понад 600 офіційно встановлених вільних економічних зон у 70 державах світу.

1.2.6. Глобалізація третинного сектору економіки

Нинішня міжнародна торгівля не обмежується торгівлею товарами, які можна відчутити і побачити (кам'яне вугілля, банани, комп'ютери тощо). Британський журнал *Economist* якось писав, що послуга — це те, що у процесі купівлі-продажу не може впасти й ударити по нозі. Невпинно збільшується торгівля послугами, темпи зростання якої перевищують темпи зростання міжнародної товарної торгівлі. Третинний сектор охоплює консультаційні послуги у сфері права та підприємництва, аудиту і бухгалтерії, реклами, комп'ютерної справи. Архітектори, лікарі, програмісти, бізнесові консультанти надають на комерційній основі свої послуги в усьому світі. Важливими складовими третинного сектору є міжнародний туризм, навчання іноземних студентів, фінансові послуги, розважальний бізнес, виготовлення аудіо- та відеозаписів тощо.

Існує ряд класифікацій послуг, це зокрема класифікації Світового банку, Світової організації торгівлі тощо. Послуги можуть поділятися на факторні і нефакторні. Перші стосуються міжнародного руху факторів виробництва, другі — решти. Надання послуг часто відбувається одночасно з продажем товарів чи здійсненням інвестицій. Міжнародна торгівля послугами передбачає мобільність покупця, продавця, одночасну мобільність продавця і покупця або мобільний характер власне послуги.

Нині найбільшим експортером послуг є США. Американські фільми, музика, телепрограми тощо заповнили весь світ. Однією з найважливіших статей експорту США вважається американська культура. Так, лише на наданні освітніх послуг США заробили у 1995 р. 10 млрд дол. США є й найбільшим імпортером продук-

ції третинного сектору. Чотири найбільші кіностудії США перебувають у власності іноземного капіталу.

Обсяги міжнародної торгівлі послугами, що відображуються у статистиці платіжних балансів, є заниженими. На початок 1990-х років багато країн, у тому числі великих, не підраховували торгівлю послугами. Методологія їх підрахунку має значні відмінності серед країн світу.

Наприкінці ХХ ст. більш як половина вартості експорту послуг припадала на міжнародний транспорт та міжнародні приватні і ділові подорожі. Розвинені країни експортували 75 % світового обсягу послуг, міжнародні організації — 1 %, а країни, що розвиваються, — 24 %. На США припадало 16,2 % світового експорту послуг, на Францію — 10,2 %, на Італію — 6,5 %, на Німеччину — 6,4 %, на Велику Британію — 5,5 %, на Японію — 5 %.

Держави світу регулюють міжнародну торгівлю послугами шляхом встановлення обмежень на:

- торгівлю послугами;
- створення на внутрішньому ринку філіалів іноземних компаній;
- пересування надавачів послуг;
- пересування споживачів послуг;
- застосування національного режиму.

1.2.7. Глобалізація управлінських функцій

Ще не так давно управлінський персонал неодмінно мав розташовуватися в одному приміщенні з керівництвом. У результаті телекомунікаційної революції ця умова не є обов'язковою. Президенту компанії нині все одно, де робоче місце його підлеглих — на сусідньому поверсі хмарочоса чи за тисячі кілометрів від нього. Комп'ютер допомагає взаємодії керівництва і управлінського апарату. Транснаціональні корпорації працевлаштовують значну кількість місцевих програмістів, клерків, комп'ютерних операторів і телекомунікаційних експертів (інакше кажучи — “білих комірців”) безпосередньо у країнах, що розвиваються. Робоча сила в цих країнах висококваліфікована і водночас дешева. Якщо у Каліфорнії програміст одержує щорічно 60–100 тис. дол., то на Тайвані — 25 тис. дол., а в Індонезії або Китаї — 10 тис. дол. Крім

того, робоча сила у країнах, що розвиваються, не лише дешевша, а й слухняніша.

У недалекому минулому американські компанії переміщували свої управлінські апарати з центрів великих міст до приміських зон, бо утримувати управлінців там було дешевше.

У ряді країн, що розвиваються, є відносний надлишок висококваліфікованої робочої сили, якість якої не поступається західній. Наприклад, в Індії щорічно закінчують університети більше фахівців, ніж у США та Канаді разом. Ця країна має понад 100 тис. інженерів і техніків у сфері комп'ютерного програмування.

1.2.8. Глобалізація туризму

Туризм — один з видів активного відпочинку, поширений з різною інтенсивністю практично в усіх країнах світу. Як правило, надання туристичних послуг є формою підприємницької діяльності, тобто передбачає одержання прибутку. Існує багато видів туризму: міжнародний, внутрішній, гірський, автомобільний, пішохідний, водний, спортивний тощо. В 1975 р. було засновано Всесвітню туристичну організацію (ВТО) (її штаб-квартира розміщується у Мадриді, Іспанія), нині у ній представлені туристичні організації понад 120 країн світу. ООН надала ВТО статус міжурядової.

Понад 1,5 млрд чол. щороку беруть участь у туристичних поїздках. На частку міжнародного туризму припадає 6 % вартості загальносвітового експорту і до 30 % експорту ринку послуг. Обсяг послуг туристичної індустрії світу у 1995 р. становив 5 млрд дол.

Туризм вважається однією з найбільших у світі галузей економіки. У туристичній індустрії планети працює 250 млн чол., вона забезпечує 14 % валового національного продукту і щорічно збільшується на 6 %. У багатьох країнах світу туризм є основною галуззю економіки. Туристів приваблюють природні, історичні, культурні та релігійні пам'ятки, сприятливий клімат, чудові пляжі, стабільне політичне і соціальне середовище та ін.

Дохід від міжнародного туризму забезпечують переважно мандрівники з країн з високорозвиненою ринковою економікою.

Встановлено, що туристичний потенціал певного регіону залежить від таких чинників:

- доступності для потоку туристів з розвинених країн світу;

- кількісних та якісних характеристик матеріально-технічної бази туризму;
- культурної, соціальної, політичної та географічної привабливості.

З'явився і поширюється екологічний туризм, тобто туризм до природних об'єктів, скажімо, до Антарктиди.

Однією з передумов розвитку міжнародного туризму є прогрес світового транспорту, без якого туризм практично неможливий. Навіть мандрівні богомольці, прочани нині добираються до священних місць своїх релігій уже не пішки, а за допомогою транспортних засобів.

Наведемо деякі статистичні дані щодо туризму. Вартість турецького експорту протягом 1980–1990 рр. підвищилася вчетверо, а обсяг надходжень від міжнародного туризму — у 12 разів. Показник доходів від міжнародного туризму в Мексиці — один з найвищих у світі. Темпи розвитку туристичної індустрії Таїланду протягом 1985–1995 рр. вдвічі перевищували темпи індустріалізації. За станом на 1995 р. туризм перетворився у Таїланді на найбільше джерело надходжень іноземної валюти, забезпечуючи 10 % валового національного продукту.

Частка доходів від туризму у валовому національному продукті у середині 90-х років ХХ ст. становила (у відсотках): Багамські острови — 42,6, Барбадос — 31; Ямайка — 25; Домініканська Республіка — 15; Пуерто-Ріко — 6,4. У деяких з цих країн люди, що їх можна побачити на вулицях, є виключно або туристами, або обслуговуючим персоналом.

Звідки ж прибувають туристи? Ось дані щодо окремих країн світу. Туристи з Європи у Мексиці у середині 90-х років становили лише 3 % загальної кількості туристів, а з США — 92 %. Це й зрозуміло, адже Європа далеко, а США — поряд.

Розподіл туристів, які прибули до Єгипту в середині 90-х років, за регіонами проживання був таким: Європа — 48 %; Близький Схід — 31 %; Америка — 7 %; Африка — 7 %; Східна Азія — 5 %; інші регіони — 2 %.

У середині 90-х років до Таїланду подорожували туристи з таких регіонів світу: Східна Азія — 61 %; Європа — 25 %; Америка — 6 %; Південна Азія — 5 %; інші регіони — 3 %.

Туризм розвивається у багатьох країнах світу. Основним регіоном міжнародного туризму була і залишається Європа. Відомо,

що на неї припадає 65 % загальної кількості міжнародних туристів. Наведені статистичні дані показують, що європейці не лише приймають численних гостей з усього світу, а й самі активно подорожують світом. Це один з доказів високого рівня життя в Європі.

На другому місці за обсягом туризму — Американський континент, на третьому — Східна Азія.

1.2.9. Глобалізація проблем навколишнього середовища

Протягом останніх 100 років на планеті було знищено четверту частину оброблюваних площ і дві третини лісів. Щороку з господарського використання вибуває 7 % родючих ґрунтів (за іншими даними, це трапляється протягом 10 років). Поля планети щороку втрачають 26 млрд т гумусу. Площа пустель щороку збільшується на 6–7 млн га. Щосекунди у світі площа лісів зменшується на півгектара, тобто за два роки утворюється площа, порівнянна з територією Фінляндії. Внаслідок заболочування, засолення, вилуговування планета втрачає щорічно 1,5 млн га.

Ситуація навколо планетарної води, повітря, флори і фауни загострюється й далі. Людство інтенсивно споживає природні ресурси і високими темпами забруднює навколишнє середовище. Існує реальна загроза того, що економічний розвиток Землі може припинитися в результаті:

- зменшення притоку енергоносіїв;
- обмеження ресурсів;
- деградації довкілля.

Зокрема, розвіданих запасів нафти залишилося лише на 40 років. Для половини населення планети нафта недоступна вже нині. Як джерела палива бідне населення використовує дерево та деревне вугілля, кізьяк, відходи рослинництва. Використання деревини для опалювання та приготування їжі призводить до збезлісіння, темпи якого набули загрозливих масштабів.

Землі як планеті загрожує і “парниковий ефект”. Її огортає “ковдра” з двоокису вуглецю, двоокису сірки, метану та інших забруднювачів. “Дірка” в озоновому шарі над Антарктидою вже вдвічі перевищує територію США. Гумусний шар втрачається че-

рез вітрову та водну ерозію, яку спричинює надмірний обробіток ґрунтів. Розорюються площі, що були зайняті трав'яною рослинністю. З господарського обороту вилучаються значні площі через неналежну іригацію. До води потрапляють побутові і промислові відходи, токсичні хімікати отруюють її.

Підвищення температури води Тихого океану лише на чверть градуса викликало наприкінці ХХ ст. катастрофічні зміни клімату у Центральній і Південній Америці, а також збитки вартістю кілька мільярдів доларів. Згідно з прогнозами, середні температури на планеті підвищаться на 4,5 градуса до 2050 р. Це означатиме підняття рівня Світового океану на 2,2 м, що спричинить затоплення величезних площ і зникнення з карти світу багатьох держав, передусім в Океанії.

Наведемо ще деякі дані про масштаби екологічних проблем людства.

З надр планети щорічно видобувають майже 100 млрд т руди, корисних копалин і будівельних матеріалів. Лише 1,5 % цього обсягу набуває форми кінцевого продукту.

Вміст двоокису вуглецю в атмосфері збільшується, тому температура земної поверхні за останні 100 років підвищилася на 0,6 %.

Протягом ХХ ст. снігова шапка на горі Кіліманджаро в Африці зменшилася на 80 %. Ще два-три десятиліття і вона остаточно зникне.

Збільшуються мегаполіси — на 0,3 % території планети сконцентровано 40 % населення земної кулі.

Проблема води стає першочерговою. 80 % усіх випадків захворювань пов'язані зі споживанням неякісної води.

Протягом 1990-х років втрати верхнього шару ґрунту досягли 240 млрд т, що становить майже половину орних земель США.

Кістки сучасної людини містять свинцю у 50 разів більше, ніж кістки давніх предків.

Частка США у планетарних викидах двоокису вуглецю становила наприкінці ХХ ст. 25 %, колишнього СРСР та Китаю — 33 %, Західної Європи і Японії — 23 %. Населення США становить 5 % населення світу, а їх частка у світовому забрудненні — 40 %.

Погіршення якості довкілля вже не є проблемою окремих країн або регіонів. Це справді планетарна проблема. В результаті індустріалізації в країнах, що розвиваються, виникають екологічні проблеми, з якими країни Заходу вже зіштовхувалися.

Екологічне співробітництво має бути справді універсальним (планетарним) і брати в ньому участь — обов'язок кожної держави світу.

1.2.10. Міжнародна економічна інтеграція

Економічна інтеграція — це процес усунення митних та інших бар'єрів, що традиційно існували між країнами. Образно кажучи, у приміщенні ліквідують внутрішні перегородки і замість численних кімнатин роблять один великий зал.

Регіональна інтеграція — процес розширення економічного і виробничого співробітництва, об'єднання національних господарств двох і більше суверенних держав, який передбачає утворення єдиного економічного регіону. Така інтеграція розглядається як форма вибіркової дискримінації (*selective discrimination*). При цьому фритрейдерство успішно поєднується з протекціонізмом. Перша політика поширюється на членів угруповання, а друга — на всі інші держави, які не є членами угруповання. Міжнародну економічну інтеграцію можна справедливо розглядати і як форму колективного міжнародного економічного егоїзму.

Інтеграція сприяє ліквідації відокремленості країн і розмиває відмінності між ними, що склалися історично. Інтеграцію можна тлумачити як уніфікацію (тобто зведення воедино) господарств різних країн. Економічна інтеграція в умовах ринкової економіки означає вільний рух капіталів, товарів, послуг і робочої сили у межах певного угруповання країн.

Найпростішою формою економічної інтеграції вважається зона вільної торгівлі. За такого режиму всі члени угруповання взаємно скасовують мито на товари та послуги, що надходять у сферу зовнішньої торгівлі країн-учасниць.

Митний союз вважається поглибленою формою економічної інтеграції. Крім скасування мита на торгівлю між країнами-членами, угруповання виробляє і застосовує єдиний митний тариф у торгівлі з іншими країнами.

Спільний ринок — третя форма економічної інтеграції — передбачає “чотири свободи”, тобто вільний рух товарів, робочої сили, капіталу, а також вільне створення центрів підприємницької діяльності.

Найвищою формою міжнародної економічної інтеграції вважається економічний і валютний союз, а зарубіжні вчені виокремлюють ще й п'яту форму — “повну економічну інтеграцію”. Вона передбачає відмову від більшості суверенних прав. Отже, чим більше економічної інтеграції, тим менше політичного суверенітету.

У межах угруповання здійснюється спільна економічна і валютна політика. Економіка угруповання перестає бути простою сумою економік країн-учасниць і перетворюється на єдине ціле.

Нині у світі налічується близько 20 регіональних економічних об'єднань інтеграційного типу. Найважливішими серед них можна вважати такі: Західна Європа — Європейський Союз (ЄС) та Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ).

Північна Америка — Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (НАФТА).

Азіатсько-тихоокеанський регіон — Асоціація Азіатсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС).

Азія — Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН).

Латинська Америка — Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛАІ) та Південноамериканський спільний ринок (МЕРКОСУР).

Європейська асоціація вільної торгівлі виникла у 1960 р. згідно з підписаною у Стокгольмі конвенцією. ЄАВТ — торговельно-економічне об'єднання, створене з ініціативи Великобританії у відповідь на утворення Спільного ринку.

До нього спочатку увійшли Австрія, Великобританія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія і Швеція. В 1961 р. до ЄАВТ приєдналася Фінляндія як асоційований член. У 1970 р. учасницею стала Ісландія. У 1973 р. з ЄАВТ вийшли Великобританія і Данія, у 1986 р. — Португалія, у 1985 р. — Австрія, Швеція та Фінляндія.

Членами залишаються Ісландія, Норвегія, Швейцарія, Ліхтенштейн.

Оснoву ЄАВТ становить зона вільної торгівлі. У взаємній торгівлі скасовано мита і кількісні обмеження, проте відсутній єдиний зовнішній тариф. Кожна держава здійснює самостійну торговельну політику стосовно третіх країн. Товари з цих країн не можуть вільно пересуватися всередині ЄАВТ (крім промислових товарів з ЄС).

Наднаціональні органи відсутні. Вищий керівний орган — консультативна Рада. Кожна країна має один голос.

Безмитний товарообіг діє лише стосовно промислових товарів і не поширюється на сільгосппродукцію, оскільки сільське господарство ЄАВТ не змогло б витримати конкуренції з боку ЄС.

Найяскравішим прикладом міжнародної економічної інтеграції є Європейський Союз (ЄС). У своєму розвитку це угруповання пройшло всі відомі інтеграційному процесу етапи. Нині ЄС удосконалює складові своїх економічного і валютного механізмів.

Етапи західноєвропейської економічної інтеграції

12 березня 1947 р. було вперше проголошено доктрину Трумена, яка заклала основи програми надання американської допомоги післявоєнній Європі. Програму опрацьовувала спеціально створена група з політичного планування під керівництвом Джорджа Кеннана.

5 липня 1947 р. державний секретар США Дж. Маршалл у промові в Гарвардському університеті виклав план відновлення і розвитку Європи після Другої світової війни за допомогою надання їй американської економічної допомоги. У 1948 р. Конгрес США після майже року напружених дебатів ухвалив пропозицію генерала Маршалла і прийняв “Акт про економічне співробітництво” (Economic Cooperation Act). Він став законодавчою основою “Плану Маршалла”. Відповідно до цього Плану до 1952 р. до 16 країн Європи було спрямовано близько 13 млрд дол. США у формі економічної та технічної допомоги. Шістнадцять західноєвропейських країн створили у квітні 1948 р. Організацію Європейського економічного співробітництва для втілення у життя “плану Маршалла”. На противагу цій організації у січні 1949 р. була створена очолювана Радянським Союзом східноєвропейська регіональна організація — Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), яку на Заході називали дещо зневажливо *Comecon*. Вона проіснувала до червня 1991 р., очолюючи протягом кількох десятиліть процес соціалістичної економічної інтеграції.

19 вересня 1946 р. Вінстон Черчілль запропонував у Цюриху програму створення Об'єднаних Штатів Європи.

У травні 1948 р. на Європейському конгресі у Гаазі, який відбувався під головуванням В. Черчілля, об'єдналися різні політичні рухи і утворили Раду Європи.

4 травня 1950 р. голова комісії з планування Французької Республіки Ж. Монне надіслав міністру закордонних справ своєї країни Р. Шуману меморандум, у якому запропонував створити наднаціональну організацію у сфері вугілля і сталі за участі Франції та Німеччини.

9 травня 1950 р. Р. Шуман офіційно запропонував Німеччині та деяким іншим західноєвропейським країнам розпочати переговори з питання створення спільного ринку вугілля та сталі.

18 травня 1951 р. представники “шістки” — Бельгії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, ФРН і Франції уклали Паризький договір про утворення Європейського об’єднання вугілля і сталі терміном на 50 років. Договір набув чинності 23 липня 1952 р. Ж. Монне став першим президентом Верховного органу Європейського об’єднання вугілля і сталі.

25 березня 1957 р. представники “шістки” уклали у Римі договори про заснування двох нових інтеграційних організацій — Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратом). ЄЕС було також відоме як “Спільний ринок”.

8 квітня 1965 р. у Брюсселі країни “шістки” уклали договір про створення єдиної Комісії та єдиної Ради замість трьох комісій і трьох рад Європейських співтовариств, нові Рада та Комісія розташувались у Брюсселі. Договір набрав чинності 1 липня 1967 р.

Мито у взаємній торгівлі країн-учасниць після поступового його зниження було в основному ліквідоване до 1 липня 1968 р., а основну частину кількісних обмежень скасовано у 1962 р.

Єдина сільськогосподарська політика ЄЕС набула чинності у 1962 р. Її результатом стало те, що національні виробники дістали можливість продавати свою продукцію за цінами, що перевищували середньосвітові більш як на 30 %.

1 січня 1973 р. до ЄЕС приєдналися Великобританія, Данія та Ірландія. Британський уряд Г. Макміллана ще у 1961 р. прийняв рішення розпочати переговори щодо вступу до Європейського економічного співтовариства. Прохання Великобританії було заблоковано французьким президентом генералом Ш. де Голлем вперше у 1963 р., вдруге — у 1967 р. (на той час британський уряд очолював Г. Вільсон). Відставка Ш. де Голля у 1969 р. відкрила Великобританії шлях до вступу до “Спільного ринку”. 1 січня 1981 р. до ЄЕС вступила Греція.

У 1985 р. було укладено першу Шангенську угоду (за назвою французького міста), якою передбачалася свобода пересування громадян ЄЕС і запровадження спільних візових правил стосовно іноземців з третіх країн. Ця угода, а також Конвенція 1980 р. і Мадридські домовленості 1992 р. були інтегровані в 1997 р. у правову систему Євросоюзу.

1 січня 1986 р. членами ЄЕС стали Іспанія та Португалія.

Дванадцятьма державами — членами ЄЕС 17 лютого 1986 р. у Люксембурзі та 27 лютого 1986 р. у Гаазі було укладено Єдиний Європейський акт, що вважається першою великою реформою Паризького і Римських договорів. Цим актом, зокрема, було встановлено остаточну дату створення “Спільного ринку” — 31 грудня 1992 р. Акт містив також положення про координацію зовнішньоекономічних дій країн-членів, зближення економічної і валютної політики держав-членів тощо. Основним принципом голосування у Раді стала кваліфікована більшість, а не однастайність, як було раніше. Акт набув чинності 1 липня 1987 р.

У 1991 р. було завершено переговори ЄЕС з членами Європейської асоціації вільної торгівлі щодо угоди про створення Європейського економічного простору. Відповідна угода між співтовариством і Норвегією, Швецією, Фінляндією, Ісландією та Австрією набула чинності 1 січня 1994 р.

7 лютого 1992 р. у Маастрихті (Нідерланди) представники 12 країн — членів ЄЕС уклали договір про створення Європейського Союзу. 1 листопада 1993 р. він набув чинності. За формою ЄС — міждержавна організація, а за характером завдань — союз європейських народів. Було розглянуто етапи створення валютного союзу, запропонованого у 1989 р. головою Європейської комісії (виконавчого органу ЄЕС) Ж. Делором. Ратифікація Маастрихтського договору у країнах-учасниках відбувалася складно. Наприклад, датчани на референдумі 1992 р. незначною більшістю голосів висловилися проти ратифікації, а на референдумі 1993 р. — незначною більшістю “за”.

1 січня 1995 р. членами ЄС стали Австрія, Швеція і Фінляндія.

1 жовтня 1997 р. укладено Амстердамський договір. У договорі було підтверджено єдине громадянство Європейського Союзу як таке, що доповнює, але не скасовує національного громадянства.

Амстердамський договір вніс зміни до Маастрихтської угоди 1992 р., Римських договорів 1957 р. та деяких актів, пов'язаних з ними (зокрема, Єдиного європейського акта 1986 р.).

Текст Амстердамського договору містить акти, зазначені вище.

1 січня 1999 р. почав функціонувати механізм Економічного і Валютного союзів*. Валюту євро почали використовувати у безготівкових розрахунках.

З 1 січня 2002 р. фактично протягом двох місяців замість шестимісячного запланованого терміну 12 національних валют було вилучено з обігу, їх повністю замінили банкноти і монети євро.

Не виявили бажання запроваджувати євро Великобританія, Данія та Швеція. Датчани за результатами референдуму 2000 р. вдруге відкинули пропозицію уряду приєднатися до євро. Шведи зробили це на референдумі восени 2003 р.

Утворена “єврозона” мала загальну кількість населення 290 млн чол., її ВВП становив близько 16 % світового.

Після 1 березня 2002 р. банкноти та монети національних валют можна і надалі обмінювати на євро в національних центральних банках. Щоправда, терміни такого обміну для різних країн мають певні відмінності, про що свідчить табл. 1.

Розпад Радянського Союзу та зникнення соціалістичного табору у Європі викликали нову хвилю розширення Європейського Союзу.

Згідно з рішеннями, що були прийняті 12–13 грудня 1997 р. на засіданні Європейської Ради у Люксембурзі, 31 березня 1998 р. розпочалися переговори ЄС з державами — претендентами на членство у ЄС стосовно умов їх приєднання до Європейського Союзу. Питання щодо розширення ЄС були остаточно узгоджені під час сесії Європейської Ради в Ніцці 7–11 грудня 2000 р.

Ніццьку угоду було підписано 26 лютого 2001 р. Передбачалося, що вона набуде чинності після її ратифікації в усіх країнах — членах ЄС.

Було розширено сферу застосування голосування кваліфікованою більшістю у Раді ЄС. Таким способом ухвалюватимуться

* Короткі довідки про міжнародні інтеграційні економічні угруповання читач може знайти, наприклад, у розд. 5 книги І. І. Дахна “Міжнародне економічне право” (К.: МАУП, 2000).

Таблиця 1

**Терміни обміну національних валют на євро
в національних банках**

Країна	банкноти	монети
Австрія	завжди	завжди
Бельгія	завжди	31.12.02
Фінляндія	10 років	10 років
Франція	10 років	3 роки
Греція	10 років	2 роки
Іспанія	завжди	завжди
Нідерланди	31.12.31	31.12.06
Ірландія	завжди	завжди
Люксембург	завжди	31.12.04
Німеччина	завжди	завжди
Португалія	20 років	31.12.02
Італія	10 років	10 років

рішення з питань, що стосуються керівництва ЄС, контролю за бюджетом, торгівлі фінансовими послугами, а з 2007 р. — розподілу комунітарної допомоги несприятливим регіонам Євросоюзу. Голосування консенсусом залишилося з питань оподаткування, соціального забезпечення, імміграційної політики, торгівлі аудіо-візуальною продукцією. Після Ніцци консенсус охоплює десяту частину статей Договору про ЄС.

Відбулося також перебалансування позицій з голосування у Раді ЄС, яке набуде чинності після розширення ЄС (табл. 2).

Як свідчать дані табл. 2, великі країни домоглися перерозподілу голосів у Раді на свою користь. Для майбутніх країн членів ЄС квоти для голосування у Раді ЄС також було узгоджено відповідно до кількості їх населення.

До домовленостей у Ніцці кваліфікована більшість голосів для прийняття рішень у Європейській Раді становила 62 голоси з 87 (тобто мінімум 8 країн, 71,26 % кількості населення). Блокуюча меншість становила 26 голосів (тобто мінімум три країни, близько 29 % кількості населення).

Після вступу до ЄС 12 нових держав кваліфікованою більшістю вважається щонайменше 255 голосів з 342, якщо голоси будуть

Голосування у Раді ЄС

№	Країна	Кількість голосів	
		до розширення ЄС	після розширення ЄС
1	Велика Британія	10	29
2	Франція	10	29
3	ФРН	10	29
4	Італія	10	29
5	Іспанія	8	27
6	Нідерланди	5	15
7	Бельгія	5	12
8	Греція	5	12
9	Португалія	5	12
10	Швеція	4	10
11	Австрія	4	10
12	Данія	3	7
13	Фінляндія	3	7
14	Ірландія	3	7
15	Люксембург	2	4

подані від країн, населення яких перевищує 62 % загального населення ЄС.

У Німці було також прийнято рішення про те, що після розширення ЄС всі країни-члени матимуть по одному комісару у Європейській Комісії. Її кількісний склад не перевищуватиме 27 членів. Якщо відбуватиметься подальше розширення ЄС, то Комісія функціонуватиме на основі ротаційної системи. Домовленості в Німці розширили повноваження голови Комісії. Йому надано право призначати віце-голів, розподіляти обов'язки між членами Комісії та звільняти комісарів. Кількість європарламентаріїв збільшиться до 738 чоловік.

Слід зазначити і таке. Засновницькі договори традиційно розглядалися як конституція Євросоюзу. Нагадаємо, що такими договорами є:

1. Паризький договір про Європейське об'єднання вугілля і сталі (1951 р.)

2. Римський договір про Європейське економічне співтовариство (1957 р.)

3. Римський договір про Європейське співтовариство з атомної енергії (1957 р.)

4. Єдиний європейський акт (1986 р.)

5. Маастрихтський договір (1992 р.)

6. Амстердамський договір (1997 р.)

Нині Європейський Союз розробляє свою конституцію у класичному розумінні цього поняття. Довкола проекту Конституції точиться гостра боротьба.

Європейський Союз уклав угоди про партнерство і співробітництво практично з усіма країнами — членами СНД (немає інформації лише про Таджикистан). Щодо ряду країн СНД угоди вже набрали чинності.

1 травня 2004 року країнами — членами ЄС стали Польща, Чехія, Угорщина, Естонія, Словенія. Вони запровадили принципи єдиного торговельного та митного режиму Євросоюзу стосовно третіх країн.

У минулому кожна нова хвиля розширення Європейського економічного співтовариства призводила до збільшення території, кількості населення та сукупного економічного потенціалу. Економічні ж показники у розрахунку на душу населення знижувалися. Хвиля розширення, яка розпочалася 2004 року, збільшить територію Європейського Союзу на 34 %, кількість населення — на 28 %, а сукупний ВВП — лише на 4,8 %.

Європейський Союз наприкінці ХХ ст. посідав значне місце у світовому господарстві. Його частка у світовому експорті та імпорті товарів і послуг становила 40 % або ж навіть перевищувала зазначений показник. У країнах Союзу до його розширення в 2004 р. проживало понад 320 млн чоловік, сукупний ВВП перевищував американський і майже вдвічі — японський. На ЄС припадало 25 % світового промислового виробництва, майже 33 % золотовалютних резервів Заходу. Євросоюз є великим ринком збуту та джерелом постачання товарів і послуг.

Гімном Європейського Союзу є прелюдія “Ода до радості” до останньої частини Дев’ятої симфонії Л. Бетховена. Його було затверджено керівниками держав та урядів у 1985 р.

Синій прапор з дванадцятьма розташованими по колу жовтими зірочками було створено для Ради Європи у 1955 р. Він став

офіційним прапором європейських співтовариств у 1986 р. Коло з дванадцятьма зірочками символізує досконалість. Прийнято рішення, що кількість зірочок не збільшуватиметься незважаючи на збільшення кількості країн — учасниць ЄС.

Інтеграційні процеси відбуваються у Північній Америці, де створено зону вільної торгівлі (НАФТА), та інших регіонах світу.

Перешкоди на шляху до регіональної економічної інтеграції складніші для країн, що розвиваються, ніж для розвинених країн. Основними є політичні бар'єри. Інтеграція неможлива без поступок. А бажання їх робити у держав "третього світу" немає. Інтеграція у цій групі країн значною мірою уповільнюється ще й з огляду на відсутність у минулому взаємозв'язків між ними.

Історично їх економіка була прив'язана до метрополії.

Розглядаючи інтеграцію, потрібно бодай коротко згадати про міжнародну картелізацію. ОПЕК є вдалим прикладом міжнародного картелю.

Економічна наука розглядає картель як форму, спрямовану на штучне підвищення цін на продукцію його учасників. Нині країни ОПЕК видобувають менше ніж половину світової нафти, але в них зосереджено 80 % її розвіданих запасів. Хоча держави-учасниці і мають серйозні спільні інтереси, малоімовірно, що у майбутньому картель переросте в інтеграційне угруповання.

Протилежною інтеграції є автаркія (з грецьк. — самовдоволення). Це економічна політика, спрямована на господарське відособлення, створення замкнутої самодостатньої економіки в межах окремої країни або групи країн, максимальне обмеження імпорту при одночасному стимулюванні експорту товарів і капіталу. Яскравим прикладом автаркії у недалекому історичному минулому була політика соціалістичної Албанії. Життєвий рівень населення був найнижчим у Європі, проте у країні було побудовано півтора мільйони залізобетонних бліндажів для оборони від зовнішніх ворогів, тобто на кожного албанця припадав один бліндаж. Зрозуміло, що нападати на Албанію ніхто не збирався, а вирок соціалістичному ладу там був підготовлений цим і багатьма іншими божевіллями.

1.2.11. Глобалізація і Україна

Глобалізація — не благодійницька діяльність. Вона автоматично не спрямована на рівномірний розподіл у світі економічних вигод від свого поширення і поглиблення. Вигоди передусім концентруються у країнах, де проживає “золотий мільярд” населення. Це економічно розвинені країни Європи, Північної Америки, Японія, Ізраїль, Австралія та Нова Зеландія. На держави “золотого мільярда” припадає близько п’ятої частини населення планети, понад 70 % глобальної торгівлі, більш як половина іноземних інвестицій.

Глобалізацію не можна відділити від конкурентоспроможності. Хто є конкурентоспроможнішим, той і є глобальнішим. Хто неконкурентоспроможний, тому на глобальному рівні нема чого робити.

Вихід на міжнародні ринки пов’язаний з жорсткою конкуренцією. На світових ринках вона завжди була, є і буде, тому й Україна повинна навчитися діяти у глобальному конкурентному середовищі.

Велике значення для України має забезпечення міжнародної конкурентоспроможності її сільського господарства. Це потрібно досягти поряд із скороченням обсягів прямої державної підтримки вітчизняного аграрно-промислового комплексу.

Практично всі вітчизняні товари, навіть ті, що мають високу якість, не відповідають міжнародним стандартам.

Україна торгує із зовнішнім світом переважно сировиною та напівфабрикатами, а не кінцевою високотехнологічною продукцією. Глобалізація вказує на необхідність здійснення Україною економічних реформ, зокрема зміни структури виробництва.

Машинобудування України не здатне повністю задовольнити вимоги міжнародного ринку з огляду на високу металомісткість продукції, відставання показників якості (точність, надійність, трудомісткість експлуатації, економічність).

П’ята частина експорту України припадає на товарні групи з несприятливою кон’юнктурою товарних ринків.

Досвід ряду країн довів доречність тактики “експортного прориву”. Вона означає інтенсивне нарощування експорту порівняно обмеженої групи товарів, для виготовлення яких існують найсприятливіші умови.

Майбутнє України — за інноваційною економічною політикою. Слід налагоджувати експортоспроможні високотехнологічні виробництва, ширше запроваджувати принципи вільної міжнародної торгівлі. Якщо Україна братиме участь у більшій кількості зон вільної торгівлі, то процес економічної глобалізації буде для неї легшим і швидшим. Потрібно враховувати зони вільної торгівлі Європейського Союзу і Співдружності Незалежних Держав.

Здавна відомо, що ліпше бути здоровим і багатим. Сильна економіка не завадить відносинам України ні зі Сходом, ні із Заходом.

Вступати у глобалізацію необачно, а то й небезпечно без наявності освічених вітчизняних кадрів. Зокрема, конче потрібно знати процедуру антидемпінгових, субсидіарних та компенсаційних розслідувань, що проводяться за кордоном. В Україні дотепер відчувається гостра нестача високопрофесійних кадрів, які можуть працювати на зовнішніх ринках.

Щоб успішно влитися у процес глобалізації, необхідно вміти мобілізувати внутрішні ресурси.

Фінансовий ресурс став важливим чинником успіхів у глобальній конкурентній боротьбі. Україна має багато зробити для нарощування обсягів інвестування і кредитування реального сектору економіки, зокрема й для залучення іноземних інвестицій.

Процеси глобалізації висувають перед Україною завдання підвищити стійкість її банківської системи до кризових явищ.

Глобалізація економічної діяльності створює сприятливі умови не лише для легального, а й для нелегального бізнесу, що потребує узгоджених з міжнародною спільнотою заходів боротьби.

1.3. НАСЕЛЕННЯ ПЛАНЕТИ І МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ

1.3.1. Основні демографічні показники

Наприкінці епохи палеоліту (15 тис. років до н. е.) кількість населення Землі становила 3 млн чол., а до кінця неоліту (2 тис. років до н. е.) вона збільшилася до 50 млн чол.

Для того щоб населення планети досягло 1 млрд чол., потрібен був проміжок часу від виникнення людства і до 1850 р. Двомільярдного населення планета досягла за 80 років — на 1930 р., тримільярдного — за 30 років, у 1960 р. Четвертий мільярд з'явився за 16 років — у 1976 р., а п'ятий — за 11 років, у 1987 р. Через сповільнення темпів народжуваності шестимільярдної позначки населення планети досягло за 12 років.

У табл. 3 наведено дані про збільшення кількості населення Землі від появи людини до наших часів, а також прогноз кількості населення планети у 2050 р.

Таблиця 3

Кількість населення Землі

Рік	Загальна кількість населення, млн чол.						
1	200	1920	1860	1985	4845	1996	5800
1000	275	1930	2070	1990	5246	1997	5880
1250	375	1940	2295	1991	5385	1998	5950
1500	420	1950	2500	1992	5480	1999	6030
1700	615	1960	3050	1993	5544	2000	6100
1800	900	1970	3700	1994	5607	2050	11000
1900	1625	1980	4450	1995	5734		

11 жовтня 1999 р. у столиці Боснії і Герцеговини м. Сараєво народилася дитина, яка вважається 6-мільярдним жителем планети. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан відвідав маму і дитя у пологовому будинку і поздоровив їх. У 10 найчисленніших за кількістю населення країнах світу проживає 2/3 планетарного людства. У п'яти країнах світу — Китаї, Індії, США, Індонезії та Бразилії зосереджена половина населення Землі. “Демографічному вибуху” передусім сприяє “третій світ” — бідні народжують бідних. Урбанізація, тобто збільшення міст, значною мірою зумовлена збільшенням кількості населення. Надмірна кількість населення стримує економічне зростання, вичерпує природні ресурси і руйнує довкілля. Існують два основні напрямки демографічної політики:

- підвищення народжуваності (притаманний економічно розвиненим країнам);
- зниження народжуваності (зустрічається у країнах, що розвиваються).

Найвищими темпами збільшується населення Африки — щороку на 3 %. Кенійська жінка у середньому народжує 7 разів. “Демографічному вибуху” сприяють не лише високі темпи народжуваності, а й сповільнення темпів смертності населення планети. Очікується, що у 2025 р. кількість населення становитиме 8,5 млрд чол. (табл. 4).

Таблиця 4

Регіональні показники кількості населення

Регіон	Кількість, млн чол.		Темпи приросту, %		Темпи народжуваності, чол. на 100 чол.		Темпи смертності, чол. на 100 чол.	
	1995	2025	1990–1995	2020–2025	1990–1995	2020–2025	1990–1995	2020–2025
Світ загалом	5734	8188	1,65	0,94	25,7	17,6	9,2	8,2
Африка	878	1495	2,87	1,74	42,3	24,1	13,8	6,7
Азія	3247	4758	1,73	0,89	25,9	17,0	8,5	8,1
Америка	773	1035	1,49	0,72	21,9	15,3	7,3	8,2
Європа	807	863	0,45	0,15	14,4	13,0	9,8	11,5
Австралія та Океанія	29	36	1,57	0,59	19,3	15,0	7,8	9,1

Якщо нинішні темпи народжуваності збережуться, то, за підрахунками експертів ООН, через триста років кількість населення земної кулі становитиме катастрофічну цифру — 13 трлн чол., тобто у 20 тисяч разів перевищуватиме нинішню кількість. Коли б вдалося забезпечити ситуацію, що кожна жінка народжуватиме по двоє дітей, то кількість населення Землі становила б через триста років 9 млрд чол. Чверть населення земної кулі проживатиме в Африці. Найбільшими за кількістю населення країнами світу будуть Індія, Китай та США. Середній вік планетарного населення збільшиться з 26 до 50 років.

Цікаво, що більшість міст-гігантів світу належать саме країнам, що розвиваються. Наприклад, з 25 найбільших міст світу

лише чотири розташовані у групі економічно розвинених країн. У Лімі, Бангкоку, Багдаді, Буенос-Айресі проживає понад 40 % населення відповідних країн.

Нині населення планети спілкується трьома тисячами мов, не враховуючи діалектів. Дві третини населення Землі говорить тринадцятьма найпоширенішими мовами. Китайська мова рідна для 1,1 млрд чол., англійська — 430 млн чол., хінді та урду — 320 млн чол., іспанська — 290 млн чол., російська — 220 млн чол. Офіційними мовами ООН є китайська, англійська, іспанська, російська, арабська і французька.

1.3.2. Міграція населення у минулому і нині

Люди завжди подорожують — добровільно або примусово. Наприклад, 9–10 млн рабів були завезені свого часу європейцями до малонаселеної Америки насильно. Через работоргівлю населення Африки протягом 1650–1850 рр. зменшилося на 22 %. Добровільна міжконтинентальна міграція європейського населення почалася у 20-х роках XIX ст. і була найбільшою у роки Першої світової війни. Тоді на Американський континент щорічно прибувало 1,5 млн європейців, які втікали від лихоліть війни. Спочатку основний потік мігрантів йшов з густонаселених північно-західних регіонів Європи. Пізніше пальму першості перехопили її східні та південні регіони.

Після Другої світової війни мігрували переважно вихідці з країн, що розвиваються. Вони прямували до розвинених країн світу.

Нині не спостерігається усталеної інтенсивної міжконтинентальної міграції. У Західній Європі найрозвиненіші індустріальні країни залучають робочу силу з її аграрної периферії. У Франції переважають працівники-мігранти з Іспанії, Італії та Північної Африки. До Німеччини мігрує робоча сила з Туреччини, Греції та Італії.

Мігранти з Південної Європи, Північної Африки, Мексики малокваліфіковані і виконують роботу, якої уникає місцева робоча сила.

Найпоширенішим типом внутрішньої міграції є міграція з села до міста.

Більшість населення, що мігрує, керується економічними чинниками, наприклад, пошуками краще оплачуваної роботи. Серед мігрантів є й біженці, які залишають країну перебування через

релігійні, політичні, етнічні та інші утиски. За станом на початок ХХІ ст. найбільше біженців було з Афганістану (5 млн чол.), Палестини (2 млн чол.), Ефіопії (1 млн чол.), Мозамбіку (0,9 млн чол.), Анголи (0,4 млн чол.), Камбоджі (0,3 млн чол.). З'явилися екологічні біженці, які втікають через забруднення районів свого проживання.

До проблем міграції західні фахівці застосовують підхід, який можна описати словами “від себе” і “до себе”. Фактори групи “від себе” — це безробіття, безземелля, голод, війна тощо. Фактори групи “до себе” — наявність робочих місць, вищий рівень життя тощо.

На початку 90-х років ХХ ст. кількість тимчасових емігрантів, які проживали за межами своїх країн, становила 25 млн чол.

Безробіття — глобальна проблема, воно є практично завжди і всюди. Наприклад, у США рівень безробіття становив 3,4 % у 1971 р., 9 % — під час депресії 1974–1975 рр. і 5,7 % — у 1997 р. Особливо незахищені через безробіття у США жінки, чорношкіре населення і молодь. 16 % молоді віком до 24 років були у США безробітними у 1997 р. Фактично рівень безробіття ще вищий, оскільки статистика не враховує тих, хто втратив надію знайти роботу і більше її не шукає.

Ще гостріша проблема безробіття у країнах, що розвиваються. Офіційно безробіття охоплює десяту частину робочої сили. Реально ж безробіття поширюється на четверту частину міської робочої сили. 750 млн чол. — частково безробітні або повністю безробітні в аграрному секторі економіки цієї групи країн.

1.3.3. Основні тенденції у міграції робочої сили

Міжнародний ринок праці існує у формі трудової міграції.

Серед міжнародних працівників-мігрантів найзначніша частка припадає на молодих неодружених осіб чоловічої статі. Найпомітнішими є потоки робочої сили з таких регіонів:

- Мексики та країн Карибського басейну до США та Канади;
- південноамериканських країн до Аргентини, Венесуели і Перу;
- Північної Африки та Південної Європи до Північно-Західної Європи;
- Африки і Азії до Саудівської Аравії;
- Індонезії до Малайзії, Сінгапуру й Австралії.

Практично всі країни світу регулюють потік мігрантів. Наприклад, США щорічно дозволяють легальну міграцію обсягом 600 тис. осіб. Кількість нелегальних мігрантів набагато вища — 5 млн осіб.

На боротьбу з нелегальною міграцією американське суспільство витрачає мільярди доларів, переважно на стримування потоку мігрантів з Мексики. Ефективність цього заходу сумнівна. Міграція породжує демографічні, соціальні та економічні наслідки. Без мексиканських мігрантів овочі і фрукти Техасу залишилися б гнити на полях. Без “гостей-робітників” з Туреччини зупинилися б свого часу західнонімецькі конвеєри.

У Франції емігранти становлять 25 % зайнятих у будівництві і третину — в автомобілебудуванні. Половина бельгійських гірників — емігранти. Також емігрантами є 40 % будівельних робітників Швейцарії.

Валютна ефективність експорту робочої сили щонайменше у 5 разів перевищує валютну ефективність товарного експорту.

Еміграція молодої і особливо кваліфікованої робочої сили збіднює відповідні країни. Мільярди доларів прибувають щороку до США у формі “відпливу інтелекту”. Щоправда, мільярди доларів переказуються працівниками-мігрантами сім’ям та близьким, які залишилися на батьківщині. У деяких країнах експорт робочої сили є єдиним стабільним джерелом валютних надходжень.

1.4. НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І МІЖНАРОДНА ПЕРЕДАЧА ТЕХНОЛОГІЙ

1.4.1. Поняття “науково-технічна революція”

Приблизно у середині 60-х років ХХ ст. у літературі, на радіо і телебаченні почали інтенсивно вживати вираз “науково-технічна революція”. Слово “революція” французького походження і означає докорінний переворот, глибокі якісні зміни у розвитку явищ природи, суспільства або пізнання. Науково-технічну революцію (НТР) розуміють як докорінне перетворення продуктивних сил на основі перетворення науки на провідний чинник розвитку суспільства, на безпосередню продуктивну силу.

Нагадаємо, що продуктивними силами суспільства є сукупність засобів виробництва та людей, що приводять їх у рух.

Протягом XVIII–XIX ст. людство досягло великих успіхів у розвитку машинної промисловості. Продукцію на фабриках і заводах почали виробляти переважно не вручну, а за допомогою машин. На них працювали робітники, які мали належну кваліфікацію. Робітниками керували кваліфіковані інженери і менеджери.

Протягом останніх 2–3 тисячоліть людство розвивало науку і використовувало досягнуті нею результати для задоволення потреб суспільства. Отже, наука і техніка існують уже давно. Що ж сталося в середині XX ст., у результаті чого світ заговорив про науково-технічну революцію?

А сталося ось що. Наука почала розвиватися значно інтенсивніше, ніж раніше, її досягнення стали використовувати швидше і ширше. Інакше кажучи, зверталися до науки для вирішення існуючих проблем не час від часу, а на постійній основі. Суспільство зрозуміло, що хоча розвиток науки потребує чимало коштів, та без неї втрати суспільства будуть ще більшими.

У минулому практика часто випереджала науку, яка змушена була обґрунтовувати вже відомі людству речі і явища. Нині ж наука значно випереджає практику.

Поштовхом до науково-технічної революції була Друга світова війна 1939–1945 рр. Війна стимулювала пошук нових засобів її ведення та швидкі темпи їх впровадження. Наприклад, у США досить оперативно й у великій таємниці було створено атомну бомбу, яку 2 і 9 серпня 1945 р. випробували, скинувши на японські міста Хіросіму і Нагасакі.

Найважливіші ознаки науково-технічної революції:

- відкриття і використання нових видів і джерел енергії (атомної, термоядерної тощо);
- автоматизація і пов'язана з нею кібернетизація виробництва;
- широке використання на виробництві, в управлінні і науці електронно-обчислювальної техніки;
- відкриття способів створення матеріалів з наперед заданими властивостями, які не існують у природі;
- впровадження принципово нових, переважно фізико-хімічних методів і технологій;

- проникнення науки у мікросвіт — структуру елементарних частинок матерії;
- освоєння космосу;
- органічне поєднання науки і виробництва.

Для сучасної НТР притаманне значне скорочення термінів впровадження науково-технічних розробок від їх лабораторної стадії у серійне виробництво. Такий шлях свого часу тривав 112 років для фотографії, близько 80 — для електрики. ХХ століття виявилось складнішим. Йому було достатньо 12 років для телебачення, 6 — для атомної бомби, 5 — для транзисторів, 3 — для інтегральних мікросхем.

У літературі зустрічаються дані про те, що середній термін впровадження науково-технічних розробок становить: у Японії — 2–3,5 року, у США — 5–7 років, у Франції — 8–10 років.

1.4.2. Науково-технічна революція і економічна діяльність

Науково-технічна революція — досить складне і широке явище. Розглянемо її аспекти, що безпосередньо стосуються міжнародної економіки.

Науково-технічна революція зробила людину могутньою у її взаємодії з природою. Людина перетворилася на велетня, який може знищити весь навколишній світ і себе разом з ним. Тоді як упродовж усієї попередньої історії людина могла змінювати природу, обмежено впливати на довкілля, але не могла його знищувати.

Що стосується територіальної організації виробництва, то відбулася переорієнтація матеріаломістких галузей промисловості. Якщо раніше вони “прив’язувалися” до джерел сировини, то нині орієнтуються на ринки збуту своєї продукції. Практика засвідчила, що країни можуть мати потужну енергетику і важку промисловість, не маючи власних запасів енергетично-паливної сировини.

Територіальне поєднання освіти, науки і наукомістких виробництв стало типовою ознакою провідних промислових районів країн з високорозвиненою ринковою економікою. З’явилися технополіси — територіальні зони, де масштабно поєднуються ці три елементи.

Всесвітньо відомою стала, наприклад, Кремнієва Долина (Silicon Valley) — промисловий регіон у графстві Санта Клара (Каліфор-

нія, США). Відома як виробник високотехнологічної продукції. Свою назву регіон одержав з огляду на те, що кремній є основою сучасної електроніки.

Науково-технічна революція сприяла високій територіальній концентрації виробництва і населення. Якщо раніше більшість жителів Землі проживали у сільській місцевості, то впродовж останніх десятиліть посилилася урбанізація — процес зосередження населення, економічного і культурного життя в містах.

Водночас науково-технічна революція прискорила процес інтернаціоналізації економічної діяльності. Це означає, що економіки країн світу розвиваються не ізольовано з епізодичним виходом на міжнародний ринок, а функціонують у постійній взаємодії суб'єктів господарювання як у межах країн, так і з відповідними суб'єктами інших держав світу.

Фахівці вважають, що станом на 1950 р. Японія за своїм технічним рівнем відставала від США на 20–30 років. Протягом 1950–1960 рр. за кордоном було закуплено близько 2 тисяч ліцензій, інтенсивно використовувалися загальнодоступні джерела зарубіжної науково-технічної інформації, розширювалися національні наукові дослідження. Як результат — Японія пододала відставання і на багатьох ділянках є лідером світової науки і техніки.

1.4.3. Міжнародний обмін технологіями

Міжнародний рух технологій — це обмін науково-технічними знаннями і виробничим досвідом, який може відбуватися на некомерційних (публікації у науково-технічних виданнях) і комерційних засадах.

Некомерційною передачею технології є також вітчизняне та зарубіжне патентування об'єктів так званої промислової власності. До них належать винаходи, корисні моделі, промислові зразки, сорти рослин, топографії інтегральних мікросхем. Публікація про такі об'єкти промислової власності у вітчизняних та/чи зарубіжних офіційних виданнях поширюється у всьому світі і є однією з форм розповсюдження технологій у глобальному масштабі.

Нагадаємо читачеві, що саме розуміють під зазначеними об'єктами.

У ст. 420 “Об’єкти права інтелектуальної власності” Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. зафіксовано, що до об’єктів права інтелектуальної власності, зокрема, належать:

- літературні та художні твори;
- комп’ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- виконання;
- фонограми, відеограми, передачі (програми) організації мовлення;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- компоновання (топографії) інтегральних мікросхем;
- раціоналізаторські пропозиції;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- комерційні таємниці.

Звертаємо увагу на те, що, на думку вітчизняного законодавця, згаданий перелік не є повним, оскільки у зазначеній статті присутнє слово “зокрема”.

У Цивільному кодексі України зазначається, що об’єктом винаходу та корисної моделі може бути продукт (пристрій, речовина тощо) або процес у будь-якій сфері технології. Корисна модель вважається “малим винаходом”. На корисну модель простіше одержати правову охорону, проте її тривалість коротка.

Об’єктом промислового зразка можуть бути форма, малюнок чи розфарбування або їх поєднання, що визначають зовнішній вигляд промислового виробу.

Цивільний кодекс України не містить тлумачення топографії (компоновання) інтегральної мікросхеми, тому звернемося до спеціального закону.

Закон України “Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем” від 5 листопада 1997 р. містить, зокрема, такі визначення:

“Інтегральна мікросхема — мікроелектронний виріб кінцевої або проміжної форми, призначений для виконання функцій електронної схеми, елементи і з’єднання якого неподільно сформовані в об’ємі і (або) на поверхні матеріалу, що становлять основу такого виробу, незалежно від способу його виготовлення”.

“Топографія інтегральної мікросхеми — зафіксоване на матеріальному носії просторово-геометричне розміщення сукупності елементів інтегральної мікросхеми та з’єднань між ними”.

Варто знати, як розуміють інтегральну мікросхему у зарубіжній літературі.

“Oxford Paperback Encyclopedia” (с. 705) містить нотатку “Integrated Circuit” (“Інтегральна схема”) такого змісту: “Одиничний (single) чип (chip) (який інколи називають мікрочипом) кремнію (silicon) чи іншого придатного (suitable) напівпровідника (semiconductor), що містить у собі (to carry) повну електронну схему (complete electronic circuit), виготовлений як одна одиниця (one unit). Кожний чип містить транзистори, діоди, резистори та конденсатори (capacitors) як основні конструкційні блоки (main building blocks) електронної схеми. Інтегральна схема є основою (to underpin) всієї мікроелектронної технології. Виготовлення інтегральної схеми є комплексним процесом, який може охоплювати (to embody) 50 чи більше окремих стадій (stage). Кремнієві чипи виготовляються з чистих трубчастих (tubular) кремнієвих кристалів завдовжки до 1 м і діаметром до 15 см. Кристали спочатку розділяють на пластинки (to slice into wafers) або круглі диски (circular discs). Окремі ідентичні чипи виготовляються одночасно на кожній пластинці за допомогою серії оптичних чи хімічних процесів. Ці процеси вводять (to introduce) специфічні домішки (specific impurities) у певні місця (defined areas) чипа, в результаті чого утворюються напівпровідникові пристрої (semiconductor devices). Ці пристрої електрично сполучаються за допомогою відкладання алюмінію (deposits of aluminium) і пластинку потім розділяють на окремі чипи, які стають індивідуальними капсулами (are individually encapsulated). Інтегральні схеми можуть виконувати багато функцій. Мікропроцесорні чипи виконують арифметичні операції і можуть контролювати інші схеми. Динамічні випадково доступні чипи пам’яті (dynamic random-access memory chips — DRAMs) можуть нагромаджувати до 4 млн бітів інформації. Інші чипи можуть виконувати комп’ютерні програми і схеми спеціального застосування, які нарізаються (application-specific circuits are tailored) для потреб конкретного пристрою (requirements of a particular device)”.

Стаття 505 “Поняття комерційної таємниці” Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. сформульована таким чином:

“1. Комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якої вона належить, у зв’язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію.

2. Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці”.

Далі процитуємо витяг зі ст. 11 “Критерії однозначності сорту” Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про охорону прав на сорти рослин”, прийнятого Верховною Радою України 17.01.2002 р. № 2986-III:

“1. Різновидом сорту, на які можуть набуватися права, є клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція.

2. Сорт вважається охороноздатним — придатним для набуття права на нього як на об’єкт інтелектуальної власності, якщо за проявом ознак, породжених певним генотипом чи певною комбінацією генотипів, він є новим, вирізняльним, однорідним та стабільним”.

Міжнародна передача технологій може бути законною і незаконною (наприклад, промислове шпигунство). Передача технології у “чистому” вигляді означає торгівлю патентами, ліцензіями, секретами виробництва (ноу-хау). Технології можуть передаватися також через міжнародну торгівлю високотехнологічними товарами, експорт-імпорт капіталомістких виробів, міграцію висококваліфікованих науково-технічних кадрів. Важливими способами передачі технологій на міжнародному рівні є іноземні інвестиції у придбання високотехнологічних підприємств, створення спільних підприємств, укладення угод про будівництво об’єкта “під ключ”, технічне сприяння тощо.

Вирізняють такі основні форми міжнародної торгівлі об’єктами інтелектуальної власності:

- ліцензійну;
- франчизу (франчайзинг);
- інжиніринг;
- лізинг.

Ліцензія — надання права іншій особі або організації використовувати об'єкти інтелектуальної власності. Види ліцензій: патентні, безпатентні, самостійні, супутні, прості, виключні, повні.

Упродовж 20 років, починаючи з 1960 р., оборот світової ліцензійної торгівлі збільшився майже у 12 разів. За станом на початок XXI ст. світова торгівля ліцензіями на винаходи та секрети виробництва (ноу-хау) збільшилася ще майже у 10 разів.

Лідером в експорті технологій є США. На їх частку припадає третина всіх проданих у світі ліцензій. Загальний обсяг промислового виробництва за американськими ліцензіями за кордоном у 2,5 разу перевищує товарний експорт США.

Обсяг виробництва на основі іноземних ліцензій перевищує у Японії 30 %, а в Німеччині — 10 %.

Згідно з оцінками експертів ООН, покупці сплачують за придбані ліцензії від 1 до 10 % вартості реалізованої продукції, виготовленої на ліцензійній основі. Що ж стосується унікальних і перспективних науково-технічних досягнень, то відповідна частка сягає від третини до половини вартості продукції.

На початку другої половини XIX ст. основна частка ліцензій припадала на машинобудування, енергетику та електротехніку. Впродовж 1980-х років перше місце (понад 20 %) посіли ліцензії у сфері приладобудування, радіоелектроніки, зв'язку, будівництва, виробництва будівельних матеріалів та медицини. Частка таких ліцензій досягла третини від їх загальної вартості.

Лізинговий контракт є угодою про довгострокову оренду машин і обладнання. Види лізингу: фінансовий, операційний.

Технологія — це фактор виробництва, якому притаманна висока міжнародна мобільність.

Міжнародне технічне сприяння (технічна допомога) вважається різновидом міжнародної передачі технології. Воно може відбуватися на оплатній чи безоплатній основі. Організаційними видами технічної допомоги є:

- технологічні гранти (передача технологій, технологічно містких товарів, надання коштів на придбання технології, навчання і перепідготовка персоналу);
- співфінансування (одержувач допомоги забезпечує не лише її одержання, а й бере участь у її фінансуванні).

Технічне сприяння буває двостороннім і багатостороннім.

Контрольні питання

1. Коли сформувалося світове господарство і завдяки яким чинникам?
2. Відмінність понять “міжнародні економічні зв’язки” і “міжнародна торгівля”.
3. Світові ціни і світовий ринок.
4. Реекспорт і бартер, причини їх виникнення.
5. Три великі суспільні поділи праці.
6. Мета Великих географічних відкриттів.
7. Суть понять “перший світ”, “другий світ”, “третій світ”.
8. Теорії міжнародної торгівлі і їх основний зміст.
9. Найширше значення поняття “глобалізація економіки”.
10. Розміщення основних фінансових центрів світу.
11. Обсяг якої торгівлі нині більший — валютної чи товарної?
12. Суть поняття “глобалізація фінансів”.
13. Наведіть статистичні дані про розмах діяльності транснаціональних корпорацій.
14. Конкурентні переваги транснаціональних корпорацій перед іншими учасниками зовнішньоекономічної діяльності.
15. Стадії зовнішньоторговельної експансії транснаціональних корпорацій.
16. У яких регіонах світу концентруються нині прямі іноземні інвестиції?
17. Яка країна світу імпортує найбільше прямих іноземних інвестицій і з яких держав?
18. Основні тенденції, що притаманні нині прямим іноземним інвестиціям.
19. На які країни, що розвиваються, припадає основна частка прямих іноземних інвестицій?
20. Чи існує однозначна оцінка ролі прямих іноземних інвестицій?
21. Суть політики “заміщення імпорту”.
22. Позичковий капітал і портфельні інвестиції.
23. Причини виникнення потреби у міжнародному поділі праці.
24. Зміст поняття “галузь міжнародної спеціалізації”, навести приклади таких галузей.
25. Зміст територіального і виробничого напрямків міжнародного поділу праці.

26. Основні види міжнародної спеціалізації виробництва.
27. Суть “зазначення походження товару” і причини економічної доцільності його охорони.
28. Чи охороняються в Україні права на зазначення походження товарів?
29. Суть понять “трансматеріалізація” та “дематеріалізація”.
30. Чому транснаціональні корпорації розглядаються як вирішальний чинник міжнародної виробничої спеціалізації?
31. Суть поняття “автаркія”.
32. Зміст поняття “третинний сектор”.
33. Найбільший експортер продукції третинного сектору.
34. Який технічний засіб і чому допомагає взаємодії керівництва компанії та її управлінського апарату?
35. Чому транснаціональні корпорації зацікавлені у працевлаштуванні “білих комірців” безпосередньо у країнах їхнього проживання?
36. Чи можна великих географічних першопрохідників (Х. Колумба, А. Веспуччі, Ф. Магеллана та ін.) згідно з нинішніми мірками вважати міжнародними туристами?
37. Наведіть основні статистичні дані про міжнародний туризм.
38. Чинники, що визначають туристичну привабливість певного регіону.
39. Основний регіон міжнародного туризму.
40. Суть екологічного туризму.
41. Охарактеризуйте проблеми навколишнього середовища.
42. Чому існує потреба у глобальному співробітництві для захисту довкілля?
43. Кількість населення планети.
44. Поняття про “демографічний вибух”.
45. З якою метою свого часу завозили рабів з Африки до Америки?
46. Коли міграція населення до Америки була особливо інтенсивною?
47. Охарактеризуйте фактори груп “до себе” і “від себе” у міграції населення.
48. Основні міжнародні потоки робочої сили.
49. Нелегальна міграція робочої сили.
50. Кому вигідна міжнародна міграція робочої сили і чому?
51. Науково-технічна революція і її суть.
52. Найважливіші ознаки науково-технічної революції.
53. Як науково-технічна революція вплинула на міжнародну спеціалізацію виробництва?
54. Що ви знаєте про технополіси?
55. Коли почалася науково-технічна революція?
56. Як науково-технічна революція вплинула на взаємодію людини і природи?
57. Спільні підприємства та вільні економічні зони.

58. Причини боргової кризи країн, що розвиваються.
59. Форми міжнародної передачі технологій.
60. Що таке “золотий мільярд” людства?
61. Засновницькі договори Європейського Союзу.
62. Скільки зірок має прапор Європейського Союзу?
63. Назвіть об’єкти права інтелектуальної власності та поясніть, що означають відповідні поняття.
64. Що таке митний тариф?
65. Механізм дії добровільних обмежень експорту.
66. Що означає поняття “стандартна модель міжнародної торгівлі”?
67. Найголовніші ознаки транснаціональних корпорацій.
68. Як держави світу регулюють міжнародну торгівлю послугами?
69. Найголовніші регіональні економічні об’єднання.

МАУП

СВІТОВА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

- ☑ Історичний екскурс
- ☑ Паризька валютна система
- ☑ Генуезька валютна система
- ☑ Бреттон-Вудська валютна система
- ☑ Ямайська валютна система
- ☑ Європейська валютна система

2.1. ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

Світова валютна система є сукупністю кредитно-грошових відносин. Вони склалися на основі інтернаціоналізації господарського життя, міжнародного розподілу праці, розвитку світового ринку тощо.

Міжнародні валютні відносини виникають тоді, коли гроші починають функціонувати у міжнародному господарському обороті.

Національні валютні системи сформувалися раніше, ніж світова валютна система. Тривалий час національні валютні системи існували автономно. Національна валюта є основою національної валютної системи. Більшість держав світу завжди використовували свою національну валюту. Значно рідше країни світу використовують чужу валюту.

Для здійснення міжнародної торгівлі в умовах існування розмаїття валют потрібно мати механізм розрахунків між фізичними і юридичними особами різних країн. Такий механізм стихійно чи цілеспрямовано з'являвся. Його основою був валютний курс.

Історії людства відомі два типи систем грошового обігу:

1. Обіг металевих грошей (тобто мідних, срібних, золотих монет).
2. Обіг паперових грошей та кредитних грошей, які не обмінюються на золото.

Монети з фіксованим на них номіналом, що випускалися державою, вперше з'явилися у VIII ст. до н. е. у Лідії (Мала Азія) та Китаї.

Спочатку монети карбувалися з одного боку. Приблизно за 560 років до н. е. правитель Афин Пісістратус випустив в обіг монети із зображенням на обох боках.

Перші британські монети з'явилися у I ст. до н. е. Виготовлялися вони зі срібла та міді. Згодом мідь та бронзу використовували для монет невеликого номіналу, а для більшого застосовували золото та срібло.

Тривалий час монети відливали за методом, який використовувався ще у Стародавньому Вавилоні для виготовлення печаток, — місця, що були впалими на формі, на монеті ставали опуклими. Метод давав змогу одержувати зображення високої художньої цінності. Сучасні методи монетокарбування з погляду мистецтва поступаються стародавньому. Відомим зразком монетного мистецтва є “Святий Георгій і Дракон” Бенедетто Піструччі (1817 р.). Зображення використовувалося на британських монетах упродовж майже півтори сотні років.

Батьківщиною паперових грошей вважається Стародавній Китай.

Банкноти вперше були випущені банками. Вони зобов'язувалися сплачувати золотом зазначену на банкнотах суму. Банк Англії випускав банкноти з часу свого заснування у 1694 р.

Залежно від металу, що використовувався як гроші, вирізняють такі види металевого грошового обігу:

- біметалізм;
- монометалізм.

Згідно з першим з названих видів монети, що карбуються із золота та срібла, перебувають в обігу як взаємно рівні. Біметалізм набув особливо значного поширення в Західній Європі у XVI–XVII ст., тобто у період первісного нагромадження капіталу. Вартісні співвідношення між золотими та срібними монетами встановлювалися стихійно залежно від ринкової вартості заз-

начених металів. Коли ж у вартісне співвідношення золота та срібла втручалася держава, то виникала система подвійної валюти. В умовах біметалізму один з цих двох металів виявлявся переможцем і відігравав роль загального еквівалента.

Приплив срібла до Європи, передусім з Америки, викликав падіння ринкової ціни срібла порівняно із золотом.

Спроби урядів підтримувати завищене на користь срібла співвідношення між золотом і сріблом викликали переплавлення золотих монет у зливки та їх обмін на срібло. Спрацьовувало правило англійського державного діяча Грешама: “Погані гроші витісняють з обігу “кращі” гроші”.

Коли з’явилася загроза повного витіснення золотих монет срібними, то провідні європейські країни відмовилися від біметалізму.

Срібні монети були громіздкими. Для сплати срібними грошима часто потрібно було вдаватися до послуг гужового транспорту. Золоті ж монети, з огляду на значно вищу їхню вартість, були зручнішими для обігу.

У 1798 р. Англія першою запровадила монометалізм. Впродовж наступного століття він став панівною грошовою системою і в інших країнах.

Людству відомі три види монометалізму — мідний, срібний та золотий. Мідний монометалізм існував в історичному минулому, наприклад, у Стародавньому Римі.

Золотий такі поступово став практично єдиною валютною системою світу.

Вирізняють такі види золотого монометалізму:

- золотовалютний стандарт;
- золотозливковий стандарт;
- золотодевізний стандарт.

2.2. ПАРИЗЬКА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

Першою світовою валютною системою була золотомонетна. Вона стихійно склалася у XIX ст. На Паризькій конференції, що відбулася у 1867 р., золото було визнане як єдина форма світових грошей.

“Большой энциклопедический словарь” зазначає таке (с. 426): “Золотовалютний стандарт — світова валютна система, за якої зв’язок валют окремих країн із золотом здійснюється опосередковано — через обмін на валюту, яка зберігає обмін на золото. З огляду на провідну роль долара система золотовалютного стандарту фактично була золотодоларовим стандартом. Формування золотовалютного стандарту почалося в 30-х роках ХХ ст. і закінчилося на зламі 50–60-х років; юридично оформлена на Бреттон-Вудській конференції 1944 року. Наприкінці 60-х років зайшла у суперечність з інтернаціоналізацією світового господарства, що посилювалася, і на початку 70-х років припинила існування”.

Для золотомонетного стандарту властиві:

- вільне карбування золотих монет;
- стабільний золотий вміст грошової одиниці;
- обмін валют різних країн, спираючись на вагу відповідних золотих монет;
- вільне пересування золота між країнами;
- вільний обмін паперових і кредитних грошей на золото.

Ось як описано золотомонетний стандарт у коротенькій нотатці в “Oxford Paperback Encyclopedia” (с. 585):

“Золотий стандарт — валютна система (monetary system), за якої уряд країни готовий обмінювати валюту на золото на вимогу (on demand) і за оголошеною ціною. Курси валют для валют країн-членів є обов’язково фіксованими. Кожна держава (authority) мусить мати певні запаси золота для виконання своїх зобов’язань. У 1821 р. Великобританія стала першою країною, яка запровадила офіційний золотий стандарт. Десь через півсотні років її приклад наслідували Франція, Німеччина та США. До 1900 р. провідні країни світу прийняли золотий стандарт. Його було припинено (to suspend) під час Першої світової війни з огляду на труднощі з перевезенням золота в умовах війни (wartime) та відновлено у 1925 р. Від нього повністю відмовилися у 1931 р. Ніде у світі золотий стандарт не діє нині”.

Золотомонетний стандарт зумовив значне збільшення суспільних витрат у зв’язку з розширенням виробництва і торговельного обігу. Як дорослій людині тісно у дитячому костюмчику, так само і золотомонетному стандарту на початку ХХ ст. стало тісно в економіці як окремо взятих країн, так і світу загалом. Кредитні гроші неминуче витіснили золото з обігу.

Під час Першої світової війни обмін банкнот на золото було припинено всередині країн. Було також заборонено вивозити золото. Запроваджувалася широка емісія паперових грошей, не забезпечених золотом, що призвело до спалаху інфляції. Система золотомонетного стандарту була зруйнована.

2.3. ГЕНУЕЗЬКА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

Перехід до золотозливкового стандарту було оформлено угодою, укладеною в 1922 р. на Генуезькій конференції. Велика Британія, Франція та США обмінювали банкноти на зливкове золото в необмеженій кількості. Кілька десятків країн запровадили золотодевізний стандарт, згідно з яким національні банкноти обмінювалися на валюти зазначених держав. У свою чергу ці валюти обмінювалися на золото і виконували функцію девізних валют.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. зашкодила засадам Генуезької валютної системи. Обмін банкнот на зливки припинили Велика Британія та Франція. США залишилися єдиною країною, яка обмінювала національну валюту на золото.

2.4. БРЕТТОН-ВУДСЬКА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

Наступною світовою валютною системою стала Бреттон-Вудська. Її започаткували на конференції держав антигітлерівської коаліції у 1944 р. Ця валютна фінансова конференція 44 держав відбулася у містечку Бреттон-Вудс (США, штат Нью-Гемпшир). На конференції розглядалися питання, пов'язані зі стабілізацією валют світу та запровадженням кредиту у міжнародній торгівлі після Другої світової війни.

Було вирішено створити Міжнародний банк реконструкції та розвитку для надання довгострокових кредитів державам, які мали в цьому потребу. Передбачалося, що інша агенція — Міжнародний валютний фонд — фінансуватиме короткострокові дисбаланси у міжнародній торгівлі та платежах.

Основні принципи цієї системи:

1. Золото — основа валютної системи; воно виконувало функції міжнародного платіжного засобу та резервного засобу.

2. Долар США прирівнювався до золота; США розмінювали долар на золото іноземним центральним банкам.

3. Взаємна конвертація валют; курсове співвідношення валют встановлювалося на основі фіксованих валютних паритетів, що відображувалися у доларах.

Бреттон-Вудська система за своєю природою була золотодевізною. Основою системи залишалося золото. Зберігалися золоті паритети валют. Роль резервних валют відігравали долар США та британський фунт стерлінгів. США обмінювали долар на золото іноземним центральним банкам за ціною 35 доларів за одну тройську унцію золота. Ринковий курс валют міг відхилитися від їх паритету, відображеного у доларах, не більше ніж на 1 % в той чи інший бік. Якщо ж коливання курсів було більшим, то центральні банки країн вдавалися до валютної інтервенції, яку вони виконували у доларах.

Отже, Бреттон-Вудська валютна система — це система гегемонії американського долара. Її виникнення було зумовлене панівним становищем США в економіці світу наприкінці Другої світової війни.

Нівелювання економічного, технічного та валютно-фінансового лідерства США протягом 60-х і подальших років, а також економічні, енергетичні та сировинні кризи зумовили дестабілізацію Бреттон-Вудської системи. Конкурентоспроможність західноєвропейської та японської промислової продукції підвищувалася, а американської — знижувалася. Золотий запас США танув. Намагаючись врятувати Бреттон-Вудську систему, США двічі вдавалися до девальвації свого долара (1971, 1973 р.).

Обмін долара на золото США припинили у 1971 р. Фіксовані курси валют поступилися плаваючим.

2.5. ЯМАЙСЬКА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

Ямайська валютна система характеризується тим, що в ній формально відсутнє золото. Країни — учасниці системи не встановлюють золотого вмісту своїх валют і не обмінюють їх на золото. Втім, значна частина валютних резервів країн складається із золотих запасів.

Ямайська валютна система спрямовується на позбавлення долара статусу міжнародної (резервної) валюти. Історичний досвід довів, що навіть велика і сильна національна валюта не є досконалим міжнародним платіжним засобом. Виникла потреба, щоб міжнародну торгівлю обслуговувала міжнародна валюта. Передбачалося, що такою валютою стануть “спеціальні права запозичення — СПЗ, SDR”.

“Большой энциклопедический словарь” у коротенькій нотатці (с. 1136) зазначає: “Спеціальні права запозичення (SDR, від англ. Special Drawing Rights), міжнародні резервні кредитно-розрахункові засоби країн — членів Міжнародного валютного фонду (МВФ), призначені для покриття дефіцитів їхніх платіжних балансів, створені у 1970 р.”.

Однак СПЗ не стали справді міжнародною валютою. Їх частка в урегулюванні міжнародних розрахунків не перевищувала наприкінці ХХ ст. 5 %. Долар де-факто зберігав своє становище резервної валюти.

“Большой энциклопедический словарь” містить (с. 1429) і таку нотатку: “Ямайської угоди, домовленостей про основні принципи формування нової світової валютної системи замість Бреттон-Вудської системи золотовалютного стандарту досягнуто на нараді країн — учасниць МВФ у Кінгстоні (Ямайка) в 1976 р. Ямайська угода проголосила “спеціальні права запозичення” базою нової валютної системи, юридично закріпила демонетизацію золота, узаконила режим “плаваючих” валютних курсів”.

За умовами Ямайської угоди валютний курс, як і будь-яка інша ціна, визначається ринковими силами — тобто попитом і пропозицією. Держави мають можливість впливати на динаміку валютних курсів, вдаючись до продажу чи закупівлі валют, тобто ця валютна система створює певні можливості для управління валютними курсами.

Валютний курс має ще й іншу назву — обмінний. Це кількісне співвідношення, за яким валюта однієї країни обмінюється на валюту інших країн.

Вирізняють три види валютних курсів:

1. Фіксований (офіційно встановлене співвідношення між національними валютами на основі їх взаємного паритету).

2. Такий, що коливається (курс, що вільно змінюється під дією попиту і пропозиції).

3. Такий, що плаває (різновид курсу, що плаває, який використовує механізм валютного регулювання).

Попит і пропозиція на міжнародному валютному ринку залежить від:

- обсягів взаємної торгівлі між країнами;
- масштабів інфляції та економічної кон'юнктури країни;
- купівельної спроможності кожної національної валюти.

“Кошиковий” спосіб визначення валютного курсу є недосконалим (адже структура споживання товарів і послуг, що входять у кошик, різна у різних країнах). На жаль, досконалішого способу ще не винайдено.

У разі зниження курсу національної валюти виграють експортери. Якщо ж валютний курс коливається, то завжди хтось виграє, а дехто програє.

Валюта може бути:

- Замкнутою (неконвертованою).
- Частково конвертованою.
- Повністю конвертованою.

Резервна валюта — це національні кредитно-грошові засоби провідних країн — учасниць світової торгівлі. Така національна валюта використовується центральними банками інших країн для накопичення і зберігання резервів для міжнародних розрахунків.

Заходи прямого регулювання валютного курсу:

- політика облікової ставки центрального банку;
- валютна інтервенція.

Опосередкований вплив держави на валютний курс пов'язується зі здійсненням заходів щодо стабілізації грошово-кредитної та фінансової систем.

2.6. ЄВРОПЕЙСЬКА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

Коли економіки країн міжнародного інтеграційного об'єднання стають досить тісно пов'язаними між собою, виникає потреба у запровадженні єдиної валюти. Це яскраво продемонстровано на прикладі Європейського Союзу.

Європейська Рада ще в липні 1969 р. ухвалила рішення про створення валютного союзу до кінця 70-х років XX ст., тобто

впродовж 10 років. Це рішення вважається першим реальним кроком у цій сфері. Для опрацювання цього питання було створено спеціальний комітет на чолі з тодішнім главою уряду Люксембургу Вернером. Було також створено Європейський фонд валютної кооперації. Його розглядали як попередника майбутнього Європейського центрального банку. Нафтова криза, що спалахнула в 1973 р. під час чергової арабо-ізраїльської війни, зашкодила втіленню задуму про валютний та економічний союз. Його відклали на кращі часи.

До цього питання Європейське співтовариство повернулося в 1978 р. Воно обговорювалося на зустрічі у верхах, що відбулася 1978 року у Копенгагені та Бремені. Враховувалися пропозиції тодішнього голови Комісії Роя Дженкінса.

Рішення про створення Європейської валютної системи (ЄВС) було прийняте 1979 року. Але в засновницьких документах ЄС згадки про цю систему не було аж до 1986 р. Формулювання про ЄВС з'явилося в 1986 р. у ст. 102 "а" Єдиного європейського акта. Держави — члени ЄС прагнули за допомогою ЄВС досягти стабілізації своїх валют і створити резервний фонд ЄС.

З'явилися європейська валютна одиниця (European Currency Unit — ECU) та механізм обмінних курсів.

Екю була не реальною, а розрахунковою валютою. Ця "кошикова валюта" складалася з валют країн — учасниць, зважених відповідно до їх часток у ВВП Співтовариства. Учасники зобов'язувалися підтримувати курси своїх валют щодо екю. Дозволялося лише невелике їх відхилення. Курси національних валют могли взаємно відхилятися на $\pm 2,25\%$. Винятки з правила тимчасово застосовувалися до Великобританії, Італії, Іспанії та Португалії.

Європейському фонду валютної кооперації країни-члени передали в обмін на екю п'яту частину свого валютного і золотого запасів.

У 1988 р. було створено комітет на чолі з головою Комісії Жаком Делором для опрацювання питання про створення Європейського економічного і валютного союзу. Доповідь комітету було схвалено на засіданні Європейської Ради, яка відбулася в липні 1989 р. у Мадриді. У доповіді містилася програма створення Союзу, що охоплювала три етапи. Доповідь комітету Жака Делора стала основою для підготовки і прийняття Маастрихтського договору.

Маастрихтський договір (1992 р.) передбачав три етапи у створенні Європейського Союзу. Для виконання першого етапу встановлювався часовий проміжок 1 січня 1990 р. — 31 липня 1993 р. Протягом першого етапу держави-члени повинні були скасувати всі обмеження на рух капіталів і платежів як між собою, так і з третіми країнами. Держави-члени також зобов'язувалися забезпечити стабільність цін та платоспроможність державних фінансів.

Другий етап валютної інтеграції розпочався 1 січня 1994 р. і тривав до 31 грудня 1998 р. На цьому етапі держави зосередилися на розв'язанні питань, що стосувалися занадто великого бюджетного дефіциту, проблем платіжного балансу, незалежності фінансової системи від нагальних потреб як окремих країн, так і Союзу в цілому. У полі зору були також питання про статус Валютного комітету та Європейського валютного інституту.

Валютний комітет повинен був відстежувати валютну та фінансову ситуації у країнах членах та в Союзі. Наприкінці другого етапу він перетворювався в економічний і фінансовий комітет.

Європейський валютний інститут (ЄВІ) було створено замість комітету управляючих центральними банками держав-членів та Європейського фонду валютної кооперації. Інститут вважався попередником Європейського центрального банку. Функції ЄВІ:

- сприяв координації валютної політики держав-членів з метою забезпечення стабільності цін;
- розробляв попередні заходи для запровадження Європейської системи центральних банків;
- спостерігав за розвитком ситуації щодо ею.

Інститут мав основні, допоміжні та консультаційні функції.

Для переходу до третього етапу державам — учасницям Європейського Союзу необхідно було узгодити національне законодавство про центральні банки з Маастрихтським договором і Статутом європейської системи центральних банків і відповідати чотирьом “критеріям зближення”. Стисло охарактеризуємо ці критерії:

1. Критерій досягнення високого рівня стабільності цін означав, щоб темпи інфляції у конкретній державі не перевищували більш як на 1,5 % показник трьох держав-членів, які мали найнижчий цей показник.

2. Критерій захищеності фінансового становища держави передбачав, щоб вона не мала занадто великого бюджетного дефіциту.

3. Критерій нормальної участі у механізмі обмінних курсів означав на відсутність девальвації державою своєї валюти щодо валют інших країн-членів.

4. Критерій зближення довгострокових відсоткових ставок спрямовував зусилля на те, щоб середня номінальна відсоткова довгострокова ставка не перевищувала більш як на 2 % цей показник у державах угруповання, що мали найстабільніші ціни.

Спочатку планувалося, що першого дня третього етапу екю перестане бути “кошиком валют” і стане єдиною валютою країн-членів (але згодом від екю відмовилися на користь євро). Планувалося, що національні валюти за перевідним курсом, встановленим на перший день третього етапу, будуть обмінюватися на екю.

На початку третього етапу починала виконувати свої функції і Європейська система центральних банків (ЄСЦБ). Національні банки разом з Європейським центральним банком розглядаються як складові цієї системи. Основною метою діяльності ЄСЦБ вважалася підтримка стабільності цін.

Одночасно з ЄСЦБ утворювався Європейський центральний банк. На відміну від ЄСЦБ він є юридичною особою. Метою створення ЄЦБ було забезпечення функціонування та виконання завдань ЄСЦБ.

31 травня 1995 р. Комісія ЄЕС прийняла “Зелену книгу” (Green Paper), у якій описувалися практичні заходи щодо запровадження єдиної валюти. Ця книга розглядалася як документ для дискусії щодо сценарію переходу на єдину валюту. Комісія була зацікавлена почути думки держав-членів, Європейського валютного інституту, центральних банків держав-членів, а також банківських та фінансових фахівців.

У жовтні 1995 р. Європейська Рада обговорила згаданий сценарій. Розглядалася також назва нової валюти. Німеччина вперше запропонувала дати їй назву “євро”. Перед цим німці пропонували назву “марка”, але їхня пропозиція не дістала підтримки партнерів.

На засіданні Європейської Ради, що відбулося у грудні 1995 р. в Мадриді, було прийнято рішення про назву єдиної валюти (євро) і затверджено графік її запровадження.

Восени 1996 р. у Європейському Союзі розпочалася кампанія з пропаганди євро. Її метою було пояснити широкій громадськості переваги від запровадження євро. У цілому кампанія спиралася на положення зазначеної “Зеленої книги”. На засіданні Європейської Ради 13–14 грудня 1996 р. у Дубліні було затверджено зразки банкнот євро. Вони мали номінал 5, 10, 20, 50, 100, 200 та 500 євро. На банкнотах відтворено елементи архітектурних стилів Західної Європи: класичного, романського, готичного, епохи Відродження, бароко, рококо, склобетонного. Зображено також арки та мости різних епох. Вони символізують єднання. Дизайнер банкнот — австрійський художник Роберт Каліна.

Банкнот номіналом один і два євро немає, вони існують у вигляді монет. Розмінна монета дістала назву “цент”. На зворотному боці монет держави-члени можуть розміщувати зображення на свій смак. Лицьовий бік монет уніфіковано.

Економічний і валютний союз розпочав свою діяльність 1 січня 1999 р. Євро стало повноцінною самостійною валютою, щоправда, спочатку у безготівкових розрахунках. Обмінні курси між євро та національними валютами були незворотно зафіксованими. Національні валюти країн — учасниць проекту євро перестали незалежно виставлятися на міжнародних фінансових ринках щодо інших валют. Нові випуски державних боргових зобов’язань потрібно було деномінувати у євро. Європейська система центральних банків формує і запроваджує єдину валютну й обмінну політику.

Період протягом 1999–2001 рр. надавався для видрукування необхідної кількості банкнот євро та карбування монет. У цей час зазначалися паралельно ціни у національній валюті та євро з метою при звичаєння до євро споживачів.

1 січня 2002 р. розпочався 6-місячний термін для вилучення з обігу національних валют та заміни їх на євро. Процес обміну і вилучення формально закінчився 30 червня 2002 р. Фактично ж його було завершено раніше. Він пройшов рівно і набагато вдаліше, ніж на це сподівалися навіть оптимісти. Осторонь зони євро залишилися Велика Британія, Данія та Швеція. Восени 2003 р. більшість шведських виборців проголосувала на референдумі проти запровадження євро.

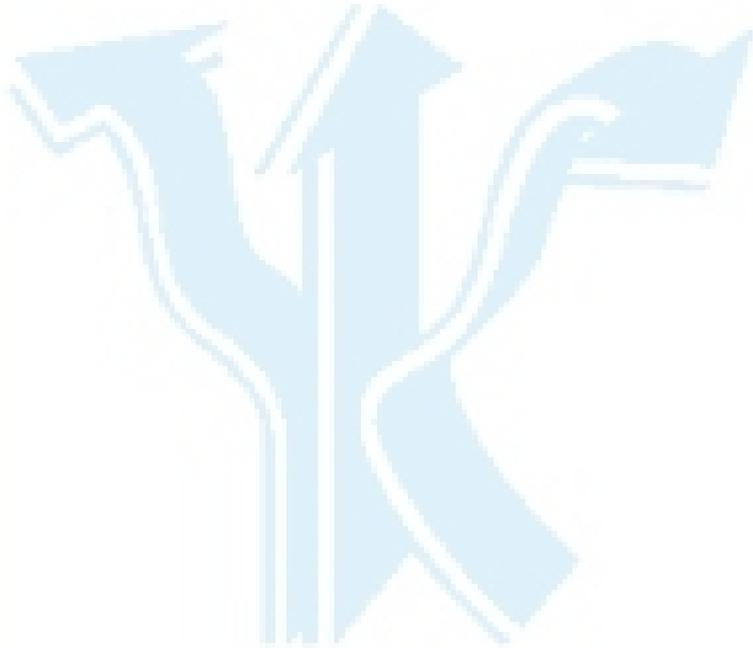
Отже, шведи не хочуть євро. Країни, що вступають до ЄС у 2004 р., навпаки, хотіли б мати євро негайно.

Згідно з встановленими правилами кожна країна — кандидат на вступ до ЄС після свого приєднання має витримати щонайменше дворічний термін, протягом якого її національна валюта залишається досить вільно пов'язаною з євро. Такий перехідний термін розглядається як плата за майбутню стабільність валютного курсу та низький рівень процентних ставок, які нова країна матиме після повного приєднання до валютного союзу.

Контрольні питання

1. Які два основні типи систем грошового обігу відомі людству?
2. Коли вперше з'явилися монети з фіксованим на них номіналом?
3. Хто вперше випустив в обіг монети із зображенням на обох боках?
4. Які два основні види металевого грошового обігу відомі людству?
5. Як формулюється правило Грешама?
6. Де і коли вперше було запроваджено монометалізм?
7. Які три види монометалізму відомі людству?
8. Назвіть три основні види золотого монометалізму.
9. Назвіть основні ознаки золотомонетного стандарту.
10. Де і коли система золотомонетного стандарту набула міжнародно-правового оформлення?
11. Яка країна вперше у світі запровадила офіційний золотий стандарт?
12. Як працював механізм Генуезької валютної системи?
13. Назвіть основні принципи Бреттон-Вудської валютної системи.
14. Природа Бреттон-Вудської валютної системи.
15. Чому і коли з'явилася Ямайська валютна система?
16. Спеціальні права запозичення.
17. Плаваючий валютний курс.
18. Назвіть три основні види валютних курсів.
19. “Кошиковий” спосіб визначення валютного курсу.
20. Коли вперше Європейське економічне співтовариство ухвалило рішення про створення валютного союзу?
21. Коли було прийняте рішення про створення Європейської валютної системи?
22. Що таке “екю”?
23. Хто розробив програму створення Європейського економічного і валютного союзу?

24. Принципи Маастрихтського договору.
25. Що описувалося в “Зеленій книзі” від 31 травня 1995 р.?
26. Де і коли було прийняте рішення про назву єдиної валюти Європейського Союзу?
27. Коли євро стало повноцінною самостійною валютою?
28. Коли євро з’явилося у готівковому обігу?
29. Умови приєднання нових країн — членів ЄС до зони євро.

МАУП

УКРАЇНА І ГЛОБАЛЬНІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

- Україна — Світова організація торгівлі
- Україна — Європейський Союз
- Україна — Співдружність Незалежних Держав

3.1. УКРАЇНА — СВІТОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГІВЛІ

Протягом перших двадцяти п'яти років багатосторонніх переговорів, що проводилися під егідою Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (ГАТТ), її учасники зосереджували увагу на імпорتنих тарифах, експортних субсидіях та кількісних обмеженнях. Зазначене є найбезпосереднішим інструментарієм регулювання міжнародної торгівлі, що його здавна застосовують держави світу. На Токійському раунді переговорів (1973–1979 рр.) до порядку денного включалися, окрім зазначених, і питання, пов'язані з підробкою товарів, державними закупівлями і процедурами митної оцінки.

Під час восьмого, Уругвайського раунду переговорів ГАТТ порядок денний ще більше розширився. Країни — учасниці ГАТТ погодилися взяти на себе зобов'язання у сфері інтелектуальної власності, стандартів, інвестиційних заходів, які стосуються міжнародної торгівлі, внутрішніх субсидій та регулювання, яке впливає на міжнародну торгівлю послугами.

Після Уругвайського раунду увагу країн — членів Світової організації торгівлі (СОТ) почали привертати ще й такі питання,

як екологія, конкурентна політика, інвестиції. Адже відомо, що громіздке державне регулювання в цих сферах може використовуватися як інструмент для захисту вітчизняних виробників від іноземних конкурентів.

Нові перспективи розвитку СОТ визначено у Декларації ІV Конференції міністрів СОТ, що відбулася у листопада 2001 р. в м. Доха (Катар). Конференція передбачала проведення до 1 січня 2005 р. переговорів з широкого кола питань. Цей раунд переговорів одержав назву “раунд розвитку”.

На шляху до СОТ Україна вже, очевидно, пройшла значну частину відстані. З матеріалом про СОТ можна ознайомитися у навчальних підручниках І. І. Дахна “Міжнародне економічне право” та “Міжнародна торгівля”, що виходили у світ у видавництві МАУП.

Робоча група СОТ складається із 46 країн-членів. Україна веде двосторонні переговори щодо доступу до ринків товарів і послуг з двадцятьма п'ятьма країнами із зазначених сорока шести.

За станом на початок 2003 р. у рамках двосторонніх переговорів погоджено близько 95 % тарифних позицій.

Україна заявила про приєднання до 16 з 19 секторальних угод та ініціатив.

Наводимо перелік заданих угод та ініціатив із зазначенням у дужках року готовності набрання чинності для України відповідних зобов'язань:

1. Хімічна гармонізація (2004 р.)
2. Сталь (2004 р.)
3. Іграшки (2004 р.)
4. Деревина (2004 р.)
5. Текстиль та одяг (2004 р.)
6. Кольорові метали (2004 р.)
7. Фармацевтичні препарати (2004 р.)
8. Інформаційні технології (2004 р.)
9. Папір (2005 р.)
10. Сільськогосподарська техніка (2005 р.)
11. Меблі (2005 р.)
12. Наукове обладнання (2006 р.)
13. Будівельна техніка (2006 р.)
14. Медичне обладнання (2006 р.)

15. Цивільна авіація (2010 р.)

16. Дистильовані спирти (через 3 роки після вступу до СОТ).

Очікується, що прийняттям свого Податкового кодексу Україна усуне невідповідність національного податкового законодавства нормам СОТ. Вступаючи до СОТ, Україна скасує переважну кількість пільг зі сплати ввізного мита, що надаються суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності. Це призведе до суттєвого збільшення частки оподаткованого імпорту.

Отже, є підстави стверджувати, що бюджет України не втратить від її приєднання до СОТ, враховуючи і ту обставину, що бюджет виграє від скасування пільгового оподаткування окремих товарів вітчизняного виробництва.

Українські споживачі виграють від розширення асортименту і якості товарів і послуг та зниження їх ціни. Зниження цін поширяться не лише на готові імпортні товари, а й на вітчизняні товари, де використовуються імпортні компоненти.

Фахівці радять зважати і на фактор часу.

По-перше, досвід свідчить, що чим пізніше країна приєднується до СОТ і чим тривалішими є її переговори, тим більше вимагають від неї поступок і гіршими є умови її приєднання.

По-друге, розпочалися багатосторонні переговори дев'ятого раунду ГАТТ. Якби Україна була членом ГАТТ, то у неї була б можливість впливати на переговорах на умови світової торгівлі на майбутні десятиліття.

По-третє, на шляху до Європейського Союзу Україні аж ніяк не можна уникнути СОТ. Членство в СОТ є неодмінною і першою віхою на шляху до Євросоюзу.

Вступ України до Світової організації торгівлі забезпечить зменшення тарифних і нетарифних обмежень на шляху просування українських товарів практично на всі головні товарні ринки розвинених країн земної кулі. Це неодмінно спричинить збільшення обсягів валютних надходжень від експорту вітчизняної продукції.

Членство України в СОТ — це не лише гарантований доступ українських товарів на світові ринки, а й запобігання необґрунтованому проведенню проти продукції походженням з України розслідувань щодо недобросовісної конкуренції.

Протягом десятиліття, починаючи з 1992 р., проти української продукції було порушено і проведено понад 90 антидемпінгових,

спеціальних та антисубсидійних розслідувань. Прямі втрати наших виробників від цього становили 1 млрд дол. Вступ до СОТ гарантуватиме визнання за Україною статусу країни з ринковою економікою під час проведення антидемпінгових розслідувань. Українські виробники дістануть можливість захищати свої інтереси згідно з процедурою розгляду спорів СОТ. Ця процедура є тривалішою, ніж процедура розгляду фактів недобросовісної конкуренції компетентними органами країн, а це дасть змогу навіть у разі визнання факту недобросовісної конкуренції та запровадження обмежувальних заходів здійснити географічну диверсифікацію ринків збуту своєї продукції та/або переорієнтувати виробництво на випуск іншої продукції.

Протягом 1996–1998 рр. Україна здійснювала політику різкого підвищення ставок ввізного мита. У 1998–1999 рр. внаслідок активізації співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями в Україні розпочалася лібералізація зовнішньої торгівлі. Це передусім позначилося на поступовому зниженні ставок ввізного мита. Фахівці вважають, що політика України у сфері митно-тарифного регулювання не призвела до зниження рівня захисту внутрішнього ринку. Подальша лібералізація торгівлі посилить вплив світової кон'юнктури на економіку України. Посиляться економічні ризики у періоди глобальної економічної нестабільності.

Вступ до СОТ відіграв суттєву роль у розвитку економіки у минулому соціалістичних країн Центральної та Східної Європи. Вони дістали інвестиційний поштовх для розвитку своїх національних економік.

Слід зробити і застереження у руслі українського прислів'я про те, що під лежачий камінь вода не тече. Позитивні наслідки для країни від її членства у СОТ з'являються не автоматично, а будуть результатом цілеспрямованої політики, яка створює потенціал для використання відповідних можливостей.

Відповідно до ст. 4, 5 та 9 Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом членство України в СОТ є необхідною умовою лібералізації торгівлі між Україною і ЄС, започаткування переговорів щодо створення зони вільної торгівлі між ними та забезпечення поступової інтеграції України до Європейського Союзу завдяки підготовці та укладенню Угоди про асоційоване членство України в ЄС.

Фахівці вважають, що в разі вступу України до СОТ та лібералізації доступу іноземців до вітчизняного ринку товарів та одночасного отримання такого ж доступу до товарних ринків 145 членів СОТ (а це становить 95 % світової торгівлі) вартість експортної продукції України, що скористається перевагами, буде у 4,7 разу більшою, ніж вартість імпорту, доступ якого до ринку України буде лібералізовано.

Важливе значення має також отримання права на застосування міжнародно визнаного комплексу заходів захисту внутрішнього ринку відповідно до угод у рамках СОТ.

Слід зазначити, що позиція України на переговорах є досить виваженою і не настільки протекціоністською, як про це дехто думає. 80 % загального обсягу ставок мита перебуває на рівні країн, які нещодавно приєдналися до СОТ (Албанія, Молдова, Китай, Тайвань, Хорватія, нові держави Балтії). 13 % ставок в Україні є вищими, ніж у зазначених державах, а 7 % — нижчими.

Переваги вільного доступу до ринків, що їх надає членство у СОТ, стосуються ринків, де поширена цінова конкуренція — сировинна продукція і стандартизовані масові готові товари. На ринках високотехнологічних виробів лібералізаційні заходи СОТ позначаються не дуже.

Ринок послуг України почав формуватися у першій половині 1990-х років. Найбільша активність спостерігалася у таких сферах як банківська справа, страхування, телекомунікації, комп'ютерні технології, торгівля, громадське харчування, туризм, індустрія розваг.

Частка сфери послуг у ВВП України за станом на 2002 р. становила 54,8 %. Цей же показник у 1990 р. становив лише 20,3 %. Частка зайнятих у сфері послуг перевищує 50 % від їх загальної кількості. У структурі зовнішньоторговельного обороту найвагомішу частку мають транспортні послуги (65 %). На послуги трубопровідного транспорту на початку ХХІ ст. припадало 53 % їх загального обсягу.

Торгівля послугами шляхом, кажучи мовою Генеральної угоди про торгівлю послугами (ГАТС), “комерційної присутності іноземних постачальників на території країни” є однією з головних форм доступу іноземних суб'єктів господарювання на український ринок і передбачає залучення іноземних інвестицій.

До 1990-х років присутність іноземних постачальників послуг дозволялася лише у формі представництв без права здійснення комерційної діяльності. Згодом ситуація змінилася і особливо помітною виявилася присутність іноземних постачальників послуг у нових галузях, передусім у сфері надання ділових послуг (аудит, консалтинг, юридичні, бухгалтерські, рекламні, комп'ютерні послуги).

Переговорний процес щодо доступу до ринків послуг України було розпочато у 1997 р. Тоді делегація експертів України провела перший раунд переговорів з делегаціями країн — членів СОТ.

За станом на середину 2003 р. проект Розкладу специфічних зобов'язань України у секторі послуг містив зобов'язання щодо 134 підсекторів. Цей показник є найвищим не лише серед країн-претендентів, а й серед членів СОТ. Узгодженими секторами ринку послуг є такі види послуг: юридичні, комп'ютерні, дослідні, рентні, лізингові, будівельні, дистриб'юторські, освітні, туристичні, поштові, транспортні, а також послуги з охорони навколишнього середовища і ті, що пов'язані з організацією відпочинку, культури та спорту. У цих секторах в Україні вже створено відповідну законодавчу базу. Неузгодженими залишилися страхування, банківські, телекомунікаційні та медичні послуги. На думку вітчизняних фахівців, у цих секторах потрібно встановити перехідний період для лібералізації доступу до них з метою забезпечення конкурентоспроможності українських постачальників послуг.

Захист прав інтелектуальної власності на нинішньому етапі є найгострішою проблемою у контексті переговорів про міжнародну торгівлю. Міжнародний альянс захисту інтелектуальної власності — об'єднання власників авторського права зі штаб-квартирою у Вашингтоні — вважає, що результатом посилення захисту авторського права в Україні буде щорічне збільшення доходів його членів на 250 млн дол. Згідно з дослідженням Світового банку, повномасштабне застосування угоди ТРІПС у всьому світі забезпечить власникам патентів у шести найбільш економічно розвинених країнах світу щорічний приріст надходжень на суму 35 млрд дол. Зміцнення захисту прав інтелектуальної власності сприяє інвестиціям в інновації та науково-технічну творчість. Проблеми України у сфері інтелектуальної власності полягають не у її правовій охороні, а в захисті прав її власників.

80 % світової торгівлі зазнає впливу технічного регулювання та стандартів. Світова організація торгівлі вимагає чесно та прозоро застосовувати технічні регламенти та стандарти і не створювати дискримінації щодо іноземної продукції. Багато країн — членів СОТ скаржаться на надмірно суворі технічні правила в Україні.

Україні необхідно гармонізувати величезну кількість своїх технічних стандартів з міжнародними та реформувати процедуру дотримання стандартів і правил. Проте тут варто дотримуватися “золотої середини”. Технічні стандарти України практично повністю базуються на обов’язковій сертифікації. В Європі та США більшість стандартів не є обов’язковими. Існує побоювання, що необов’язкові міжнародні стандарти в Україні можуть стати обов’язковими правилами. Україні потрібно створити режим технічного регулювання, який би відповідав стандартам ринкової економіки. Запровадження регуляторних правил СОТ потребує від України не лише створення нормативної бази, сумісною з правилами СОТ, а й розбудови інституційних підвалин ринкової економіки.

Процедура приєднання до СОТ охоплює кілька етапів. Досвід свідчить, що цей процес у середньому потребує 5–7 років. Переговорний процес щодо Китаю тривав 15 років.

На умовах приєднання до СОТ істотно позначається професіоналізм та політична воля учасників переговорного процесу. Результати домовленостей про умови приєднання різних країн істотно відрізняються між собою. Тривалість переговорів не є однозначним показником. Швидко проведені переговори можуть бути результатом бажання країни-претендента набути членства за будь-яку ціну. Довготривалі переговори можуть свідчити про в’ялість економічних реформ, які здійснює країна, пристосовуючись до порядків СОТ.

Спочатку Робочі групи детально вивчають торговельний режим країни, яка бажає приєднатися до СОТ. Фахівці оцінюють його узгодженість з нормами і правилами СОТ. Далі розпочинаються консультації та переговори про умови членства. Зазначені переговори і консультації відбуваються зазвичай на двосторонньому рівні. В них беруть участь зацікавлені країни — члени Робочої групи.

На переговорах йдеться про умови доступу на ринок країни-претендентки товарів і послуг з інших держав — учасниць СОТ,

обсяги і терміни прийняття нею зобов'язань, які породжуються членством у СОТ. Країна, що приєднується, одержує такі ж права, які мають інші члени СОТ. Баланс прав і зобов'язань означає припинення дискримінації відповідної країни на зовнішніх ринках.

У результаті завершення переговорного процесу про приєднання до СОТ формується такий пакет документів:

1. Доповідь Робочої групи (містить повний набір зобов'язань, що їх бере на себе за підсумками переговорів країна-претендент).
2. Розклад зобов'язань щодо тарифів.
3. Зобов'язання щодо рівня підтримки національного сільського господарства.
4. Розклад специфічних зобов'язань щодо послуг.
5. Протокол про приєднання.

Цей пакет затверджується Генеральною радою. Національний законодавчий орган (парламент) ратифікує зазначений пакет документів. Зобов'язання стають складовою нормативної документації СОТ. Вони вважаються також частиною національного законодавства відповідної країни, а вона сама набуває статусу члена СОТ.

У жовтні 2003 р. відбувся візит прем'єр-міністра України до США. Віце-президент США Д. Чейні заявив, що на початку 2004 р. США розпочнуть конкретну роботу над двостороннім протоколом США — Україна про доступи на ринки товарів та послуг. Американці виявили також готовність визнати у недалекому майбутньому Україну як державу з ринковою економікою. Зазначені заяви, можливо, є реакцією США на підписання Україною восени 2003 р. рамкових угод про вступ до Єдиного економічного простору з Росією, Казахстаном та Білоруссю. Така прихильність США до України розглядається як запобігання її зближенню з Росією. США також не задоволені станом захисту інтелектуальної власності в Україні. Це зокрема стосується аудіо- та відеокасет і дисків, що виготовляються в Україні без ліцензії американських власників авторського права. Така продукція одержала назву “піратської” (інші назви — контрафактна, браконьєрська).

Україна має шанси стати членом СОТ раніше, ніж Росія. Якби це справді так сталося, то Україна у процесі вступу Росії до СОТ мала б вимагати від Російської Федерації скасування принаймні

частини дискримінаційних заходів у російсько-українській торгівлі (податок на додану вартість на російські енергоносії, що надходять в Україну, квоти, податки та інші обмеження на український метал, труби, карамель, харчові продукти). Щоправда, в укладеній “Концепції Єдиного економічного простору” Росії вдалося відстояти положення про те, що учасникам об’єднання захищаються висувані вимоги один до одного у процесі вступу до СОТ.

Торговельний механізм СОТ базується на концепції Давида Рікардо про порівняльні переваги — країні доцільно експортувати ефективніші з точки зору виробництва товари та імпортувати менш ефективні. У разі вступу України до СОТ поліпшаться економічні умови для певних секторів та погіршаться для інших. Членство у СОТ потребуватиме від України зниження тарифів на імпорт продуктів сільськогосподарського виробництва. Україна змушена буде відмовитися від більшості кількісних важелів контролю обсягів торгівлі, а також скоротити державну підтримку сільського господарства. Україні потрібна реструктуризація економіки та вдосконалення наявних і створення нових порівняльних переваг.

3.2. УКРАЇНА — ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

Намір вступити до Європейського Союзу в Україні з’явився після її виходу з Радянського Союзу. Очевидно, така вже історична доля України — їй аж ніяк не вдається уникнути Союзу — чи то Радянського, чи то Європейського.

Про бажання України бути у Європейському Союзі вперше було офіційно проголошено у 1996 р.

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом була укладена 16 червня 1994 р. у м. Лісабоні. Набрала вона чинності 1 березня 1998 р.

Основні цілі Угоди:

- розвиток тісних політичних відносин шляхом постійного діалогу з політичних питань;
- сприяння торгівлі та інвестиціям і гармонійним економічним стосункам;

- створення основи для взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, науково-технічного та культурного співробітництва;
- підтримка України у її зусиллях щодо зміцнення демократії та завершення переходу до ринкової економіки.

З 1 січня 1993 р. Україна користується перевагами Генералізованої схеми преференцій. Схема є переліком тарифів для промислових і сільськогосподарських товарів, які є навіть нижчими за тарифи, що надаються за статусом країни найбільшого сприяння.

Слід зазначити, що Україна стала першою з країн СНД, яка уклала Угоду про партнерство і співробітництво з ЄС. Угода визначила 28 сфер, у яких Україна і ЄС мають намір розвивати співробітництво. Наводимо перелік цих сфер:

- промисловість;
- захист та заохочення інвестицій;
- державні закупівлі;
- стандарти та оцінка відповідностей (сертифікація);
- гірничодобувна та сировинна промисловість;
- наука і техніка;
- освіта і навчання;
- сільське господарство;
- енергетика;
- цивільна ядерна галузь;
- охорона довкілля;
- транспорт;
- космічна промисловість;
- поштова служба та телекомунікації;
- фінансові послуги;
- боротьба з “відмиванням” грошей, одержаних злочинним шляхом;
- валютна політика;
- регіональний розвиток, включаючи контакти на регіональному рівні;
- соціальна сфера (охорона здоров’я та безпека, працевлаштування, соціальний захист);
- туризм;
- мале та середнє підприємництво;
- інформація та зв’язок;

- захист прав споживачів;
- митна справа;
- статистика;
- економіка;
- боротьба з наркотичним бізнесом;
- культура.

Стратегія ЄС щодо України була сформульована Європейською Комісією у квітні 1994 року. Рада Міністрів ЄС 31 жовтня 1994 р. прийняла спеціальну резолюцію про ставлення до України. 28 листопада 1994 р. держави — члени ЄС заявили про свою Спільну позицію щодо України. Європейський Союз висловився за незалежність, територіальну цілісність та суверенітет України, її економічну стабілізацію та ринкові реформи, інтеграцію України у світовий економічний порядок.

Для моніторингу економічного і торговельного співробітництва України і ЄС у березні 1995 р. було створено Спільний комітет. Згодом його замінила Рада з співробітництва.

1 лютого 1996 р. набрала чинності Тимчасова угода про торгівлю та питання, що стосуються торгівлі.

У травні 1996 р. Європейський Союз оприлюднив Декларацію щодо України. Декларація визнавала Україну як державу з перехідною економікою. Цей крок допомагав Україні вирішувати проблеми у зв'язку зі вступом до СОТ і давав шанси для отримання фінансової допомоги і кредитів від європейських структур.

Рада Міністрів ЄС 6 грудня 1996 р. ухвалила План дій ЄС щодо України.

Зусилля України у сфері політичних та економічних перетворень були схвалені у Спільній заяві, яку США та Європейський Союз оприлюднили у Вашингтоні 5 грудня 1997 р.

30 червня 1999 р. Україна та ЄС підписали кредитну угоду та меморандум про взаєморозуміння, які спрямовувалися на розв'язання проблем України у зв'язку з мікрофінансовою допомогою та платіжним балансом.

У жовтні 2000 р. Рада ЄС прийняла постанову про вилучення України з переліку країн неринкової економіки та поширення на неї у рамках антидемпінгових розслідувань порядку визначення “нормальної вартості” згідно з правилами, що застосовуються до країн ринкової економіки.

Тепер поглянемо на заходи України.

Через чотири роки після укладення Лісабонської угоди Президент України своїм Указом від 11 червня 1998 р. № 615/98 затвердив “Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу”. У цьому документі членство України у Європейському Союзі зазначено як довгострокова стратегічна мета.

14 вересня 2000 р. Президент України Указом № 1072/2000 затвердив “Програму інтеграції України до Європейського Союзу”. Рекомендуємо читачеві звернутися до навчального посібника І. І. Дахна “Міжнародне економічне право”. У п’ятому розділі є рубрика “Європейський Союз”, яка містить повний перелік нормативно-правових актів України, пов’язаних із вступом до ЄС.

У грудні 2000 р. між Україною та ЄС була укладена “Угода про торгівлю текстильною продукцією на 2001–2004 роки”. Вона не передбачає кількісних обмежень.

Україна зацікавлена у розширенні дії щодо неї Загальної системи преференцій ЄС і скорочення застосування до неї різноманітних обмежувальних процедур — ліцензування, квотування, антидемпінгових розслідувань.

Європейський Союз став у 2004 р. безпосереднім сусідом України. Україна — це ще не частина ЄС, але вона є частиною Європи.

Дискусію про ширшу Європу розпочала Великобританія у квітні 2002 р. Пострадянський простір (за винятком Балтії) диференціюється на Росію та три західні нові незалежні держави (Україна, Білорусь, Молдова).

Політика “особливого сусідства” була започаткована у Люксембурзі у квітні 2002 р. у зв’язку з наближенням кордонів ЄС до Західних Нових Незалежних Держав.

У посланні Президента України Верховній Раді України від 21 квітня 2003 р. зазначається, що євроінтеграція є стратегічною метою державної політики України.

Європейська комісія (себто уряд ЄС) вважає, що Україна:

- своїм Законом “Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції” від 17 липня 1997 р. порушила ст. 14 Угоди про співробітництво, оскільки закон передбачає можливість встановлення квоти на імпорт в Україну продукції тваринництва;
- стимулюючи вітчизняне виробництво автомобілів, порушила ст. 10.1 та 15.49 Угоди про співробітництво.

Євросоюз також незадоволений тим, що Україна надає торговельні преференції країнам СНД та обмежує експорт чорного і кольорового металобрухту з України.

Важливою віхою для країни на шляху її вступу до Європейського Союзу вважається надання їй статусу асоційованого члена. Цей статус не розглядається як автоматична запорука прискореного прийняття країни до ЄС. У зв'язку з цим варто згадати про Туреччину. Такий статус вона має ще з 1964 року.

Керівництво України неодноразово заявляло про зацікавленість в одержанні статусу асоційованого члена ЄС. Станеться це, очевидно, не скоро. Україні не слід сподіватися на швидкий вступ до ЄС. Прийняття нових членів відбувається повільно. Зокрема, Іспанія і Португалія проводили переговори про вступ до ЄС впродовж семи років. Польща, Чехія, Словенія та Угорщина розпочали їх у 1993 р., а завершили — у 2003 р.

Основними формами співробітництва України і Європейського Союзу нині є технічна допомога, торгівля та інвестиційна діяльність. Технічна допомога у рамках програми TACIS надається Україні переважно у таких сферах, як ядерна безпека, захист довкілля, реструктуризація державних підприємств, розвиток приватного сектору економіки.

В експорті України до ЄС переважають товари з низьким ступенем обробки. Імпорт з ЄС представлений промисловими товарами, машинами, транспортним обладнанням.

Частка України у зовнішньоторговельному обороті незначна — вона становить менше 0,5 % загальної торгівлі ЄС. Обсяги прямих інвестицій з країн ЄС в економіку України мізерні.

Лібералізація виробничо-комерційної діяльності у цілому та експортно-імпорتنих операцій зокрема вважається запорукою успішного просування України для вступу до ЄС.

У сфері співробітництва України і ЄС нерідко виникають гострі проблеми. Для прикладу назвемо кілька з них.

Провідні країни — члени ЄС відмовилися від українського вантажного літака АН-70, незважаючи на очевидні його переваги над європейським аналогом як за ціною, так і технічним рівнем.

На думку фахівців, шлях України до ЄС охопить три етапи:

1. Створення передумов для розвитку співробітництва та інтеграції.

2. Прискорення адаптації та початок входження до економічних структур Євросоюзу.

3. Комплексна інтеграція в економічну систему ЄС.

Перші два етапи потребуватимуть для своєї реалізації 4–5 років кожен, а третій — одне чи два десятиліття.

Основними завданнями першого етапу мають бути:

- належне здійснення внутрішніх економічних реформ з метою створення ринкового середовища, адаптованого до умов взаємовигідного співробітництва з Європейським Союзом та його державами-членами;
- адаптація законодавства України до вимог Світової організації торгівлі та початок його пристосування до вимог гармонізованого й уніфікованого законодавства ЄС;
- визначення пріоритетних галузей (секторів) економіки України, які мають порівняні переваги уже з точки зору світової і європейської економіки;
- створення здатних до великомасштабної міжнародної кооперації великих фірм, фінансово-промислових груп;
- вибіркове підключення до тих проектів співробітництва та інтеграції у рамках ЄС, де Україна здатна дотримуватися вимог міжнародних договорів і стандартів;
- апробація конкретних механізмів входження України до економічних структур Євросоюзу;
- розвиток договірних відносин з ЄС, зокрема одержання вільнішого доступу до Загальної системи преференцій європейських співтовариств (1971 р.);
- використання фінансової допомоги ЄС для розв'язання проблем платіжного балансу, критичного імпорту, стабілізації грошової системи, приборкання інфляції тощо;
- зміцнення інституційних основ ринкової економіки та прискорення її прогресивних структурних зрушень.

На другому етапі потрібно буде:

- прискорити вихід на ринок ЄС та закріпитися на ньому тим виробникам вітчизняних товарів і послуг, які належать передусім до галузей української економіки експортної спеціалізації;
- суттєво розширити і поглибити процес вибіркового входження України в економічні структури Євросоюзу;

- диверсифікувати форми економічного і науково-технічного співробітництва з партнерами з країн ЄС;
- укласти угоду між Україною та Євросоюзом про створення зони вільної торгівлі;
- досягти адаптації законодавства України із законодавством ЄС у таких сферах:
 - мито;
 - компанії;
 - банки;
 - бухоблік;
 - податки;
 - інтелектуальна власність;
 - охорона праці;
 - фінансові послуги;
 - правила економічної конкуренції;
 - державні закупівлі;
 - охорона здоров'я та життя людей;
 - охорона тварин і рослин;
 - довкілля;
 - захист прав споживачів;
 - непрямі податки;
 - технічні правила і стандарти;
 - нормативне регулювання ядерної енергетики;
 - транспорт;
 - поступово створювати передумови для вільного пересування капіталів і робочої сили між Україною і ЄС;
 - підвищити ступінь координації зовнішньоекономічної політики.

На третьому етапі потрібно досягти інтеграції економіки України в цілому в економічні структури Євросоюзу.

Щоб стати учасницею Європейського Союзу, країна-претендент має відповідати так званим Копенгагенським критеріям, тобто:

- бути демократичною країною;
- мати ринкову економіку;
- бути конкурентоспроможною.

Шанси вступу України до ЄС незначні. Вона належить до третьої групи країн-кандидатів. Окрім України до неї належать Сербія, Хорватія, Македонія, Албанія і Росія. Зазначимо відверто — ці країни вважаються європейськими аутсайдерами. Обсяг ВВП у

розрахунку на душу населення в Україні становив на початку ХХІ ст. 13 % від рівня середнього душевого доходу у країнах ЄС. Якщо брати цей показник, то Папуа — Нова Гвінея має кращі шанси на членство в ЄС.

Потрібно зважати й на те, що вступ до ЄС пов'язаний не лише з економічними вигодами, а й з втратами. Про це свідчить зокрема процес вступу до ЄС у минулому соціалістичних країн Центральної та Східної Європи. Західноєвропейські країни — члени ЄС зобов'язували новачків скоротити експорт їх сільсько-господарської продукції до країн — ветеранів ЄС, повністю відмовитися від субсидування сільського господарства, виконати тотальну приватизацію суб'єктів господарювання, згорнути важку промисловість. Водночас окремі країни — ветерани ЄС (Німеччина, Франція, Австрія) надають підтримку своїм неконкурентоспроможним підприємствам, субсидують сільське господарство тощо. Звісно, що рекомендувати сусіду відмовитися від протекціонізму набагато простіше, ніж зробити це самому.

Питання про шлях, яким піде економічна інтеграція України — до Європи чи СНД, — на початку ХХІ ст. було актуальним, але не мало однозначної відповіді.

3.3. УКРАЇНА — СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

Угода про створення СНД була укладена 8 грудня 1991 р. у Біловезькій пущі (офіційно — у Мінську) керівниками Білорусі (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук). 21 грудня 1991 р. до Угоди приєдналися ще 8 країн — суб'єктів колишнього СРСР. Керівники 11 країн підписали того дня у тодішній столиці Казахстану:

- Алма-Атинську декларацію;
- Протокол до Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, підписаної 8 грудня 1991 року у м. Мінську Республікою Білорусь, Російською Федерацією (РРФСР), Україною.

Окрім зазначених керівників Білорусі, Росії та України під алма-атинськими документами свої підписи поставили А. Мута-

лібов (Азербайджан), Н. Назарбаєв (Казахстан), І. Карімов (Узбекистан), Л. Тер-Петросян (Вірменія), А. Акаєв (Киргизстан), Р. Набієв (Таджикистан), М. Снегур (Молдова), С. Ніязов (Туркменістан).

Додаткову інформацію про СНД читач може знайти у статті “Співдружність Незалежних Держав”, яка міститься у п’ятому розділі книжки автора “Міжнародне економічне право”.

24 вересня 1993 р. у Москві керівники Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизії, Молдови, Росії, Таджикистану та Узбекистану уклали “Договір про створення Економічного союзу СНД”. Він має таку структуру:

Преамбула

Глава I. Цілі та принципи Економічного союзу.

Глава II. Торговельно-економічні відносини.

Глава III. Підприємництво та інвестиції.

Глава IV. Грошово-кредитні, фінансові та валютні відносини.

Глава V. Соціальна політика.

Глава VI. Правове регулювання економічних відносин.

Глава VII. Інститути (органи) Економічного союзу.

Глава VIII. Заклучні положення.

У ст. 2 було проголошено цілі Економічного союзу:

- формування умов стабільного розвитку економік Договірних сторін в інтересах підвищення життєвого рівня їх населення;
- поетапне створення загального економічного простору на базі ринкових відносин, створення рівних можливостей і гарантій для всіх господарюючих суб’єктів;
- спільне здійснення економічних проектів, що становлять загальний інтерес;
- вирішення спільними зусиллями екологічних проблем, а також ліквідація наслідків стихійних лих та катастроф.

У ст. 3 зазначалося, що Економічний союз передбачає:

- вільне переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили;
- узгоджену грошово-кредитну, бюджетну, податкову, цінову, зовнішньоекономічну, митну і валютну політику;
- гармонізоване господарське законодавство Договірних Сторін;
- наявність загальної статистичної бази.

Стаття 4 передбачала, що Економічний союз створюватиметься шляхом поетапного поглиблення інтеграції, координації дій у здійсненні економічних реформ через:

- міждержавну (багатосторонню) асоціацію вільної торгівлі;
- митний союз;
- спільний ринок товарів, послуг, капіталів і робочої сили;
- валютний союз.

У Договорі було сформульовано найважливіші заходи країн — учасниць Економічного союзу для кожної із зазначених форм інтеграції.

Для асоціації вільної торгівлі Сторони передбачали:

- послідовне зниження і скасування мит, податків та зборів, а також кількісних та інших рівнозначних їм за своїми наслідками обмежень;
- гармонізацію митного законодавства, механізмів тарифного і нетарифного регулювання;
- спрощення митних процедур;
- уніфікацію форм митної документації та ведення митної статистики;
- поетапне зближення тарифів на перевезення вантажів і пасажирів, транзитних тарифів за дотримання принципу свободи транзиту;
- недопущення несанкціонованого реекспорту до третіх країн.

Найголовнішими заходами становлення митного союзу Сторони вважали:

- повне скасування тарифного і нетарифного регулювання переміщення товарів, робіт та послуг;
- запровадження загального митного тарифу щодо держав — неучасниць Договору;
- координацію зовнішньоторговельної політики.

Для спільного ринку Сторони передбачали:

- створення правових, економічних та організаційних засад для вільного пересування капіталів і робочої сили;
- добросовісну конкуренцію та механізм антимонопольного регулювання;
- узгоджену політику у сфері транспорту і комунікацій, спрямовану на здійснення ефективних перевезень вантажів і пасажирів;

- забезпечення рівних умов для взаємного інвестування капіталів у розвиток економік і створення ефективного механізму захисту прав та інтересів інвесторів.

Сторони зобов'язувалися застосовувати вільні (договірні) ціни та не вдаватися до цінової дискримінації. У Договорі зафіксовано, що країни-учасниці не здійснюватимуть без взаємного узгодження односторонніх дій неекономічного характеру з метою обмеження доступу на свої ринки.

Договір також проголошував:

- надання національного правового режиму для діяльності суб'єктам господарювання, що є резидентами держав-учасниць;
- сприяння розвитку прямих економічних зв'язків між суб'єктами господарювання Сторін;
- сприяння створенню спільних підприємств, транснаціональних виробничих об'єднань, мережі комерційних і фінансово-кредитних закладів та організацій;
- координацію інвестиційних політик;
- узгодження політики у сфері грошово-кредитних, валютних та фінансових відносин.

Щодо асоціації вільної торгівлі сторони вважали за потрібне використовувати мультивалютну систему. Її розуміли як національні валютні системи та систему, що базується на валюті Росії.

Платіжний союз мав будуватися на принципах:

- взаємного визнання національних валют та здійснення їх взаємних котирувань;
- здійснення платежів у національних валютах з використанням багатостороннього клірингу;
- узгодженого взаємного кредитування дефіцитів платіжних балансів;
- взаємної конвертованості національних валют за поточними операціями.

Заявлялося про трансформацію платіжного союзу у валютний, який передбачав:

- застосування плаваючих курсів валют;
- узгодження меж їх взаємних коливань;
- запровадження банківського механізму підтримання курсів валют;
- досягнення повної конвертованості національних валют.

У Договорі згадується і про створення “рубльової зони нового типу”, але немає навіть найзагальніших її обрисів. Містить Договір і згадку про гармонізацію податкових систем. Брали Сторони і зобов’язання про безвізовий режим пересування їх громадян. Не забули країни-учасниці і про узгодження їх політик у сфері трудових відносин. Сторони взяли на себе зобов’язання визнавати документи про освіту і кваліфікацію працівників.

Договір не містить конкретно сформульованих положень про органи Економічного союзу. Передбачалося надання статусу асоційованого члена тим державам, які виявляли готовність взяти на себе лише частину зобов’язань.

Договір не передбачав застережень з боку держав, які б хотіли бути його стороною. Договір укладався на 10 років. Передбачалося, що він автоматично продовжуватиметься на наступні п’ятирічні періоди, якщо жодна зі Сторін не заявить про припинення своєї участі в ньому.

Історія засвідчила, що наміри, проголошені у Договорі від 24 вересня 1993 р., принесли замало результатів. Серед дослідників СНД поширена думка про те, що сотні угод і договорів, укладених главами держав і урядів СНД, не працюють, власне Співдружність створювалася лише для цивілізованого “розлучення” колишніх суб’єктів СРСР, а процес інтеграції держав Співдружності загальмувався, навіть не розпочавшись.

У лютому 2003 р. в Москві відбулася зустріч президентів Росії, України, Білорусі та Казахстану. На переговорах було розглянуто важливі питання розширення економічної інтеграції на теренах колишнього СРСР. Обговорювалися пропозиції глави української держави, висунуті на зустрічах у верхах, що відбулися раніше у Кишиневі та Києві. Як відомо, українська сторона настійливо порушувала питання про створення зони вільної торгівлі між країнами СНД. Україна вважає, що зона вільної торгівлі має справді бути вільною від різноманітних торговельних обмежень.

За результатами зазначеної московської зустрічі було прийнято рішення про підготовку до вересня 2003 р. угоди про формування єдиного економічного простору. Для опрацювання питання було створено робочу групу. Штаб групи розташовувався у Києві. Очолював її представник Казахстану.

Підписаний чотирма президентами у Москві документ про створення єдиного економічного простору вважається першою домо-

вленістю, що стосується головних економічних проблем. На думку міністра економічного розвитку Російської Федерації Г. Грефа, московський документ за своїм рівнем переважає раніше досягнуті домовленості про митний союз та Євразійський економічний союз.

19 вересня 2003 р. у Лівадійському палаці в Ялті відбулося засідання Ради глав держав СНД. На зустріч прибули президенти країн СНД, за винятком президента Туркменістану. Азербайджан представляв прем'єр-міністр Ільхам Алієв (згодом він став президентом). Після проведення засідання Ради глав держав СНД відбулася церемонія підписання міждержавних документів.

На засіданні Ради глав урядів СНД, яке відбулося 18 вересня 2003 р., було розроблено проект заяви і “План реалізації найважливіших заходів, спрямованих на розвиток і підвищення ефективності взаємодії держав — учасниць СНД в економічній сфері в 2003–2010 роках” для підписання їх главами держав Співдружності. Цими документами глави урядів рекомендували президентам механізм створення справжньої зони вільної торгівлі у межах 12 країн СНД.

Згідно з Планом протягом 2003–2004 рр. необхідно було завершити нормативно-правове оформлення створення зони вільної торгівлі. У першому півріччі 2004 р. планувалося узгодити на двосторонній основі графік скасування тарифних вилучень з режиму вільної торгівлі. Протягом 2003–2004 років планувалося розширити коло учасників угод, що становлять базовий комплекс вільної торгівлі. Нетарифні бар'єри у взаємній торгівлі країн СНД планувалося скасувати впродовж 2003–2005 рр. Очікується, що до 2007 р. буде розроблено механізм регулювання процесів скасування тарифних вилучень і мінімізації нетарифних обмежень.

План передбачає поетапну розробку до 2010 р. програм щодо сегментів загального аграрного ринку.

Очікується, що протягом 2003–2009 рр. активно створюватимуться і розвиватимуться міждержавні фінансово-промислові групи та транснаціональні компанії у паливно-енергетичному, металургійному, машинобудівному і агропромисловому комплексах. Планується, що до 2010 р. економіки держав СНД будуть інтегровані у міжнародний митний простір на основі правил Кіотської конвенції 1973 р. (у редакції 1999 р.).

Виступаючи на пленарному засіданні глав держав СНД, Президент України заявив, що Співдружність Незалежних Держав у нинішньому її стані можна хіба що з великим наближенням розглядати як інтегроване й ефективне економічне співтовариство держав через катастрофічне падіння частки взаємообороту у міжнародній торгівлі СНД, що сталося протягом існування СНД. Завершення процесу створення повномасштабної зони вільної торгівлі, який тривав майже дев'ять років, є найголовнішим завданням на шляху подальшого розвитку співробітництва держав — учасниць СНД в економічній сфері.

19 вересня 2003 р., після проведення засідання Ради глав держав СНД, президенти Білорусі, Казахстану, Російської Федерації та України підписали “Угоду про формування Єдиного економічного простору”, ухвалили “Концепцію формування Єдиного економічного простору” (тексти Угоди та Концепції опубліковано зокрема в “Офіційному віснику України”, 2004 р., № 26). Так званій “Групі високого рівня” було доручено доопрацювати і внести президентам до 1 грудня 2003 р. для підписання Комплекс основних заходів щодо формування Єдиного економічного простору. Зазначимо, що цей Комплекс підписали у грудні 2003 р. президенти України і Росії під час зустрічі у Керчі. Президенти Білорусі і Казахстану уповноважили на це від себе російського президента. Зустріч у Керчі відбулася не спеціально для підписання зазначеного документа, а була зумовлена проблемою довкола острівця Тузла, який став всесвітньо відомим і до якого від кубанського берега росіяни споруджували греблю.

“Група високого рівня” наділялася президентами такими повноваженнями:

- координація роботи з реалізації “Комплексу основних заходів щодо формування Єдиного економічного простору”;
- здійснення аналізу економічної політики держав — учасниць СЕП з метою виявлення і усунення бар’єрів, які перешкоджають вільному руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили;
- забезпечення взаємного інформування держав — учасниць СЕП про зміни у національному законодавстві;
- створення робочих груп з представників органів державного управління держав-учасниць для проведення переговорів і підготовки проектів міжнародних договорів та інших документів СЕП.

До виконання зазначеної роботи можна залучати фахівців, якщо в тому буде потреба.

Про результати роботи “Група високого рівня” регулярно доповідає президентам.

У своїй заяві президенти зазначали, що співробітництво “четвірки” розвивається у загальному руслі різноманітних інтеграційних процесів в СНД і має відкритий характер.

Далі стисло зупинимося на основних положеннях “Угоди про формування ЄЕП”.

Під Єдиним економічним простором Сторони розуміють економічний простір, що об’єднує митні території Сторін, на якому функціонують механізми регулювання економік, які базуються на єдиних принципах і забезпечують вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили, і провадиться єдина зовнішньоторговельна й узгоджена, тією мірою і в тому обсязі, в яких це необхідно для забезпечення рівноправної конкуренції та підтримання макроекономічної стабільності, податкова, грошово-кредитна і валютно-фінансова політика.

Стаття 2 “Угоди про формування ЄЕП” містить перелік завдань, які необхідно вирішити:

- формування зони вільної торгівлі без вилучень та обмежень, що передбачає незастосування у взаємній торгівлі антидемпінгових, компенсаційних і спеціальних захисних заходів на базі проведення єдиної політики в галузі тарифного і нетарифного регулювання, єдиних правил конкуренції, застосування субсидій та інших форм державної підтримки;
- уніфікація принципів розроблення і застосування технічних регламентів і стандартів, санітарних і фітосанітарних норм;
- гармонізація мікроекономічної політики;
- створення умов для вільного руху товарів, послуг, капіталу і робочої сили;
- гармонізація законодавства Сторін тією мірою, в якій це необхідно для функціонування ЄЕП, включаючи торговельну і конкурентну політику;
- формування єдиних принципів регулювання діяльності природних монополій (у сфері залізничного транспорту, магістральних телекомунікацій, транспортування електроенергії, нафти, газу та інших сферах), єдиної конкурентної політики і забезпечення недискримінаційного доступу та

однакового рівня тарифів на послуги суб'єктів природних монополій.

У створенні органів ЄЕП поєднуються міждержавні елементи з принципом передачі частини повноважень Сторін єдиному регулюючому органу (ЄРО). Значення цього органу збільшуватиметься.

Рада глав держав (РГД) координує і керує формуванням і функціонуванням ЄЕП. Кожна держава у РГД має один голос. Рішення РГД приймаються консенсусом. Рішення єдиного регулюючого органу ЄЕП є обов'язковими для виконання всіма Сторонами. У ЄРО рішення приймаються зваженим голосуванням. Кількість голосів кожної із Сторін визначається з урахуванням її економічного потенціалу, а розподіл голосів встановлюється на основі угоди Сторін. РГД може переглянути рішення ЄРО за пропозицією будь-якої Сторони.

Єдиний економічний простір формується поетапно. Враховуються можливості різнорівневої і різношвидкісної інтеграції. Жодна із Сторін не має права перешкоджати іншим Сторонам прискорено просуватися до вищого ступеня інтеграції.

Різнорівнева і різношвидкісна інтеграція означає: кожна Сторона самостійно визначає напрямки інтеграції та окремі інтеграційні заходи, у яких вона бере участь, та її обсяг.

Правова основа забезпечення формування і функціонування ЄЕП — міжнародні договори та рішення органів ЄЕП. Спори вирішуються шляхом переговорів і консультацій. Угода відкрита для приєднання інших держав, які поділяють її цілі та принципи. До Угоди можуть вноситися зміни та доповнення, які оформлюються протоколами. Угода укладена на невизначений термін. Передбачена можливість виходу з Угоди. Депозитарій Угоди — Республіка Казахстан. Верховна Рада України ратифікувала Угоду Законом України від 20 квітня 2004 р. № 1683-IV.

Ставлення до СНД українського суспільства — неоднозначне. Більшість, мабуть, дотримується наведених далі міркувань.

Інтеграційна політика України стосовно країн СНД має орієнтуватися на створення спільних ринків товарів, послуг, капіталів і робочої сили. На мікроекономічному рівні інтеграційні процеси враховуватимуть спеціалізацію та кооперацію підприємців і організацій України й держав СНД. Україні доцільно брати активну участь у діяльності міждержавних координаційних структур. Най-

актуальнішими є проблеми створення режиму вільного руху товарів та формування міждержавного розрахункового механізму, побудованого на засадах клірингової чи платіжної системи.

Україні недоцільно втрачати те, що ще не втрачено на ринках СНД, хоч би з огляду на те, що вона поки що не в змозі завоювати позиції на інших ринках через їх насиченість, низьку конкурентоспроможність вітчизняних товарів тощо.

Виступаючи у квітні 2004 р. із щорічним посланням до парламенту і народу, президент Білорусі О. Лукашенко піддав критиці СНД і Єдиний економічний простір. Президент Білорусі вважає, що на тлі Євросоюзу, який динамічно розширюється і розвивається, СНД виглядає абсолютно млявою і безвільною. О. Лукашенко зазначив, що СНД ще дихає, але не діє, а створення Єдиного економічного простору не виходить із стадії бюрократичного опрацювання. Президент був також незадоволений позицією Росії щодо постачання її газу в Білорусь.

Контрольні питання

1. Як розширювалося коло питань на раундах ГАТТ?
2. Коли розпочався дев'ятий раунд ГАТТ?
3. З ким Україна веде переговори про вступ до СОТ?
4. Які переваги дістане Україна від членства в СОТ?
5. Негативні наслідки членства України в СОТ.
6. Міжнародна торгівля послугами у зв'язку з вступом України до СОТ.
7. Інтелектуальна власність та її роль у діяльності СОТ.
8. Проблеми стандартизації у контексті вступу України до СОТ.
9. Як спрацьовує механізм вступу до СОТ?
10. Сучасний стан взаємовідносин Україна — СОТ.
11. Коли вперше Україна офіційно заявила про намір приєднатися до Європейського Союзу?
12. Основні цілі Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС від 16 липня 1994 року.
13. Найголовніші акти ЄС щодо України.
14. Заходи України на шляху до ЄС.

15. Нинішні форми співробітництва між Україною і ЄС.
16. Проблеми у сфері співробітництва між Україною та ЄС.
17. Погляди фахівців на шлях України до членства у ЄС.
18. Що таке Копенгагенські критерії?
19. Сучасний стан відносин між Україною та ЄС.
20. Коли і де було укладено Договір про створення Економічного союзу СНД?
21. Цілі Економічного союзу СНД.
22. Що передбачав Економічний союз?
23. Заходи, що їх передбачали країни — учасниці Економічного союзу для різних форм своєї інтеграції.
24. Чи передбачалося створення в СНД платіжного і валютного союзу?
25. Суть зустрічі керівників країн СНД, що відбулася у Москві в лютому 2003 року.
26. Зустріч керівників СНД в Ялті у вересні 2003 р. та прийняті ними рішення.

МАУП

ГАЛУЗИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

- ☑ Енергетика і економіка
- ☑ Видобуток енергоносіїв
- ☑ Електроенергетика
- ☑ Гірничодобувна і лісова галузі промисловості
- ☑ Загальні тенденції розвитку обробних галузей промисловості
- ☑ Чорна і кольорова металургія
- ☑ Машинобудування
- ☑ Хімічна і легка промисловість
- ☑ Загальні тенденції розвитку сільського господарства
- ☑ Рослинництво
- ☑ Тваринництво
- ☑ Агропромисловий комплекс
- ☑ Транспорт світу

4.1. ЕНЕРГЕТИКА І ЕКОНОМІКА

4.1.1. Історичний екскурс в енергетику

Нині 80 відсотків спожитої енергії людство продукує на комерційних засадах. Очевидно, світова енергетика почала розвиватися відтоді, як первісна людина здогадалася заготовити перший оберемок хмизу для підтримання вогню у багатті, запаленому, наприклад, блискавкою. Згодом людина почала використовувати для одержання потрібної їй енергії не лише біомасу (суху траву, солому, очерет, хмиз тощо), а й корисні копалини — вугілля, торф, нафту, газ, ядерні енергетичні матеріали тощо. Здавна людина

навчилася використовувати енергію вітру та води, скажімо, для приведення в дію вітряків і водяних млинів. Порівняно недавно розпочалася діяльність з акумуляції сонячної енергії і перетворення її на теплову або електричну та використання енергії, яку породжує внутрішнє тепло Землі.

Дерево було першим паливом, яке використала людина, і посідало чільне місце серед енергоносіїв багато тисячоліть. Території з помірним кліматом довго залишалися широко залісненими. Дерево, зокрема в Європі, було традиційно дешевим. Цього не можна сказати про аридні зони, де дерево завжди було дефіцитним і, отже, дорогим. До XVI ст. Європа втратила багато своїх лісів, дерево стало дорогим і його почали заміняти вугіллям. У деяких країнах дерево ще й нині відіграє помітну роль в енергобалансі. Наприклад, у Швеції та Фінляндії частка деревного палива становить 17 % від усього використовуваного.

Нафта використовується людством багато тисяч років. Давні фінікійці і єгиптяни вживали її як ліки. Ще до нашої ери її використовували в Індії для освітлення і як паливо. У давні часи нафту використовували у факелах, її додавали при виготовленні цегли, нею просочували кошики та днища кораблів.

Виливи нафти у природних умовах на земну поверхню траплялися нечасто. В історії людства були випадки її видобутку за допомогою звичайних колодязів, але цей спосіб одержання нафти не можна вважати масовим. Нафти було небагато, затрати на її видобуток — значними, а використання — обмеженим. Ситуація змінилася, коли людина навчилася видобувати нафту зі свердловин. Спочатку це робилося у досить зручних місцях суші, потім — у віддаленіших, бо людина навчилася транспортувати нафту за допомогою різних видів транспорту — водного, сухопутного та трубопровідного. Розвідавши в надрах морських просторів нафтородовища, людство зуміло розв'язати низку непростих технічних проблем, а саме — видобувати нафту з-під морського дна і доставляти її на сушу.

До середини XX ст. серед енергоносіїв вугілля відіграло основну роль. Згодом пальму першості у вугілля відібрали нафта і природний газ.

До жовтня 1973 р. тривала ера дешевої нафти, і здавалося, вона не скінчиться. На заміну вичерпаним нафтородовищам приходили нові зі справді казковими покладами цього енерго-

ресурсу. Економічно розвинені країни буквально купалися у дешевій нафті. Промисловість не мала стимулів для розробки і використання енергоекономних пристроїв, устаткування й технологічних процесів.

Світова політична криза жовтня 1973 р., що виникла внаслідок чергового арабо-ізраїльського збройного конфлікту, приуроченого до найбільшого єврейського свята “Йомкіпур” (спокути), означала кінець ери дешевого палива.

Індустріальний Захід був шокований. Вартість нафти підвищилася до 250–300 дол. за 1 тону. Економічно розвинені країни Заходу вдалися до політики енергозбереження як до свого роду додаткового джерела енергоресурсів. За кілька років у галузі енергозабезпечення Захід досягнув великих успіхів. Якщо до кризи 1973 р. щорічні темпи збільшення енергоспоживання досягали 5 %, то надалі вони не перевищували 2 %. До середини 80-х років енергетична криза була подолана. Ціна 1 тонни нафти на світовому ринку знизилася приблизно до 100 дол.

Отже, країнам, що розвиваються, не вдалося диктувати умови індустріально розвиненим державам. В основі енергетичної кризи 70-х років ХХ ст. лежать чинники міжнародної політики, а не суто економічні. Нафта, як відомо, є джерелом енергії, що не відновлюється, але поки що нафти у світі достатньо для задоволення потреб людства.

Нині десять провідних промислово розвинених країн світу споживають близько 70 % загальної кількості продукрованої у світі енергії. Хто ж її в основному виробляє? Це країни, що розвиваються. Отже, напрашується простий висновок: енергоресурси виробляють ті, хто їх сам мало використовує.

4.1.2. Європейська енергетична хартія

Ідею Європейської енергетичної хартії запропонував прем'єр-міністр Нідерландів Люберс на зустрічі у верхах Європейського економічного співтовариства, що відбулася у червні 1990 р. Хартію її автори вважають другою за значенням подією у післявоєнній історії дипломатії після створення ООН. 17 травня 1991 р. у Гаазі хартію підписали 50 країн, а також ЄЕС. Документ стосується держав, розміщених на різних континентах, тому назва “євро-

пейська” досить умовна, “світова” точніше б відображала коло її учасників.

Основні засади Європейської енергетичної хартії:

- повага державного суверенітету над природними ресурсами;
- розвиток вільного й ефективного енергетичного ринку;
- усунення бар’єрів у торгівлі енергоресурсами;
- відсутність дискримінації між учасниками Хартії;
- поліпшення стану охорони навколишнього середовища;
- створення умов, що сприяють інвестиціям підприємств і приватних осіб в енергетичний сектор економіки.

Європейська енергетична хартія не є документом прямої дії.

Після її підписання країни-учасниці провели міжнародні переговори про підписання Базисної угоди (згодом вона дістала назву “Договір хартії”), яка мала стати основою широкомасштабного і різностороннього співробітництва у сфері енергетики. Цей договір було підписано в Лісабоні у грудні 1994 р. Україна є учасницею договору.

Хартія є політичним документом, який проголосив певні принципи. Згідно ж з договором країни-учасниці взяли на себе конкретні зобов’язання.

Договір охоплює енергоресурси, стосується також оподаткування і доступу до капіталів та технологій. Країни-учасниці зобов’язалися не створювати перешкод для використання іноземними компаніями на ключових позиціях персоналу за їхнім вибором (незалежно від національності і громадянства). Договір поширюється на весь процес використання ядерного палива (тобто враховує принцип нерозповсюдження ядерної зброї).

Транзитні країни взяли на себе зобов’язання забезпечити свободу транзиту і не допускати дискримінації з огляду на країну походження енергоресурсів та власності на них. Країни не чинитимуть штучних перешкод для спорудження нових транзитних потужностей відповідно до законодавства транзитної країни. Країни транзиту мають забезпечити безпеку та ефективність енергосистеми.

Згідно з договором, наприклад, Україна повинна безперешкодно пропускати своєю територією до Західної Європи закуплений нею у Росії газ, навіть якщо її громадяни замерзатимуть у своїх домівках. Свобода транзиту означає, що певна країна має про-

пускати через свою територію потік енергоресурсів з ворожої держави, який спрямовується до третьої країни.

Не можна не згадати інвестицій, без яких енергії не буває. Тому “Договір хартії” (складається з 50 статей) інакше ще можна назвати “договором про інвестиції”. Промислово розвинений Захід хоче мати довготривалий надійний механізм одержання енергії зі Сходу. Захід готовий вкласти в енергетику великі гроші, але, зрозуміло, не хоче кидати їх на вітер, і таке бажання цілком зрозуміле.

Після підписання договору залишилося багато неузгоджених питань. Тому країни-учасниці провели переговори щодо укладення протоколів для узгодження діяльності у кожному секторі енергетики. Прогнозувалося, що розробка протоколів потребуватиме щонайменше трьох років. Хартія є основою для договору, а він, у свою чергу, — основою для протоколів.

“Договір хартії” можна назвати також “договором про конкуренцію”, оскільки він передбачає її поширення на цю раніше високомонополізовану галузь колишніх соціалістичних і деяких капіталістичних країн.

Можна сподіватися, що договір і додаткові протоколи до нього спростять проблему транзиту та відповідатимуть інтересам держав, які мають енергоресурси, держав, які транспортують ресурси через свою територію, а також держав, які ці ресурси споживають.

4.1.3. Перспективи енергетики світу

Дослідники проблем енергетики вважають, що починаючи з 80-х років ХХ ст. світ вступив у нову енергетичну фазу своєї історії — період пошуку можливостей широкого використання відновлюваних джерел енергії (геотермальної, сонячної, вітрової, припливів). Після Чорнобильської катастрофи інтерес людства до ядерної енергії як потенційно необмеженого джерела енергії помітно знизився. Навколо проблеми ядерної енергетики ще довго не вщухатимуть суперечки. Існуватимуть як політичні сили, що рішуче виступатимуть на її захист, так і сили, що виступатимуть проти. Однак від цього джерела людство відмовиться лише тоді, коли знайде дешевший, ефективніший і безпечніший замітник.

Зрозуміло, що тривалий час людство не відмовиться і від використання традиційних джерел енергії — вугілля, нафти, газу, біомаси.

Наприкінці ХХ ст. місця у структурі паливно-енергетичного балансу світу розподілялися так: нафта, вугілля, газ, гідро- та атомна енергетика. Частка вугілля у загальносвітових запасах умовного палива становила близько 60 %, а нафти та газу — 27 %. Вартість нафти і газу становила 67 %, вугілля — 30 % від вартості видобутих паливних ресурсів.

Виконані експертами розрахунки свідчать, що споживання енергії у світі протягом найближчих десятиліть збільшуватиметься. У 2020 р. світове споживання енергії збільшиться на 60 %. Попит на нафту становитиме 112,8 млн т щодоби (на початку ХХІ ст. він становив 80 млн барелей). Споживання газу збільшиться вдвічі.

Обмеженість ресурсно-енергетичного потенціалу є вкрай актуальною глобальною проблемою світової економіки. Триває пошук альтернативних джерел. У Європейському Союзі усі країни-члени повинні замінити традиційні енергоносії альтернативними на 2 %, а до кінця 2010 р. — ще на 5,7 %.

4.2. ВИДОБУТОК ЕНЕРГОНОСІЇВ

4.2.1. Нафтодобувна промисловість

Нафта відома людині з давніх часів. У давньому Єгипті нафту застосовували для бальзамування мумій. У середні віки нафту використовували у воєнних цілях. Передусім слід згадати “грецький вогонь” — суміш нафти з сіркою і селітрою використовували як запалювальну зброю. На початок другої половини ХІХ ст. людство зрозуміло значення нафти. У штаті Пенсільванія в США на ділянці, що належала полковнику Дрейку, 27 серпня 1859 р. свердловина дала нафту. В 1861 р. було винайдено метод переробки нафти (крекінг). Шлях до широкого використання нафти було відкрито. У 80-х роках ХІХ ст. нафти у світі видобувалося 5 млн т, на рубежі ХІХ і ХХ ст. — уже 20 млн тонн. Видобуток цього рідкого палива у 1945 р. становив 350 млн т, а в 1960 р. —

понад 1 млрд тонн. Відтоді обсяг видобутку потроївся. Вірогідні запаси нафти наприкінці ХХ ст. оцінювалися у світі на рівні 127 млрд т умовного палива, а ймовірні — до 750 млрд тонн.

Близько восьми десятків країн нині добувають нафту. Добуває нафту й Україна. На жаль, не в тій кількості, яка б дала змогу зарахувати нашу державу до провідних.

Найбільшим видобувачем нафти є Росія, на другому місці стоїть США, на третьому — Саудівська Аравія. Найбільшим у Західній Європі видобувачем нафти стала Великобританія, яка добуває нафту з-під дна Північного моря в обсязі до 100 млн т щорічно. Це досить високий показник. Адже економісти вважають, що у країні рівень життя високий, якщо в ній на душу населення припадає на рік по одній тонні зерна і нафти. Загалом слід зазначити, що 4/5 покладів нафти та половина її видобутку припадає на країни, що розвиваються, які є основними постачальниками нафти на світовому ринку. Щороку на ньому реалізовується понад 1 млрд т нафти, а також значна кількість нафтопродуктів (бензину, гасу, мазуту тощо). Зрозуміло, що видобувається нафти більше, ніж реалізовується на світовому ринку. А різницю споживають країни-видобувачі.

Проте було б помилково вважати, що США видобувають нафти менше, ніж Росія. Слід врахувати нафтовидобуток не лише на території США, а й в інших державах світу, у нафтовій промисловості яких працює американський капітал. До речі, згідно зі статистичними даними, обсяги видобутку нафти та газового конденсату у США дещо перевищують російські показники.

Лідером у споживанні нафти є регіон Північної Америки. На початку третього тисячоліття регіон щодобово споживав 22 млн барелей. Це становило 30 % загальносвітового споживання нафти.

Світовий видобуток нафти наприкінці ХХ ст. становив щодоби 76–78 млн тонн. Рівень споживання невпинно наближався до зазначеного обсягу.

Найбільшими експортерами нафти є країни Близького і Середнього Сходу, забезпечуючи приблизно 2/3 експорту. Багато з цих країн входять до Організації країн — експортерів нафти (ОПЕК), створеної в 1960 р. Велетенські танкери і трубопроводи розв'язали проблему транспортування нафти морськими і сухопутними шляхами, хоча воно потребує подальшого вдосконалення.

Нафти у світі експортується більше, ніж нафтопродуктів, але частка нафтопродуктів у цій структурі збільшується. Ще порівняно недавно країни, що розвиваються, експортували майже виключно сиру нафту. Нині у цій групі країн також розвивається нафтопереробна промисловість, яка дає змогу видобутку з надр Землі нафту використовувати ефективніше, а продукти переробки продавати значно дорожче, ніж сиру нафту.

Наприкінці ХХ ст. ціна нафти на світовому ринку підвищувалася, зокрема у жовтні 2000 р. вона становила 40 дол. за 1 барель. Причину цього фахівці вбачали в обмежених запасах нафти в американських сховищах і високому курсі долара США, який використовується для розрахунків за нафту. Більшість країн — членів ОПЕК (за винятком Саудівської Аравії) вичерпали свої можливості для збільшення видобутку й експорту сирової нафти. Оскільки пропозиція нафти не збільшується, а попит на неї підвищується, то це неминуче призведе до подальшого збільшення цін на нафту.

4.2.2. Газодобувна промисловість

Вірогідні запаси природного газу у світі наприкінці ХХ ст. становили 79 млрд т умовного палива, а ймовірні — 276 млрд тонн. Щорічно у світі видобувають 1,7 трлн куб. м природного газу. Загалом ця галузь добре розвинена у тих самих країнах, що мають розвинену нафтовидобувну промисловість. Існують певні винятки. Наприклад, великі світові газодобувні країни — Канада, Туркменістан, Нідерланди, Узбекистан за видобутком нафти не лідирують.

Приблизно шоста частина видобутого газу надходить у сферу міжнародної торгівлі. Основними експортерами газу є деякі з країн СНД, Канада, Алжир, Нідерланди, Індонезія. Найбільші обсяги газу імпортують Японія, ФРН, Франція, Італія, США. Газ експортують трубопроводами або танкерами-метановозами. Ці морські судна перевозять газ у зрідженому вигляді. Транспортування газу морськими трасами, а особливо його завантаження і розвантаження — досить відповідальна і небезпечна операція.

Потреба у використанні танкерів-метановозів виникає через те, що часом виробники газу та його споживачі розділені морськи-

ми просторами, де трубопроводи прокладати недоцільно або просто неможливо. На танкери припадає четверта частина міжнародних перевезень газу. Трубопроводи транспортують решту газу.

4.2.3. Вугільна промисловість

Розвідані запаси вугілля у світі становлять 1,2 трлн т умовного палива, щороку видобувають 3,1 млрд т (за іншими даними — близько 5 млрд т). Якщо обсяг видобутку вугілля, досягнутий наприкінці ХХ ст., збережеться, то його людству вистачить більш як на 3 тис. років.

Тверде паливо видобувають шість десятків країн, десять найбільших країн видобувають 75 % вугілля світу. Україна у 2000 р. за обсягами вуглевидобутку перебувала на дев'ятому місці, Казахстан — на десятому, на першому місці був Китай, видобуваючи понад 1,2 млрд т кам'яного вугілля щороку.

Коли порівняти вуглевидобуток і нафтовидобуток, то можна дійти висновку: вугілля видобувають переважно у промислово розвинених країнах, а нафту — у державах “третього світу”. Або такий аспект. До сфери міжнародної торгівлі потрапляє значна частка нафти, тоді як частка вугілля, що експортується, становить менше 10 %. Інакше кажучи, країни видобувають вугілля переважно для внутрішніх потреб, а не для міжнародної торгівлі.

Тривалий час основним експортером були США. У 80-х роках ХХ ст. пальму першості в американців відібрали австралійці, що було викликано перевагами австралійського вугілля (якість, відкритий спосіб видобування тощо). Збільшилися обсяги експортованого вугілля, з'явилися величезні океанські суховантажні судна для його перевезення на великі відстані.

ФРН і Великобританія з експортерів вугілля перетворилися на імпортерів. Основна причина полягає в тому, що експортоване вугілля виявилось дешевшим, ніж видобуте у країні. Збільшується експорт вугілля з деяких країн, що розвиваються, насамперед з Індії, Венесуели, Колумбії. Найбільшим у світі імпортером вугілля, як і слід було очікувати, є Японія, оскільки потреби країни великі, а свого вугілля бракує.

За даними статистики, 90 % експорту вугілля перевозиться морськими суднами, решта — залізничним і річковим транспор-

том. Зрозуміло, що трубопроводи для цього непридатні, а перевозити його вантажними автомобілями або повітряним транспортом недоцільно й занадто дорого.

У регіонах вуглевидобування доводиться розв'язувати і проблеми відходів виробництва. Наприклад, у ФРН відсутні терикони, без яких не можна уявити ландшафт Донбасу. Там пусту породу знову повертають у вироблені штреки.

Слід зазначити, що використання вугілля створює певні проблеми, основні з них такі:

1. Внаслідок спалювання вугілля забруднюється, насамперед сіркою, навколишнє середовище, особливо при спалюванні низькосортних бітумних сортів вугілля.

2. Видобування вугілля пов'язане із значними труднощами, тому що підземне видобування — дороге та небезпечне, а видобування відкритим способом потребує значних затрат на рекультивувацію земель.

3. Порівняно з нафтою і природним газом вугілля значно складніше транспортувати на великі відстані.

4. Вугілля не дуже придатний вид палива для мобільних енергоустановок на локомотивах та автомобілях.

4.3. ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА

Електроенергія виробляється у світі на кількох типах електростанцій: теплових, гідро-, атомних, вітрових та інших.

На початку III тисячоліття понад 60 % електроенергії вироблялося на теплових електростанціях. Ці електростанції як паливо використовують мазут, вугілля, газ, біомасу та деякі інші види палива. Теплові станції, які крім електроенергії виробляють і тепло для централізованого опалення житлових і виробничих приміщень, називаються теплоелектроцентралями (ТЕЦ). Така практика поширена не лише в Україні, а й за її межами, зокрема у Данії. У більшості розвинених країн світу виробництво електроенергії і теплопостачання будинків не взаємопов'язані.

Друге місце за обсягом виробленої електроенергії посідають у світі гідроелектростанції (ГЕС), які забезпечують виробництво

п'ятої частини електроенергії. ГЕС бувають різної потужності — від невеликих до величезних. Найвищими у світі греблями на ГЕС є Рогунська (Таджикистан, споруджена в 1985 р., висота 325 м), Нурекська (Таджикистан, споруджена в 1980 р., висота 300 м), Гранд-Діксенська (Швейцарія, споруджена у 1962 р., висота 285 м), Інгурська (Грузія, споруджена у 1984 р., висота 272 м), Чикоазенська (Мексика, споруджена у 1985 р., висота 261 м). Усього у світі налічується близько 30 гребель, висота яких перевищує 225 м.

Розвинені країни світу освоїли для використання 50 % своїх гідроресурсів, держави Східної Європи та колишнього СРСР — 20 %, країни, що розвиваються, — 7 %. У розвинених країнах подальший розвиток гідроенергетики стримується соціальними та іншими міркуваннями, а в країнах, що розвиваються, — відсутністю інвестицій. Спорудження гребель порушує встановлений природою водообмін і спричиняє інші негативні наслідки.

Атомні електростанції стоять на третьому місці за обсягом виробленої світової електроенергії. Нині у світі діє приблизно 140 атомних реакторів. Упродовж 80–90-х років ХХ ст. вони виробляли 10–11 % світової електроенергії. Привабливість атомної енергетики різко впала після Чорнобильської катастрофи (квітень 1986 р.), втім, у ряді країн атомні електростанції і далі виробляють левову частку електроенергії (Литва та Франція — 3/4, Бельгія — 56 %, Швеція — 51 %). Німеччина повністю відмовляється від використання атомної енергії і поступово виводить з експлуатації свої 18 АЕС. Франція ж і далі використовує свої 58 ядерних реакторів.

Для одержання електроенергії також використовують невеликі дизельні електростанції. Їх, як правило, споруджують у важкодоступних місцевостях, наприклад, у горах. Вони можуть розташовуватися й у добре обжитих місцях як резервне джерело електроенергії на випадок аварії в електромережах.

У світі є також геотермальні електростанції, які використовують внутрішнє тепло Землі. Їхні турбіни перетворюють енергію гарячих пароводяних джерел на електричну енергію. Наприклад, у Новій Зеландії 10 % електроенергії виробляється на геотермальних станціях. Такі станції є також в Італії, Японії, Ісландії та США. Сумарна визначена потужність геотермальних станцій у світі на початку ХХІ ст. становила 6,0 гВт.

Почали споруджувати електростанції, що використовують енергію морських припливів і відпливів. У 2002 р. введено в експлуатацію хвильову дослідну електростанцію у Португалії, яка щорічно при хвилях заввишки 5 м виробляє 5–10 кВтг електроенергії.

Укотре людство звернуло увагу на вітер як засіб для приведення у рух роторів вітротурбін. Подорожуючи Західною Європою, можна побачити на морських узбережжях багато сучасних вітротурбін, що виробляють електроенергію. На початку ХХІ ст. у Німеччині працювало 15 тис. вітрових щогл. Використання енергії вітру можливе, якщо його швидкість на поверхні Землі перевищує 20 км/год. Найширшого розвитку використання вітрової енергії набуло у Каліфорнії (США). Проте цей спосіб одержання електроенергії не поширений, оскільки нинішні вітротурбіни дуже дорогі.

Використовується для виробництва електроенергії і тепло Сонця. Пасивні способи використання сонячної енергії ґрунтуються на парниковому ефекті, а активні — на перетворенні сонячної енергії в інші форми. Використання сонячної енергії все ще перебуває на експериментальній стадії. За 200 миль на північ від Лос-Анджелеса (США) побудовані гігантські дзеркальні панелі, що приймають сонячне випромінювання. Поки що людство навчилася використовувати лише мізерну кількість сонячної енергії. Щосекунди Сонце надсилає до Землі 65 млрд кВтг електроенергії. Протягом трьох хвилин Земля одержує від Сонця таку кількість енергії, яку людство витрачає за рік. Щодоби гектар земної поверхні одержує від Сонця стільки енергії, якої вистачило б для приведення в дію електрогенераторів потужністю 10 тис. кВт.

Сумарна світова встановлена потужність сонячних електростанцій становить 0,4 гВт. Автономні сонячні установки малопотужні, їх потужність не перевищує 500 Вт. Сонячна енергія основну роль відіграє у виробництві тепла — світова встановлена потужність сонячних теплових установок становила на початку третього тисячоліття 1,5 гВт.

Джерелом енергії для людства продовжує бути біомаса. Наприклад, у Непалі, Ефіопії, Танзанії та деяких інших країнах близько 90 % спожитої енергії забезпечує біомаса. Оскільки біомаса належить до відновлюваних джерел енергії, то фахівці про-

гнозують помітне її місце у майбутньому енергобалансі людства.

Отже, основні електростанції, які людство нині використовує, — це теплові, гідро- та атомні. Інші види станцій у структурі виробленої електроенергії відіграють невелику роль.

Цей висновок стосується світу загалом. Зрозуміло, що є відмінності між країнами, зумовлені природними умовами та іншими чинниками. Так, у гірській Норвегії практично всю електроенергію виробляють гідроелектростанції, споруджені на численних річках. Понад 90 % своєї електроенергії Південно-Африканська Республіка одержує саме на гідроелектростанціях. Високим є цей показник і в Польщі. У Франції основна маса електроенергії виробляється на атомних станціях. Після Чорнобильської катастрофи багато країн, зокрема Польща, Швеція, Австрія, Італія, відмовилися споруджувати нові атомні енергетичні об'єкти. А, наприклад, Франція, Південна Корея, Японія продовжують нарощувати свій ядерний енергетичний потенціал.

У розвинених країнах світу гідроресурси практично вичерпані. Здебільшого нові гідроелектростанції будують у країнах, що розвиваються, наприклад у Китаї, Індії, Бразилії.

Людство давно винайшло способи транспортування електроенергії на далекі відстані, з одних країн до інших, використовуючи для цього повітряні лінії електропередач, а також кабельні технології. Світовими експортерами електроенергії є Росія, Україна, Угорщина, Франція. Основними імпортерами електроенергії є США, Італія, Нідерланди.

4.4. ГІРНИЧОДОБУВНА І ЛІСОВА ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

4.4.1. Гірничодобувна промисловість

Гірничодобувна промисловість — галузь, пов'язана з видобуванням та первинною обробкою корисних копалин. Первинну обробку часто ще називають збагаченням, при цьому у сировині збільшується відсоток корисних елементів і зменшується баласт.

Найбільшими гірничодобувними країнами світу є США, Росія, Канада, Австралія, Південно-Африканська Республіка і Китай. Гірничодобувна промисловість належить до галузей міжнародної спеціалізації у цій групі країн, а також у багатьох країнах, що розвиваються, зокрема в Індії, Індонезії, Конго, Замбії, Бразилії, Мексиці, Венесуелі, Чилі. Як і колись, нині країни, що розвиваються, є постачальниками мінеральної сировини для промислово розвинених країн. У багатьох країнах, що розвиваються, сировина видобувається в обсязі, який у кілька разів перевищує їхні внутрішні потреби. Отже, на експорт іде значна кількість добутої сировини.

Попри те, що у розвинених країнах гірничодобувна промисловість належить до провідних, третину своїх потреб у продукції рудної промисловості вони задовольняють за рахунок імпорту з економічно відсталих країн.

Крім нафтової кризи у країнах Заходу у жовтні 1973 р. у промислово розвинених країнах світу спостерігалася і сировинна криза. Щоправда, вона була не така гостра. Як Захід відреагував на сировинну кризу?

По-перше, розвинені країни вжили заходів щодо посилення економії споживання рудних ресурсів. По-друге, інтенсифікували розвиток власної гірничорудної промисловості. Наприклад, Австралія та Канада залишають у країні не більше 20 % видобутих корисних копалин, а решту їх обсягу продають на міжнародному ринку.

Споживачів мінеральної сировини у світі багато. Це пояснюється зокрема й тим, що рідкісні види мінеральної сировини видобувають в одній (або кількох) країні, а попит на них є у багатьох. У деяких країнах, багатих на мінеральну сировину, немає певних її видів. Країни, що споживають видобуту мінеральну сировину, відрізняються обсягами імпортованих корисних копалин, що пояснюється економічним потенціалом відповідної країни. Світовий імпортер гірничорудної сировини — Японія, великим споживачем є також Західна Європа.

4.4.2. Лісова промисловість

Наприкінці ХХ ст. на планеті ліси займали площу 4 млрд га, що становило близько 30 % суші.

Ліс — це зосередження великих природних багатств, які привертають увагу людини.

У Лісовому кодексі України, який Верховна Рада України прийняла 21 січня 1994 р., міститься таке визначення лісу: “Ліс — це сукупність землі, рослинності, у якій домінують дерева і кущі, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, які у своєму розвитку біологічно взаємопов’язані, впливають одні на інших та на навколишнє середовище”.

Лісовими ресурсами є деревина, технічна і лікарська сировина, кормові, харчові та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і промисловості.

Гектар хвойного лісу щодня виділяє в атмосферу до 30 кг ефірної олії, яка знищує шкідливі мікроорганізми. Підраховано, що за рік один гектар лісу очищує 18 млн м³ повітря, забираючи з атмосфери 36 т пилу. Лише 7 % території земної кулі зайняті тропічними лісами, але вони є домівкою для 80 % усіх видів тварин і рослин світу.

Нині лісів у світі менше, ніж в історичному минулому. Людина експлуатує ліс, причому часто робить це нещадно і неекономно. Упродовж останніх двох століть площа лісів у світі скоротилася вдвічі.

На земній кулі, як відомо, є два лісові пояси — північний і південний. У північному поясі заготовляють здебільшого хвойну деревину, а у південному — широколисту. У лісових поясах Землі деревину заготовляють інтенсивніше порівняно з іншими географічними регіонами, де її заготовляють у невеликих обсягах.

Хвойні ліси є джерелом м’якої деревини, широколисті — твердої. Ліси пом’якшують місцевий клімат, захищають землю від ерозії. На жаль, людина, як і раніше, експлуатує ліс, а не управляє ним. Збезлісіння нашої планети триває. Більшість території Західної Європи та регіону Середземного моря втратили свої природні ліси багато століть тому. У Китаї деревина вже давно є дефіцитом. Щороку Земля втрачає 12 млн га лісів (переважно тропічних). Це досить велика цифра — 2 % від загальної площі лісів, що залишилися. Якщо ситуація не зміниться на краще, то вже через півстоліття на земній кулі не залишиться лісів природного походження. Випалювання лісів з метою одержання додаткових площ орної землі та пасовищ призводить до “парни-

кового ефекту”, бо в атмосферу викидаються великі обсяги двоокису вуглецю.

Нині у розвинених країнах Заходу, як правило, щорічно лісів вирубують менше, ніж обсяг природного приросту деревини. Коefіцієнт вирубування (співвідношення вирубування і приросту) перебуває в межах 0,45–0,75. Лише в окремих країнах, наприклад у Швейцарії і Португалії, деревини вирубували більше, ніж її приростало. За запасами деревини на першому місці стоїть Росія (75 млрд м³). У світі найбільшими експортерами деревини є Канада, США, Росія та Скандинавські країни. Основними імпортерами деревини є Західна Європа та Японія. Імпорту тропічної деревини належить помітне місце у загальному його обсягу багатьох країн.

4.5. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ОБРОБНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ

Обробними галузями промисловості вважаються такі, що пов'язані з обробкою одержаної у природи сировини, а також матеріалів, створених штучно з метою виготовлення необхідних товарів. Після Другої світової війни географія галузей обробної промисловості світу значно розширилася. Швидкими темпами розвивалися вони у країнах з низьким рівнем оплати робочої сили, оскільки продукція цих галузей була конкурентоспроможною на світових ринках. Лідували у темпах розвитку галузей обробної промисловості країни Східної та Південно-Східної Азії. Впродовж 1974–1995 рр. кількість зайнятих у цих галузях у промислово розвинених країнах зменшилася на 20 млн чол., водночас у країнах, що розвиваються, збільшилася на 16 млн чол. Розміщення галузей обробної промисловості диктувалося прагненням одержати максимальні прибутки.

У країнах з розвинутою ринковою економікою почалась так звана деіндустріалізація, тобто промисловість стала відігравати в їхній економіці значно меншу роль, ніж раніше. Ці країни і нині виробляють левову частку продукції світової обробної промисловості, але темпи її розвитку поступаються темпам, зафіксованим в економічно відсталих країнах. Це підтверджують дані табл. 5.

Темпи розвитку обробної промисловості

Країни	Темпи розвитку обробної промисловості за періодами, %		
	1965–1973 рр.	1973–1985 рр.	1985–1995 рр.
Промислово розвинені	5,3	3,0	2,5
Слаборозвинені	9,0	6,0	11,1
Експортери нафти	10,6	7,5	9,1

Економіка країн Східної Азії розвивалася такими бурхливими темпами, що світ заговорив про східноазіатське “економічне диво”.

Наприкінці Другої світової війни економіка Японії була в тяжкому стані. У середині 90-х років її економіка за величиною була другою у світі і становила 2/3 від економіки США, хоча кількість населення у Японії вдвічі менша, ніж у США. Ще в середині 60-х років Південна Корея була країною дрібних фермерів, які переважно вручну висаджували і збирали рис. Валовий національний продукт у розрахунку на душу населення становив у Кореї в 60-х роках 230 дол. Це стільки ж, як у бідній африканській країні Гана. Якщо за станом на 1993 р. ВВП у розрахунку на душу населення у Гані збільшився до 430 дол., то у Південній Кореї — до 7,7 тис. дол. Нинішня економіка Південної Кореї не поступається своїми масштабами економіці Швеції, Австралії чи Нідерландів. Фахівці стверджують, що в основі економічного дива лежить всеохопна освіта населення, висока частка національних заощаджень, політична стабільність (яка часто досягалася навіть недемократичними методами). Важливим чинником економічного зростання вважають також розвиток галузей промисловості, орієнтованих на експорт.

Економіки країн Південно-Східної Азії були відкриті для конкуренції. Індія, країни Африки та Латинської Америки створили для своїх економік замкнуте оточення і, як результат, програли, оскільки продукція виявилася менш конкурентоспроможною, ніж східноазіатських країн.

Виробництво 80 % світової промислової продукції нині зосереджено у чотирьох регіонах земної кулі — Північній Америці, Північно-Західній Європі, Західній Росії та Японії. Виробництво

текстилю, одягу, побутових електронних приладів почало активно переміщатися з країн з розвинутою ринковою економікою до слабозрозумітих країн.

4.6. ЧОРНА І КОЛЬОРОВА МЕТАЛУРГІЯ

4.6.1. Чорна металургія

У своєму розвитку людство пройшло кам'яний вік, потім епоху бронзи, за якою почалась епоха заліза. Хоч нині залізо — не єдиний матеріал, що використовується людством, усе-таки цей метал відіграє досить помітну роль у господарському житті нашої планети.

Залізної руди у світі достатньо, вона є практично на всіх континентах. Багатими на залізну руду вважаються Росія, Україна, Китай, Індія, Бразилія, Південно-Африканська Республіка, Алжир, Лівія, Мавританія, Ліберія, США, Канада, Австралія, Швеція та ін. Серед зазначених країн лише Китай не експортує залізної руди у світових масштабах. Її основними експортерами вважаються Австралія, Росія та Бразилія — країни, що розташовані на трьох різних континентах.

До Другої світової війни залізна руда в основному видобувалася в США, Великобританії, Швеції, Франції, Німеччині. Після війни лідируючі позиції у видобутку руди займали Канада, Австралія, Південно-Африканська Республіка і деякі країни, що розвиваються.

Після Другої світової війни частка спожитого заліза почала зменшуватися через збільшення використання пластмас та інших матеріалів.

Дешева робоча сила та менш жорсткі екологічні вимоги сприяли інтенсивному розвитку чорної металургії в країнах “третього світу” порівняно з індустріальними країнами світу.

Ще в недалекому історичному минулому підприємства чорної металургії розміщувалися якомога ближче до басейнів кам'яного вугілля, що зумовлювалося великою енергомісткістю цієї галузі. Для одержання однієї тонни чавуну (який потім перероблявся на сталь) було потрібно більше вугілля, ніж залізної руди.

Оскільки для ливарного виробництва вугілля потребувалося ще більше, то доцільніше було залізну руду возити до вугілля, а не навпаки. Відбувалися, щоправда, і “маятникові перевезення”. Якщо в одному регіоні була залізна руда, а в іншому — вугілля, то створювали підприємства чорної металургії в обох регіонах з тим, щоб залізничні ешелони, що курсували між цими регіонами, були завжди завантажені. В один бік вони везли залізну руду, а в інший — вугілля.

Удосконалюючи технологію, людство досягло того, що затрати на вугілля стали значно меншими, ніж затрати на залізну руду, і стало вигідно вугілля (кокс) возити до місць видобування залізної руди.

Технічний прогрес на транспорті та інші чинники сприяли розвитку чорної металургії у місцях споживання її продукції, віддалених від родовищ вугілля і залізної руди. Яскравий приклад — металургійні центри Японії та країн Східної Європи. У світі є не лише великі підприємства чорної металургії, а й міні-заводи.

За останні два-три десятиліття зайнятість у сталеливарній промисловості США скоротилася на дві третини. З експортера США перетворилися на імпортера сталі. Світовим сталевиробником і сталепродавцем залишається Західна Європа. Великим експортером сталі до країн, що розвиваються, стала Японія.

Для виробництва сталі необхідні великі і високоефективні заводи. А для цього потрібні колосальні інвестиції. З огляду на це сталеливарного виробництва немає, наприклад, в Африці. Цей континент виробляє менше 1 % світової сталі. Нові металургійні центри з'явилися у Бразилії, Південній Кореї, Японії, на Тайвані. Цьому сприяли дешева робоча сила, урядові субсидії та податкові пільги на експорт сталі. Фахівці вважають, що занепад сталеливарної промисловості, наприклад, у США і Великобританії пояснюється надмірною кількістю зайнятих, деморалізованим керівництвом, неефективністю або й відсутністю державної підтримки, незговірливістю профспілок.

4.6.2. Кольорова металургія

Нерідко у кілограмі залізної руди понад півкілограма припадає на чисте залізо. З рудами кольорових металів природа значно скупіша. Якщо у кілограмі мідної руди міститься 5–10 грамів

міді, то така руда придатна для промислової переробки. А, наприклад, олово отримують із ще бідніших руд. Знаходять золоті самородки, але це трапляється рідко.

У XIX ст. в Австралії знайшли плиту, в якій золото зрослося з кварцом. Загальна маса плити становила 300 кг, золота в ній було 90 кг. В Австралії також було знайдено кілька самородків золота масою понад 50 кг. Один з них — “Бажаний незнайо-мець” — важить 70 кг. Золотий самородок “Великий трикут-ник” вагою 36 кг зберігається в Алмазному фонді Росії. Знайшли його в Уральських горах у долині річки Міас.

Мідь зустрічається у природі у самородному вигляді значно частіше, ніж золото, срібло та платина. Якось знайшли саморо-док міді, який важив аж 420 тонн! Люди навчилися викорис-товувати мідь значно раніше, ніж залізо. Сплав міді з оловом (бронзу) винайшли 5 тис. років тому на Близькому Сході. Видо-буток і виплавка міді були відомі ще у Давньому Єгипті понад 3300 років тому, давні єгиптяни виплавили 100 т міді. Понад 170 мінералів містять мідь, десята частина цих мінералів має промислове значення.

Нині підприємства кольорової металургії наближають до місць видобування руд кольорових металів. Серед країн, що мають роз-винену кольорову металургію, слід назвати США, Росію, Канаду, Австралію, Казахстан, Іспанію, Польщу, Чилі, Конго, Замбію, Ма-лайзію, Індонезію.

У країнах, що розвиваються, часто був неповний цикл процесу виробництва кольорових металів. Наприклад, там видобувалася руда, вироблявся концентрат і чорновий метал. Подальші техно-логічні операції виконувались у промислово розвинених краї-нах — США, Японії і країнах Західної Європи. Чорновий метал вантажили на судна і відправляли на заводи кольорової мета-лургії колишніх метрополій. До речі, такі заводи сконцентровані на морському узбережжі.

Оскільки виробництво кольорових металів екологічно шкідливе, то останніми десятиліттями воно щораз інтенсивніше почало пере-міщуватися у країни, що розвиваються, завдяки їх ліберальним стандартам у сфері охорони навколишнього середовища.

Нині кольорова металургія зосереджена переважно у країнах Азії, Африки і Латинської Америки. А споживають кольорові метали в основному промислово розвинені країни.

Деякі інші тенденції притаманні виробництву алюмінію. Зустрічаються руди (боксити) з таким високим вмістом цього металу (до 60 %), що економічно доцільно транспортувати їх до регіонів, багатих на електроенергію. Саме вона потрібна для виплавляння алюмінію і в значних кількостях — понад 15 тис. кВтг для виробництва 1 т алюмінію.

Родовища бокситів є в багатьох країнах (Франції, Угорщині, Греції, Гані, Камеруні, Гаїті, Суринамі, Росії, Китаї та ін.). Найбільше бокситів видобувають в Австралії, Гвінеї та на Ямаїці. На частку цих трьох країн припадає понад 70 % світового видобутку бокситів. 70 % первинного алюмінію споживають США, Японія і ФРН.

Упродовж останніх десятиліть частка країн, що розвиваються, у виробництві алюмінію збільшується. Зокрема, інтенсивно розвивається алюмінієва промисловість у Бразилії, Суринамі і Венесуелі.

4.7. МАШИНОБУДУВАННЯ

4.7.1. Загальні дані про машинобудування

Сучасний світ не можна уявити без машинобудування, яке вважають основною галуззю промисловості світу. Приблизно 90 % його продукції забезпечують індустріально розвинені країни. Лише десята частина припадає на групу країн, що розвиваються.

Лідерами світового машинобудування є США, Японія і ФРН. Сильні позиції у Великобританії, Франції, Росії, Канади, Іспанії, Китаю, Бразилії. У країнах, що розвиваються, частка продукції машинобудування у загальному обсязі обробної промисловості не перевищує 20 %. Про місце машинобудування судять і за таким показником, як частка його продукції у вартості експорту. Найвищий показник у Японії — понад 60 %. Цей показник може бути низьким навіть у деяких економічно розвинених країнах — наприклад, у Австралії і Новій Зеландії.

У галузі машинобудування поглиблюється і розширюється міжнародна спеціалізація і кооперування. Інтенсифікується технічне переоснащення машинобудування індустріально розвине-

них країн, підвищується рівень його автоматизації та продуктивності. Розвитку машинобудування значною мірою сприяє інтенсифікація фундаментальних і прикладних досліджень і посилення конкурентної боротьби.

4.7.2. Автомобілебудування

Світове автомобілебудування безпосередньо працевлаштовує 4 млн чол. Ще 8 млн чол. працюють у галузях, які поставляють для автомобілебудування матеріали і компоненти. Ця галузь лідирує за кількістю транснаціональних компаній — близько десяти провідних компаній випускають 80 % світової продукції автомобілебудування. Американська компанія “Форд” є другим у світі виробником автомобілів, 60 % її автомобілів виробляються за межами США. Добре розвинене автомобілебудування у США, Західній Європі, Бразилії, Австралії, Східній Азії.

У 1960 р. США випускали понад 50 % автомобілів світу, а Великобританія — 10 %. Через три десятиліття їх частка зменшилася відповідно до 18 і 3,3 %. Ці країни випередила Японія. У 1960 р. вона випустила 165 тис. автомобілів, а в 1991 р. — 13 млн, на її частку нині припадає 25 % випущених у світі автомобілів.

Щорічно у світі випускається 40–50 млн автомобілів, четверта частина яких — вантажні автомобілі та автобуси. Приблизно половина випущених автомобілів використовується для заміни транспортних засобів, що вибувають з ладу, а половина — для збільшення автопарку.

4.7.3. Електроніка

Розвиток сучасної мікроелектронної промисловості бере свій початок від винайдення у 1948 р. транзистора в американській корпорації *Bell Telephone Laboratories*. Транзистор змінив вакуумну трубку, що застосовувалася до цього у радіо- і телеприладах та інших виробках електроніки. До початку 60-х років з’явилися інтегральні схеми, а на початку 70-х років — мікропроцесори.

Упродовж 60–70-х років у виробництві напівпровідників домінували США. Але до початку 90-х років пальму першості у них

відібрала Японія. Ця галузь розвинена також у Західній Європі та Південно-Східній Азії. У 1995 р. на частку Японії припадало 42 % світового виробництва напівпровідників, США — 25 %, а Європи — 13 %.

Виробництво електронних приладів побутового призначення (наприклад, телевізорів) характеризується ширшою географією, ніж виробництво напівпровідників. П'яту частину світового випуску телевізорів забезпечує Китай, а Південна Корея і Японія — по 14 %. Великим виробником телевізорів є Бразилія, на її частку припадає 75 % випуску телевізорів у Латинській Америці.

4.7.4. Інші галузі машинобудування

Аерокосмічна промисловість належить до сфери високих технологій, тобто є наукомісткою. Вона потребує потужної науково-дослідної бази, кваліфікованих кадрів, сучасних матеріалів, обладнання, устаткування тощо. Коло країн, які випускають літаки, ракети та космічні апарати, досить вузьке. Основним виробником є США, значних успіхів досягли Франція, Великобританія, ФРН, Україна, Росія, Японія, Китай, Індія. Порівняно прості моделі літаків виробляють у деяких інших країнах світу. Успіх проекту “Аеробус” дав можливість західноєвропейським країнам підірвати домінуюче становище США на світовому ринку авіа-техніки.

Важке машинобудування виробляє машини та обладнання для гірничодобувної, енергетичної, металургійної, машинобудівної та інших галузей. Як правило, така продукція виробляється невеликими партіями, часто за індивідуальними замовленнями, є матеріало- і трудомісткою. Підприємства цієї галузі наближають до джерел матеріалів, кваліфікованої робочої сили. Важке машинобудування розвинене у США, Великобританії, Японії, ФРН, Франції, Росії, Китаї.

Корабле- та локомотивобудування здебільшого поширене у групі високорозвинених країн світу, особливо міцні позиції Японії, Великобританії, ФРН, США, Росії, Австралії, Південної Кореї, Польщі, Іспанії.

4.8. ХІМІЧНА І ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

4.8.1. Хімічна промисловість

Ця галузь має велике значення в економічному житті сучасного світу. Найбільшим регіоном хімічної промисловості вважається Західна Європа. До Першої світової війни найрозвиненіша хімічна промисловість була у Німеччині. Згодом позиції цієї галузі посилились і в інших країнах. Уже давно у структурі хімічної промисловості на перше місце вийшла нафтохімія. Тривалий час нафтохімія Західної Європи орієнтувалася винятково на привізну нафту. Нині цей регіон має і власну нафту, видобуту передусім на континентальному шельфі Північного моря.

Нафтохімія і нафтопереробка в Західній Європі сконцентровані переважно уздовж морського узбережжя, оскільки саме туди надходить нафта з-за океану або з Північного моря. Нафтопереробні заводи Східної Європи зосереджені поблизу трас нафтопроводів, побудованих ще за часів колишнього СРСР. Нафтохімія США концентрується на узбережжі Мексиканської затоки — у районі великого нафтогазоносного басейну.

Нафтохімію Східної і Південної Азії представляє передусім Японія, а також Китай і так звані нові індустріальні країни — Південна Корея, Таїланд, Тайвань та ін.

Хімічна промисловість Росії та інших країн СНД була створена за роки радянської влади за рахунок імпортованої техніки, інтелектуальної допомоги Заходу і виснажливої праці радянських людей. На її територіальне розміщення впливали сировинний, енергетичний, політичний та інші чинники.

Хімічна промисловість почала розвиватися і в країнах “третього світу”. У регіоні Перської затоки виріс новий район нафтохімії світового масштабу. Комбінати, продукцією яких є напівфабрикати для органічного синтезу і азотних добрив, були побудовані також у державах Північної Африки і Латинської Америки.

Отже, підприємства хімічної промисловості нині є не лише в індустріально розвинених державах, а й у країнах “третього світу”. Наукомісткі галузі промисловості найбільше представлені в індустріально розвинених країнах. Серед таких галузей слід назвати фармацевтичну, виробництво хімікатів спеціального призначення та високоякісних пластмас.

4.8.2. Легка промисловість

Провідна галузь легкої промисловості — текстильна. З історичного погляду це досить стара галузь, але вона постійно оновлюється. Частка натуральної сировини у структурі виробництва тканин зменшується, а частка синтетичної сировини — збільшується. Текстильна промисловість є у багатьох країнах світу — як у розвинених, так і в тих, що розвиваються.

У багатьох економічно розвинених країнах (наприклад, Нідерландах, Великобританії, Франції, Німеччині) упродовж останніх десятиліть текстильна промисловість занепадала, тоді як в азіатських і латиноамериканських країнах (Індія, Південна Корея, Філіппіни, Чилі, Колумбія, Венесуела, Перу) вона інтенсивно розвивалася. Попри появу нових текстильних центрів — Далекого Сходу, Індії та Китаю — у світовому експорті цієї продукції лідирують ФРН та Італія.

Аналогічні тенденції простежуються і в географії промисловості з виробництва одягу. Високі темпи її розвитку в Індії, Сінгапурі, Південній Кореї, Малайзії, Венесуелі, Домініканській Республіці, на Філіппінах. Гонконг є найбільшим у світі експортером одягу, на його частку припадає понад 14 % світового експорту одягу. Друге — третє місце посідають Італія і Південна Корея — по 9,5 %, для порівняння — частка США становить лише 2,5 %.

4.9. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Неолітична революція, тобто перехід від збиральницького до відтворювального сільського господарства, відбулася десь за 9 тис. років до н. е. Центрами зернового господарства були Близький Схід, Далекий Схід, Центральна Америка. У Перу та Індонезії основними культурами були коренеплоди. Щонайменше за 8 тис. років до н. е. на Близькому Сході людина окультурила ячмінь і пшеницю. Іригація була відома у Вавилоні, Єгипті, долині Інду, у Китаї за 3 тис. років до н. е.

Століттями технічна база сільського господарства світу залишалася незмінною: віл тягнув соху, насіння висівалося вручну,

врожай збирався серпом, збіжжя молотилося простими механічними знаряддями, зерно від полови очищалося провіюванням на вітрі.

Використання добрив у сільському господарстві дало Китаю можливість утримувати лідерство за продуктивністю у IV–XIX ст. Сільськогосподарська революція у Європі відбулася у XVIII ст. Були запроваджені норфолцька система сівозміни, селекція, ротерхамський плуг та інші знаряддя праці. У XIX ст. з'явилися мінеральні та синтетичні добрива, парові машини, розвивалися науково-дослідні заклади. У XX ст. двигун внутрішнього згорання замінив паровий, з'явилися агрохімікати, новий напрям у біологічній науці — генна інженерія тощо.

Протягом 60–90-х років у групі промислово розвинених країн частка зайнятих у сільському господарстві знизилася з 13 до 7 %, а в країнах, що розвиваються, — з 65 до 57 %. Частка економічно активного населення, що працює у сільському господарстві, становила: Азія та Африка — 60 %, Південна Америка і Океанія — близько 19 %, Європа та Північна Америка — 9–10 %.

Основними виробниками продуктів харчування залишаються економічно розвинені країни. Вони є також основними експортерами цих продуктів. Більшість країн, що розвиваються, не здатні прогнати себе самостійно.

4.9.1. Типи сільськогосподарського виробництва

Сьогодні, як і в історичному минулому, сільське господарство є тією сферою людської діяльності, де відбувається найтісніший контакт людини з навколишнім середовищем. Земля була, є і, очевидно, ще дуже довго, а може й завжди буде основним засобом виробництва у сільському господарстві. Нині у світі на орні землі припадає близько 11 % всієї території суші (1340 млн га), на луки і пасовища — 24 % (3365 млн га). Поняття “сільськогосподарські угіддя” включає орні землі, багаторічні насадження (сади), природні луки та пасовища. Загальна площа сільськогосподарських угідь становила наприкінці XX ст. 4810 млн га, а площа орних земель у розрахунку на одного жителя планети — 0,24 га.

У країнах світу земля перебуває у приватній, державній, комунальній та інших формах власності. Іноді форми власності на землю такі складні, що в них важко розібратися навіть фахівцям. Наприклад, в Англії земля теоретично належить державі, хоча про це мало хто з англійців здогадується.

У сільському господарстві економічно розвинених країн переважає високотоварне агропромислове виробництво. Це означає, що фермери там виробляють таку велику кількість сільськогосподарської продукції, яка значно перевищує власні потреби фермера та його сім'ї. Надлишок продукції фермер продає, купуючи за виручені гроші потрібні йому матеріали, техніку, мінеральні добрива тощо.

У країнах, що розвиваються, переважає дрібнотоварне сільське господарство. Це означає, що дрібні фермери мають змогу продавати лише невелику частку своєї продукції. Дрібнотоварне виробництво переважно орієнтується на задоволення власних потреб фермерських господарств у продуктах харчування.

У сільському господарстві країн, що розвиваються, поширені плантації. Плантаційну систему вперше запровадили португальці ще на початку XV ст. на тропічних островах західноафриканського узбережжя. Плантації — це великомасштабні сільськогосподарські підприємства, що спеціалізуються на вирощуванні певних продовольчих або технічних культур, як правило, субтропічних і тропічних — наприклад, кофе, цукрової тростини, бавовнику, чаю тощо.

Уже кілька десятиліть основні потоки сільськогосподарської сировини регулюються на світовому ринку міжнародними організаціями.

4.9.2. “Зелена революція” і “біотехнологічна революція”

Аналізуючи нинішній стан сільського господарства світу, часто вживають поняття “зелена революція”. Зелена, тому що зелений колір — це колір сільського господарства. Революція, тому що у сільському господарстві відбуваються широкомасштабні перетворення на основі сучасної агротехніки.

У США, Канаді, Великобританії та інших економічно розвинених країнах “зелена революція” відбулася ще перед Другою

світовою війною та протягом перших післявоєнних десятиліть. Механізація сільськогосподарського виробництва, запровадження передової агротехніки, укрупнення фермерських господарств викликали небачений до того рівень продуктивності сільськогосподарської праці. “Зелена революція” згодом почала розгортатися і в країнах, що розвиваються. Їхнє примітивне сільське господарство рухалося шляхом, який уже пройшли країни Заходу. А в розвинених країнах у цей час почався наступний етап “зеленої революції”, під назвою “біотехнологічна революція”, що передбачає широке застосування біотехнології, комп’ютерів, нових засобів захисту рослин, способів обробітку ґрунтів тощо. Інакше кажучи, поки країни, що розвиваються, механізують сільське господарство, розвинені країни світу здійснюють його біотехнологізацію.

4.9.3. Проблема голоду

До “зеленої революції” від голоду періодично страждали жителі тієї або іншої країни, що розвивається, або навіть груп цих країн. Не все населення цих країн і далеко не завжди було ситим. У результаті “зеленої революції” багато країн, що розвиваються, зуміли повністю задовольнити свої потреби у продуктах харчування, розвиваючи власне виробництво сільськогосподарської продукції. До речі, вважають, що “демографічний вибух” у групі країн, що розвиваються, не в останню чергу викликаний “зеленою революцією”. Населення вже не помирає від голоду (бо його немає), а відсутність страху перед майбутнім з огляду на малоймовірність голоду стимулює дітородіння.

Спираючись на досягнення “зеленої революції”, деякі з країн цієї групи спромоглися навіть перетворитися на експортерів сільськогосподарської продукції.

Упродовж останніх десятиліть темпи зростання виробництва продовольства перевищували темпи збільшення кількості населення нашої планети, що допомогло уникнути голоду і смерті від нього. На думку фахівців, протягом найближчих десятиліть такі тенденції зберуться, але пропозиція продовольства і попит на нього катастрофічно зближуватимуться до тієї межі, після якої можуть починатися голодомори планетарного масштабу. Нині

щоденне споживання калорій у розрахунку на душу населення становить 3300 у розвинених країнах і 2100 — у країнах, що розвиваються. Наприклад, у Гані та Чаді на душу населення щоденно припадає 68 % необхідних організму калорій. Отже, вже нині “третій світ” не дуже ситий. Причинами цього вважають згаданий “демографічний вибух”, збезлісіння, ґрунтову ерозію, посухи, циклони тощо. Проблема голоду найгостріша в країнах Африки.

4.10. РОСЛИННИЦТВО

4.10.1. Зернові культури

Основними галузями світового сільського господарства є рослинництво і тваринництво. Основою рослинництва є зернове господарство. Зерно — основний продовольчий ресурс і важлива сировина. Найпоширеніші зернові культури пшениця, рис, кукурудза. Пшениця — культура помірного поясу. Здебільшого площі посівів зосереджені у Північній півкулі. Пшениця є озима та ярова. Озима росте довше, вона врожайніша. Пшеницю вирощують сім десятків країн, серед них особливо вирізняються США, Канада, Австралія, Росія, Казахстан, Україна. Вони є житницями всього світу. Експортують пшеницю Канада, США, Франція, Австралія, Аргентина.

Батьківщина рису — Китай та Індія. Цей злак вирощують у тропіках і щороку збирають кілька врожаїв. Вирощують рис ще більше країн, ніж пшеницю, хоча пшениця дає більші врожаї. Її основні експортери Китай, Індія, Японія, Індонезія, Філіппіни, США, Таїланд. Рис годує половину планетарного людства.

Батьківщиною кукурудзи вважається Мексика, де її вирощували вже 5 тис. років тому. Звідти вона поширилася по всій планеті. Найсприятливіший для вирощування кукурудзи теплий клімат. У світі нині вирощують переважно гібридні сорти цієї культури.

Інтенсивно кукурудзу вирощують у США, Західній Європі, а також в Аргентині, яка є її основним експортером.

Наприкінці ХХ ст. найвища врожайність зернових і зернобобових була у Бельгії — понад 75 ц/га.

4.10.2. Технічні культури

Важливою сільськогосподарською культурою є картопля, яка вживається людиною в їжу, це також чудовий корм для худоби і цінна сировина для технічної переробки.

Батьківщиною картоплі є Південна Америка, нині це територія Перу, Еквадору і Болівії. Звідти картопля поширилася по всій земній кулі і до Європи була завезена у XVI ст. У Росії поширилася у XVIII ст. за часів Петра I з плантацій на Охтирщині. Російське населення не бажало вирощувати нову культуру, виникали “картопляні бунти” (1834, 1840–1844 рр.), які були придушені військами.

Значними світовими виробниками картоплі вважаються Росія, Польща і Китай.

Середня врожайність картоплі становить 200–300 ц/га.

Цукор людство навчилося виробляти в основному з двох культур — цукрової тростини і цукрового буряку. Також виробляють його з винограду, солодкої кукурудзи тощо.

Цукрову тростину вирощують у тропічному і субтропічному поясах здебільшого країни, що розвиваються (Бразилія, Маврикій, держави Карибського басейну, Австралія, Індія). Батьківщиною культури є Південно-Східна Азія, де її вирощують уже кілька тисячоліть. У регіон Карибського моря іспанці завезли тростину у XVI ст. З цієї культури людство нині одержує понад половину потрібного йому цукру. Стеблини містять до 20 % цукру, налічується до 10 видів тростини. Цукрову тростину використовують також для салату, виробництва паперу і спирту, як корм худобі.

Основну масу цукрового буряку вирощують в економічно розвинених країнах (США, Великобританія, Центральна та Східна Європа). Переважна кількість цукру, виробленого з цукрового буряку, споживається у країнах-виробниках. Міжнародна торгівля цукром — це насамперед торгівля цукром-сирцем з тростини. Закуплений цукор-сирець рафінують, потім він надходить у торгівлю для задоволення потреб кінцевого споживача. Вміст

цукру у цукровому буряку досягає 20 %. Вирощування цукрового буряку в Європі почалося наприкінці XVIII — на початку XIX ст., після встановлення Великобританією континентальної блокади.

Нині врожайність цукрового буряку становить 250–500 ц/га.

Батьківщиною чаю вважається Індія, кофе — Ефіопія, какао — Мексика.

Чай і нині в основному вирощують в Азії в умовах дощового клімату та кислих і напівкислих ґрунтів. Найбільшими його виробниками є Індія, Китай, Шрі-Ланка. Третину світового обсягу чаю імпортує Великобританія.

Каву як напій вперше вжили еменські араби. Нині налічується близько 50 видів кофе. Зустрічається до 40 видів кофейного дерева, з них 4 — культурні. Основні плантації кофе розташовані в Латинській Америці, на другому місці Африка, на третьому — Азія.

80 відсотків світового збору какао забезпечують країни Африки (Гана, Нігерія, Кот-д’Івуар) і Америки приблизно в однаковій кількості, решту какао збирають в Азії.

Серед непродовольчих культур передусім слід згадати бавовник. Основним регіоном його поширення є Азія, зокрема Індія, Китай, Пакистан, Таїланд, Туреччина, вирощують бавовник і в інших регіонах. На світовий ринок бавовник поставляють США, Узбекистан, Китай, Пакистан, Індія, Австралія, Парагвай, деякі африканські країни. На бавовник припадає половина світового виробництва волокна. Вирізняють коротко- і довговолокнистий бавовник.

Імпортують бавовник здебільшого країни розвиненої ринкової економіки.

Виробництво натурального каучуку зосереджено у Південно-Східній і Південній Азії (Малайзія, Індонезія, Таїланд, Індія, Шрі-Ланка, Філіппіни). Добувають цей каучук з гевеї, значні плантації якої є також у Ліберії.

Батьківщина тютюну — тропіки Америки. Найбільшим у світі вирощувачем тютюну є Китай (за іншими даними — США), інші призові місця займають Індія, Бразилія, деякі з країн СНД. Тютюнові плантації є також в Італії, Греції, Індонезії, Болгарії, Туреччині, Японії, на Кубі.

4.10.3. Виноградарство і садівництво

Виноградарство. Людина вивела понад 4 тис. (за іншими даними — 8 тис.) сортів винограду. Людство вирощує виноград з різною метою — для споживання свіжим, виробництва оцту, соків, вина тощо. Певне уявлення про найбільших виноробів світу дають дані, наведені в табл. 6.

Крім зазначених великим виробником винограду є також Алжир. У США основний район виноградарства — штат Каліфорнія. Виноград добре росте в умовах середземноморського клімату.

За окремими даними, 80 % обсягів урожаю винограду у світі використовується для виготовлення вина, 7 % — для приготування родзинок. У США частка винограду, що використовується для виноробства, менша, там виготовляють більше соків, варення, родзинок.

Цитрусові і тропічні фрукти. Батьківщиною лимона, апельсина, мандарина і грейпфрута вважаються низовинні субтропічні і тропічні регіони Азії і Малайський архіпелаг. Цитрусові вирощувалися в Китаї ще 5 тис. років тому. Відомо багато сортів і гібридів цитрусових. Великим виробником цитрусових є США. Вирощують їх і в багатьох інших країнах з теплим кліматом (Середземномор'я, Центральна і Південна Америка, Японія).

Таблиця 6

Найбільші винороби світу

Країна	Обсяги урожаю винограду, тис. т	Частка у світовому виробництві, %
Франція	6200	22,3
Італія	5915	21,3
Іспанія	3107	11,2
Росія	1800	6,5
США	1490	5,4
Аргентина	1465	5,2
Німеччина	1015	3,7
Португалія	991	3,6
Південно-Африканська Республіка	963	3,5
Румунія	600	2,2

Банани, кокосові горіхи, манго вирощують у тропічних країнах. Щороку у світі збирають 35 млн т бананів. Найбільшими експортерами бананів є центральноамериканські та карибські країни. Батьківщиною бананів вважається Південно-Східна Азія. Кокосовий горіх вирощують на Гавайських островах, у Малайзії, Таїланді та інших тропічних країнах. Одне дерево дає 100–200 плодів. Кокосовий горіх містить приблизно 15 % цукру і багатий на вітаміни А, В, С.

Повсюди у світі тропічні олії широко використовуються для виробництва столових і бутербродних маргаринів, рослинних олій, морозива, майонезу, кондитерських виробів, мила, миючих засобів, парфумерії, ліків тощо.

Протягом останніх трьох десятиліть ХХ ст. виробництво і споживання пальмової олії у світі зросло більш як у 10 разів. Наприклад, у 2002 р. у світі було виготовлено 25 млн т олії з пальм.

Цей показник на 75 % перевищує відповідний рівень 1994 р. Пальмова олія за обсягами свого виробництва поступається лише соєвій олії. Частка пальмової олії на початку третього тисячоліття становила 46 % загальносвітового експорту жирів та олій. Пальмова олія стала найдешевшою рослинною олією у світі.

Найбільшими виробниками пальмової олії є Малайзія та Індонезія. У 2002 р. зазначені країни виготовили відповідно 11,9 та 9,9 млн т пальмової олії.

На початку ХХІ ст. найбільшими експортерами пальмової олії були Індія (18 %), Китай (14 %), Європейський Союз (17 %), Пакистан (7 %).

У 2002 р. Україна імпортувала 114 тис. т пальмової олії, 7,6 тис. т кокосової, 3,8 тис. т — пальмоядрової. Частка пальмової олії становила 13 % загального споживання жирів і олій в Україні.

Батьківщиною манго є Індія. Існує близько 600 його сортів. Добре родить манго, якщо встановлюється суха погода. Але й за цієї умови задовільний врожай збирають не щороку, а через рік. Плоди бувають жовтого, зеленого або червоного кольору.

Садівництво — галузь рослинництва, вирощування плодівих і декоративних культур, у тому числі кімнатних. Розвинене у багатьох країнах світу. Найпоширенішим плодовим деревом у світі є яблуня, вирощуються також груші, сливи та інші плоди.

Квітникарство задовольняє потреби країни у квітах, а також є експортною галуззю. Квіти експортують, зокрема, Нідерланди.

4.11. ТВАРИННИЦТВО

4.11.1. Скотарство та інші галузі

Свійське тваринництво виникло на Близькому Сході за 8 тис. років до н. е. Існують докази того, що за 5 тис. років до н. е. віл тягнув дерев'яний безколісний плуг, ним користувалися і в Давньому Римі. Свійські стада овець і кіз відомі щонайменше за 7 тис. років до н. е.

Ламу одомашнили як тяглову тварину, альпака — заради вовни.

Нині у світі розводять велику і дрібну рогату худобу, свиней, овець, кролів, коней, верблюдів та інших представників тваринного світу. Природа істотно впливає на ведення тваринництва; зокрема тундра і лісотундра є сприятливими регіонами для оленярства і, навпаки, для розведення верблюдів більше придатний аридний клімат, а для молочного тваринництва потрібні гарні пасовища (які є, наприклад, у Новій Зеландії).

Молочне і м'ясне скотарство. Велику рогату худобу молочного напрямку розводять у густонаселених регіонах Європи та Північної Америки. Воно практично відсутнє у тропічних районах планети. М'ясо-молочний напрямок скотарства розвивають у помірному поясі та аридних регіонах. Скотарство м'ясного напрямку поширене в Аргентині, Австралії та США — країнах, де є великі площі природних пасовищ.

Свинарство. Ця галузь тваринництва має такі напрямки: м'ясний, беконний, м'ясо-сальний, сальний. Розвивається у густонаселених районах і районах інтенсивного вирощування картоплі і буряків. Через заборону ісламу вживати свинину у їжу свинарство не поширене у країнах, населення яких сповідує іслам. Найінтенсивніше свинарство розвинене у Китаї та США.

Вівчарство. Галузь розвивається за такими основними напрямками: тонкорунне, напівтонкорунне, напівгрубошерсте та грубошерсте вівчарство. Розведення овець поширене у країнах, де є

великі пасовища. Вівчарство — традиційна і високорозвинена галузь в Австралії, Новій Зеландії, Аргентині, Великобританії, США. У Великобританії овець розводять через потребу у грубій шерсті. Австралійські вівці дають м'яку шерсть.

Оленьярство. Розрізняють оленьярство північне (розводять північних оленів) і пантове (розводять плямистих оленів, маралів, ізюбрів). Основні райони оленьярства — тундрові і лісотундрові зони Північної півкулі, а також деякі райони Південної Америки. Північних оленів розводять у Росії, Фінляндії, Швеції, Норвегії, Канаді, США (Аляска), пантових — у Китаї, Кореї, Монголії.

Верблюдовництво. Розвинене в зоні пустель, напівпустель і сухих степів; розводять дво- і одnogорбих верблюдів шести порід. Двогорбі верблюди бактріан досягають висоти на рівні плечей близько 2,3 м. Основною біологічною особливістю верблюдів є їхня пристосованість до умов існування в безводній пустелі і напівпустелі. Верблюдів використовують як в'ючних та запряжених тварин, а також на м'ясо, молоко і шерсть.

Конярство. Нині у світі залишилася лише одна порода дикого коня (кінь Пржевальського, або монгольський дикий кінь). Родина диких коней налічує сім видів. Серед свійських коней вирізняють легких (верхових) і ваговиків. Арабська порода вважається однією з найкращих серед верхових коней.

Коня людина приручила ще за доісторичних часів. Нині у світі налічується 75 млн коней. Економічне значення коня різко знизилося після винайдення поїзда та автомобіля. Основні напрямки конярства — племінне і спортивне. Найбільше коней у США, Китаї, Бразилії, Мексиці, Аргентині, Росії, Монголії.

Кролівництво. Батьківщиною кролів вважаються Південна і Центральна Європа, Південна Африка, завезені у Великобританію, Нову Зеландію, Австралію, Америку. Існують дві групи порід кролів — породи Старого і Нового світу. У Старому світі найпоширеніший європейський кріль. Від нього походять одомашнені породи кролів, що вирощуються у багатьох країнах світу за винятком тропічних та екваторіальних. Основні напрями кролівництва — м'ясо-шкуркове, шкуркове і пухове.

У деяких країнах кролів у природі розвелось так багато, що вони стали справжнім лихом для сільського господарства. Прикладом може бути Австралія. Кролівництво розвинене в Росії,

Україні, Білорусі, Молдові, Франції, Італії, США, Великобританії, Угорщині та інших країнах.

4.11.2. Рибництво і рибальство

Рибництво — одна з галузей господарства, що займається риборозведенням, збільшенням і поліпшенням якості рибних запасів. Вирізняють рибництво у природних водоймах і ставкове.

Рибальством людство займається здавна, воно поширене скрізь на планеті. Рибальство — лов і добування риби, морського звіра, китів, морських безхребетних та інших морепродуктів. Рибальство поділяється на промислове і любительське; промислове, у свою чергу, поділяється на океанічне (морське далеко від берегів), морське прибережне і озерно-річкове. Щороку у світі виловлюють близько 100 млн т* риби. Щорічний вилов риби в океанах становить 81 млн тонн. До речі, до обсягів виловленої риби зараховують не лише рибу, а й інші дари моря, наприклад, крабів.

Половина вилову риби припадає на шість країн: Китай, Японію, Росію, США, Чилі та Перу. З третини виловленої риби виготовляють корми для тварин. Здебільшого рибу ловлять на континентальному шельфі. У відкритому океані вилов практично не ведуть.

У внутрішніх водоймах щороку виловлюють 13 млн т риби. Найбільшу кількість риби з внутрішніх водойм виловлює Китай — 4,1 млн т щорічно. На другому місці за цим показником перебуває Індія — 1,2 млн тонн. Найпоширеніша риба у Китаї та Індії — короп. Колишній СРСР посідав третє місце, виловлюючи у внутрішніх водоймах 0,9 млн т риби. Для порівняння зазначимо, що в США цей показник скромніший — лише 75 тис. т риби.

Відбувається переміщення основних районів рибальства з північної у південну частину Світового океану. Набуває поширення рибальство на спеціально створених рибних фермах. Рибні ферми забезпечують щорічний вилов риби в обсязі 10 млн тонн.

* Англомовна література, наводячи обсяг виловленої риби, використовує такі одиниці вимірювання, як “коротка тонна” і “метрична тонна”. Метрична тонна дорівнює 1000 кг, коротка становить 0,0842 метричної, тобто 842 кг. Тут показники наведені у метричних тоннах.

Найбільшого розвитку вони набули у Китаї (2,5 млн т) та Індії (1,2 млн т). Вилов риби в морях та океанах, розведення риби на фермах та інші заходи мають загальну назву “аквакультура”.

4.11.3. Птахівництво

З історичних джерел можна дізнатися, що людство почало займатися птахівництвом за 3200 років до н. е. Тоді індуси одомашнили дику курку з джунглів. Пташині ферми з’явилися порівняно недавно — наприкінці XIX ст. — і птахівництво було переведене на промислову основу. Вирощування бройлерів, утримання курчат та індиків при штучному освітленні вперше було запроваджено у США. Згодом з’явилася відгодівля на птахофермах птахів з використанням кормів, збагачених гормонами. Якщо раніше м’ясо птахів було їжею заможних людей, то нині у розвинених країнах світу воно вважається їжею передусім малозабезпечених верств населення. Захисники природи вважають утримування птахів у клітках на птахофермах однією з найжорстокіших форм поводження з птахами і борються з цим.

Основні напрямки птахівництва — яєчне і м’ясне.

Нині птахівництво розвинене у багатьох країнах світу, оскільки практично не залежить від природних умов. Розвивається інтенсивно і сконцентроване здебільшого поблизу великих міст і промислових центрів.

4.11.4. Шовківництво

Кілька тисяч років тому китайці винайшли спосіб виготовлення шовку з кокона шовковичного шовкопряда. Спроба вивезення з Китаю гусениці або її яйця (кокона) каралася смертю. Секрет виробництва шовку потрапив до Японії приблизно у III ст. У VI ст. імператор Візантії Юстиніан надіслав двох перських монахів до Китаю з метою, так би мовити, “промислового шпигунства”. Вони привезли з Китаю яйця шовкопряда у бамбуковій палиці. Відтоді навколо столиці Візантії Константинополя (нинішнього Стамбула) почало розвиватися шовківництво. Поступово ця галузь поширилася у Південно-Західну Європу.

Кормом для гусені шовкопряда є листя шовковичного дерева (шовковиці). Розведення шовкопряда поєднується з шовківництвом. З кожного кокона шовкопряда (розміром з невелике яйце) одержують 400–1100 м нитки, яку використовують для виготовлення натурального шовку. Вирощують шовкопряда у країнах з теплим кліматом і достатніми кормовими ресурсами для цього.

Нині шовковичного шовкопряда розводять у Китаї, Японії, Індії, Іспанії, Італії, центральноазіатських державах тощо.

4.11.5. Бджільництво

Відомо, що бджільництвом людство почало займатися ще за 2400 років до н. е. Спочатку людина збирала мед у гніздах диких бджіл, які вони влаштовували у дуплах дерев і щілинах між скелями, а згодом людина почала створювати для бджіл штучні гнізда — борті. Цей промисел одержав назву бортництво. Сучасне бджільництво розвинулось після винайдення пересувного вулика з рамками, що виймаються з нього. Перший розбірний рамковий вулик винайшов російський бджоляр П. Прокопович у 1814 р. Бджільництво поширене у країнах помірною і субтропічного клімату. Його основні напрямки — виробництво меду бджолиного, бджолиного воску, прополісу, бджолиної отрути, маточного молочка, бджолозапилення, розведення маток і бджолиних сімей.

Основними продуктами бджільництва є мед та віск, бджоли запилюють сільськогосподарські комахозапильні культури з метою підвищення їх врожайності.

Відомо близько 30 тис. видів бджіл, які поширені скрізь, де ростуть квіткові рослини.

Африканські медоносні бджоли характеризуються більшою, ніж європейські, працездатністю, а також агресивніші за них. Вони швидше літають, працювати починають раніше, а закінчують пізніше. Виведення у Бразилії наприкінці 50-х — на початку 60-х років гібридних бджіл (схрещуванням африканських і європейських) призвело до появи бджіл-убивць, від яких гинуть люди, коні, корови. Вони стали справжнім лихом для латиноамериканських країн.

4.12. АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС

Агропромисловий комплекс (АПК) — це сукупність галузей народного господарства, пов'язаних з виробництвом продовольства і предметів широкого вжитку з сільськогосподарської сировини і постачанням їх населенню.

В англomовній літературі це поняття відоме як агробізнес. У США воно включає володіння землею, сільськогосподарський процес, виробництво сільськогосподарської техніки, переробку сільськогосподарської сировини і транспортування готових продуктів на ринок. В Європі агробізнес розуміють дещо вужче. В усьому світі агробізнес характеризується високим рівнем вертикальної і горизонтальної інтеграції господарюючих суб'єктів.

Умовно АПК поділяється на три групи:

- галузі, що здійснюють виробництво засобів виробництва для сільського господарства, його матеріально-технічне забезпечення і виробниче обслуговування;
- безпосередньо сільськогосподарське виробництво;
- галузі і виробництва, що переробляють сільськогосподарську сировину і забезпечують рух продукту від сільського господарства до кінцевого споживача (харчова, відповідні галузі легкої промисловості, підприємства з транспортування, зберігання, реалізації).

Країни з розвиненим сільським господарством характеризуються також високим розвитком харчової промисловості.

Нині у світі виробництво продуктів харчування збільшується дещо швидшими темпами, ніж темпи приросту населення. За прогнозом, потреби у продуктах харчування підвищуватимуться упродовж найближчих двох — трьох десятиліть на 3–4 % щорічно, тому загроза голоду не зникне. Проблема недоїдання найгостріша в Африці — з 27 неблагополучних у цьому аспекті країн світу 22 розташовані саме в Африці. У багатих країнах, навпаки, існує переїдання.

Зарубіжні фахівці виокремлюють п'ять стадій, які проходить сільськогосподарська продукція на своєму шляху до ринку у розвинених країнах:

- виробництво;
- обробка;

- пакування;
- транспортування;
- маркетинг.

В економічно розвинених країнах сільськогосподарська продукція до споживача, як правило, не надходить безпосередньо з поля або тваринницької ферми. Існує проміжна ланка у вигляді підприємств харчової промисловості. У “третьому світі” велика частка сільськогосподарської продукції надходить споживачеві в необробленому вигляді.

Територіально харчову промисловість розміщують поблизу ринків збуту її продукції.

4.13. ТРАНСПОРТ СВІТУ

4.13.1. Загальна характеристика світового транспорту

Транспорт — це галузь матеріального виробництва, що забезпечує перевезення пасажирів і вантажів. Існують такі види транспорту: наземний (поділяється на автомобільний, залізничний, трубопровідний і гужовий), повітряний — авіаційний, водний (поділяється на річковий і морський). До транспорту дехто зараховує лінії електропередач (оскільки ними передається не що інше як енергія). За призначенням виокремлюють транспорт загального користування, що обслуговує сферу обігу і населення, транспорт незагального користування (внутрішньовиробничі переміщення сировини, напівфабрикатів, готових виробів тощо), а також транспорт особистого користування.

Шляхи сполучення, транспортні підприємства і транспортні засоби утворюють разом світову транспортну систему. На світовому транспорті працює 100 млн чол. Загальна довжина транспортної мережі (не враховуючи морських ліній) становить 35 млн км. Щороку у світі всі види транспорту перевозять 100 млрд тонн вантажів і понад 1 трлн пасажирів. За значенням у структурі вантажообороту види транспорту розподілилися у такій послідовності: морський, залізничний, автомобільний, нафтогазопровідний, газопровідний, внутрішній водний, повітряний.

Спостерігається своєрідна спеціалізація транспорту. Наприклад, автомобільний транспорт перевозить більшість пасажирів і вантажів на короткі та середні відстані. Міжконтинентальні перевезення вантажів в основному виконуються морським транспортом. Трубопровідний транспорт найефективніший у разі транспортування газу і нафти по суші.

В умовах науково-технічного прогресу збільшилася пропускна здатність транспортних шляхів, з'явилися нові транспортні засоби, збільшилася їх місткість і швидкість пересування. Великого поширення набула, зокрема, контейнеризація перевезень, яка сприяла підвищенню продуктивності праці на транспорті у кілька разів завдяки спрощенню вантажно-розвантажувальних операцій.

Примітивні транспортні засоби пересування з'явилися ще за часів первіснообщинного ладу. З розвитком виробничих сил і внаслідок суспільного поділу праці розвивались і вдосконалювались транспортні засоби. Виокремлення транспорту в особливу галузь виробництва почалось у XV–XVI ст. і завершилось з переходом від мануфактурного до великого машинного виробництва, тобто наприкінці XVIII ст. Великі географічні відкриття зробили великий внесок у створення світової транспортної мережі. Проте ця мережа остаточно сформувалася у XX ст. Саме у XX ст. з'явився повітряний транспорт і набув поширення трубопровідний.

В економічно розвинених країнах транспортна система найдосконаліша. На ці країни припадає основна маса світового вантажообороту і лівова частка світової транспортної мережі. Найрозвиненіша транспортна мережа у країнах Заходу, децю поступається їй транспортна мережа Східної Європи та Росії, менш розвинена вона в Азії, Африці і Латинській Америці.

4.13.2. Автомобільний транспорт

Перший автомобіль з паровим двигуном побудував у 1769 р. французький інженер Н. Кюньо. Рухався він зі швидкістю 4 км/год. Автомобіль з двигуном внутрішнього згорання створили в 1885–1887 рр. у Німеччині конструктори Г. Даймлер (1834–1900) і К. Бенц (1844–1929). Кожен з них до створення автомобіля йшов своїм шляхом.

Автомобільна промисловість виникла наприкінці XIX ст. у Франції, Німеччині, США, Великобританії. У 1903 р. на американських підприємствах компанії “Форд мотор” почали масово (на конвеєрі) випускати автомобіль “Форд” моделі “Т”.

Нині загальна довжина світових автомобільних доріг з твердим покриттям становить понад 20 млн км, найгустіша їх мережа у Західній Європі. У світі налічується понад 600 млн автомобілів і щороку ця цифра збільшується. Близько 80 % їх кількості зосереджено у США, Японії та Західній Європі. 50 відсотків жителів цих країн мають автомобілі. У країнах, що розвиваються, цей показник значно менший і в середньому становить один відсоток. Навіть у таких відносно розвинених країнах, як Мексика і Бразилія, зазначений показник не перевищує 6 %.

У розрахунку на 1000 жителів найбільша кількість автомобілів припадає на США, ФРН, Нову Зеландію, Канаду, Австралію, Швейцарію, Швецію, Італію, Францію. Сучасний автомобільний транспорт постійно технічно переоснащується і вдосконалюється, у результаті чого з’являються потужніші, швидкісніші, комфортабельніші й ефективніші автомобілі.

4.13.3. Залізничний транспорт

Використання рейкового транспорту, який приводився в дію мускульною силою людини або тварини, відоме людству ще з XVI ст. Залізничний транспорт виник у першій половині XIX ст. у зв’язку з розвитком великої промисловості, зокрема кам’яновугільної і металургійної.

Піонером парового залізничного транспорту вважається англійський винахідник Дж. Стефенсон (1781–1848). Він почав будувати паровози з 1814 р. і створив перші придатні на практиці моделі. Побудував першу залізницю загального користування Дарлінгтон — Стоктон (відкрита у 1825 р.). Свою відому модель паровоза “Ракета” Дж. Стефенсон створив у 1829 р. Ця модель стала прототипом парових локомотивів. Паровоз “Ракета” тягнув вагон з 36 пасажирами і рухався з небаченою до того швидкістю — 38 км/год.

Інший англійський винахідник Р. Тревітік створив безрейковий паровий візок (1801–1803 рр.), а в 1803 р. — паровоз для залізничної колії (випробуваний у 1804 р.).

Російські винахідники — кріпосні заводчиків Демидових батько (1774–1842) і син (1803–1849) Є. і М. Черепанови — побудували перший у Росії паровоз (1833–1834 рр.) і залізницю протяжністю 3,5 км.

У 1830 р. в Англії запрацювала залізниця між Ліверпулем і Манчестером. На будівництві залізниць у Великобританії в 1847 р. працювало 250 тис. землекопів. За станом на 1851 р. залізниці існували у 18 країнах світу, у тому числі у 1851 р. була введена в експлуатацію двоколійна залізниця протяжністю 650 км між Петербургом і Москвою, яка була тоді найдовшою у світі. Протяжність залізниць у Росії в 1861 р. становила 1500 верстов, в Англії — у 10 разів більше.

У 1850–1900 рр. протяжність залізниць збільшилася: в Німеччині у 9 разів, у Франції — в 13, а в Росії — у більш як 100 разів. У 1869 р. була побудована перша трансконтинентальна лінія між Нью-Йорком і Сан-Франциско. Лінія Москва — Смоленськ — Мінськ — Брест — Варшава була збудована у 1871–1872 рр., залізниця Рига — Орел — у 1868–1871 рр.

У США в 1850–1860 рр. було побудовано 34 тис. км залізниць.

Дешевий залізничний транспорт сприяв усуненню регіональних відмінностей у Європі. Цей вид транспорту, зокрема, стимулював розвиток курортного бізнесу у Швейцарії та Середземномор'ї.

Нині у країнах Заходу довжина залізничної мережі скорочується. Це зумовлено конкуренцією автомобільного транспорту, який здатний виконувати перевезення за принципом “від дверей — до дверей”. Водночас у багатьох країнах довжина залізничної мережі збільшується. Це, як правило, відбувається у великих за площею країнах, які освоюють свої території, багаті на природні ресурси, зокрема, у Китаї, Росії, Індії, Канаді. Китай щороку будує 1 тис. км залізниць.

У світі налічується понад 1,2 млн км залізниць загального користування, з них 200 тис. км електрифіковані.

Найдовша мережа залізниць у США (200 тис. км), на другому місці — Канада (90 тис. км), не набагато відстає Росія (87 тис. км). Значна довжина залізничної мережі також в Індії (63 тис. км), Китаї (53 тис. км), ФРН (45 тис. км), Аргентині (40 тис. км), Австралії (36 тис. км), Франції (34 тис. км), Бразилії (31 тис. км).

Довжина залізничної мережі не дає повного уявлення про розвиток цього виду транспорту через неоднакові території країн. Тому для характеристики мережі застосовують такий показник, як щільність, тобто довжину мережі ділять на площу території країни. За цим показником лідирує Німеччина, у якій на 1000 кв. км території припадає 125 погонних кілометрів залізниць. Висока щільність залізничної мережі також у Польщі (80), Японії (75), Великобританії (70), Італії (65), Франції (60). В інших країнах світу, в тому числі в економічно розвинених, щільність дещо менша.

Залізниці як колишнього СРСР, так і нинішньої Росії використовуються дуже інтенсивно. Наприклад, на частку СРСР припадало лише 12 % залізничної мережі світу, але частка вантажообороту становила понад 50 %. Залізничний транспорт СРСР забезпечував і левову частку пасажироперевезень.

Виробництво паровозів США припинили у 50-х роках ХХ ст., Європа — у 60-х роках. У 90-х роках поширилась інформація, що Китай залишився єдиною країною у світі, яка виготовляла невелику кількість паровозів.

Перший електровоз було продемонстровано у Берліні в 1879 р. Спочатку електричний потяг використовувався на міському та приміському транспорті, потім — у метро, а згодом — на магістральних залізницях. Одна з перших електрифікованих залізниць з'явилася в Італії у 1902 р.

У Росії 43 % залізниць електрифіковані. В деяких країнах світу цей показник вищий. Наприклад, у Швейцарії електрифіковані практично всі залізниці. Інші країни мають такі показники: Нідерланди — 70 %, Швеція — 65 %, Італія — 53 %, Австрія — 50 %, Польща — 46 %, Іспанія — 46 %. У США лише 1 % залізниць електрифіковані. Залізничний транспорт кінця ХХ ст. за технічним рівнем значно перевищує рівень ХІХ ст.

У 1964 р. в Японії почали функціонувати швидкісні поїзди (“шинкансен” — куля-поїзд), які розвивають швидкість 210 км/год. Згодом швидкісні залізниці були споруджені у Франції, а наприкінці ХХ ст. — у Німеччині. У світі з'явилися комутаторні поїзди (*commuter trains*), швидкотранзитні легкорейкові системи (*light railway rapid-transit systems*), потяги, що приводяться в рух стисненим повітрям, тощо.

4.13.4. Трубопровідний транспорт

Трубопровідний транспорт, як і залізничний, з'явився у XIX ст., його появі сприяв розвиток нафтової промисловості. Цей вид транспорту передає на відстань рідкі, газоподібні або тверді продукти по трубопроводах. Призначений здебільшого для транспортування газу (газопровід магістральний), нафти (нафтопровід), твердих матеріалів (гідравлічний і пневматичний). Нині протяжність нафто- і газопроводів у світі становить понад 1,5 млн км, з них 900 тис. км припадає на магістральні газопроводи, а 600 тис. км — на нафто- та продуктопроводи.

Найбільшого поширення цей вид транспорту дістав у США, Росії, Канаді, Китаї, ФРН, Франції, Італії, Саудівській Аравії, Мексиці.

Магістральні газопроводи є підземні, надземні, підводні, тиск транспортного газу — до 75 атмосфер — підтримується газокompресорними станціями, діаметр труб досягає 1420 мм. Трубопровідний транспорт має досить високі шанси на розвиток у недалекому майбутньому. Зокрема, у зв'язку з необхідністю транспортувати природні багатства з регіону Каспійського моря та Центральної Азії у розвинені країни Заходу.

4.13.5. Водний транспорт

Морський транспорт здійснює перевезення вантажів і пасажирів океанами, морями і морськими каналами. Здавна людство використовувало вітрильники. Потім з'явилися судна, що приводилися в дію паровою машиною або турбінами.

Вважають, що найдавнішими морськими суднами були човни (*canoes*) та плоти (*rafts*), які використовувалися 60 тис. років тому тодішніми колонізаторами Австралії.

Вітрильники були основним транспортним засобом до середини XIX ст. Тривалий час судна будувалися з дерева. У 1839 р. винайшли спосіб застосування компасів на металевих судах, що відкрило шлях до широкого використання таких суден для морських перевезень.

У 1778 р. у Франції парове судно “Піроскафф” близько години рухалося проти течії на р. Сона. Перший річковий пароплав

колісного типу комерційного застосування за назвою “Клермонт” побудував у 1807 р. у США винахідник Р. Фултон (1765–1815). “Клермонт” за 32 години проти течії та вітру подолав відстань 278 км. Р. Фултон запропонував свої конструкції торпеди та підводного човна. У 1800 р. від побудував паровий підводний човен “Наутилус”, який міг досягати глибини 7,6 м. У 1814 р. винахідник створив перший у світі військовий корабель “Фултон” з паровим двигуном.

У Росії перший пароплав “Єлизавета” для рейсів між Кронштадтом і Петербургом було збудовано у 1815 р.

У 1838 р. перший пароплав перетнув Атлантику.

Перший трансатлантичний корабель “Грейт Істерн” був гібридом 6-мачтового вітрильника і пароплава. На одну добу він потребував 330 т вугілля, а в бункерах містилося 12 тис. тонн. Такої кількості вистачало для подолання відстані від Англії до Індії. Атлантичний океан корабель долав за 11 діб, перевозячи 4 тис. пасажирів.

Нині на кораблях використовують дизельні, ядерні, теплові двигуни. Найінтенсивніші вантажопотоки йдуть через Атлантичний океан, на другому місці — Тихий, на третьому — Індійський океан.

Нині морський транспорт мало використовують для міжконтинентальних перевезень пасажирів у зв’язку з розвитком авіації. Частка морського транспорту у структурі вантажоперевезень світу наприкінці ХХ ст. становила понад 60 %.

У світі існує понад 80 тис. суден різних типів. На щоглах морських суден майорять прапори понад 160 держав світу. Найбільший морський флот мають Ліберія і Панама, хоча під ліберійськими і панамськими прапорами плавають кораблі, власники яких перебувають у США, Японії, Норвегії, ФРН, Великобританії. Це пояснюється тим, що панамські і ліберійські прапори вважаються “дешевшими”, тобто власники кораблів під одним з таких прапорів можуть уникати податків, не дотримуватися вимог трудового законодавства і заходів з безпеки суден, які були б неминучими, якби судна реєструвалися в економічно розвинених країнах.

Для вантажоперевезень використовують наливні і суховантажні судна.

Велике значення для розвитку морського транспорту мають Суецький і Панамський канали. Вони значно скорочують шлях. У першому випадку — між Атлантичним і Індійськими океанами, а в другому — між Тихим і Атлантичним. Суецький канал був відкритий 17 листопада 1869 р. Панамський канал почала будувати Франція (1879 р.), але через крах французької компанії право на спорудження Панамського каналу перейшло до США. Перше судно пройшло ним у 1914 р.

На земній кулі налічується майже три тисячі морських портів. Вантажооборот близько 30 портів перевищує щорічно 50 млн тонн. Це справжні суперпорти. Найбільший порт світу — Роттердам (Нідерланди).

Суперпортів немає в Україні та інших державах СНД, але до цього показника наближується Новоросійськ.

Морські порти бувають універсальними (приймають і відправляють найрізноманітніші вантажі) та спеціалізованими (наприклад, порти з експорту залізної руди, нафти). Такі порти є у країнах, що розвиваються, і в розвинених країнах.

Морські порти розміщуються у глибоководних гаванях, неглибоких затоках, на берегових рівнинах, в естуаріях судноплавних рік. Понад 60 % перевезень у сфері міжнародної торгівлі забезпечує морський транспорт.

Загальна протяжність ліній *внутрішнього водного транспорту* (на ріках, озерах, каналах) у світі перевищує 550 тис. км. Цей вид транспорту розвинений у США, Росії, Канаді, Німеччині, Нідерландах, Китаї. У багатьох країнах він практично відсутній з огляду на природні умови (Японія, Куба, Монголія). У світі налічується близько двохсот міжнародних річок. Це, зокрема, Дунай, у басейні якого розташовані 14 держав Європи, а також Рейн, Амазонка, Замбезі, Ніл, Конго та ін.

Десята частина внутрішніх водних шляхів припадає на поліпшені людиною ділянки. Це ріки із шлюзами, а також канали (шлюзовані та каналізовані ріки).

Озерне судноплавство особливо поширене у США та Канаді. Морські судна по ріці Святого Лаврентія та Великих озерах заходять углиб Американського континенту на 4 тис. км.

4.13.6. Повітряний транспорт

Виник у державах Європи та Америки після Першої світової війни.

Основне призначення повітряного транспорту — швидкісне перевезення пасажирів, пошти, вантажів і багажу. Наприкінці 50-х — початку 60-х років ХХ ст. на цивільному повітряному транспорті почалася ера реактивної авіації, завдяки якій збільшилися швидкість, комфортність, пасажиро- і вантажомісткість.

Авіацію почали широко використовувати у 20-х роках, хоча ідея польотів у повітрі існувала здавна. У ХVІІ ст. було зроблено важливий висновок — мускульний політ людини неможливий. Винайдення у ХVІІІ ст. парової машини і швидкий її розвиток привели в ХІХ ст. до спроб створити літальний апарат з паросиловою установкою. Вперше це зробив російський винахідник О. Можайський. У 1882–1884 рр. апарат було побудовано і випробувано під час руління на землі і в нетривалому польоті. У 1894 р. англієць Х. Максим випробував літак з паросиловою установкою і під час першої спроби зазнав аварії.

Наприкінці ХІХ ст. з'явилися двигуни внутрішнього згорання, придатні для використання в транспортних силових установках. Двигун автомобільного типу встановили на побудованому ними літаку льотчики брати Райт. У 1903 р. їхній літак здійснив політ на 260 м. Схема братів Райт не дістала розвитку, але в них були послідовники. В 1909 р. Л. Блеріо на літаку своєї конструкції перелетів Ла-Манш. Проте розвиток авіації оплачувався численними жертвами, оскільки не було розроблено наукових основ літакобудування. Дж. Кейлі в Англії, О. Лілієнталь у Німеччині, С. Ленглі в США та інші виконували аналітичні й експериментальні дослідження з теорії польоту. Творцем сучасної аеродинаміки є М. Жуковський, з його ініціативи у 1902 р. була побудована перша аеродинамічна труба.

Завдяки працям М. Жуковського стало можливо конструювати літаки на науковій основі, що сприяло успіхам авіаційної науки і швидкому розвитку авіації.

Польоти на повітряних кулях відомі ще з кінця ХVІІІ ст. Аеростати, що керуються і обладнані двигуном, називаються дирижаблями. Перший політ на дирижаблі з паровим двигуном

здійснив француз А. Жиффар у 1852 р. До 50-х років ХХ ст. дирижаблі використовувалися для перевезення пасажирів і вантажів, а також у військових цілях. Після серії катастроф, пов'язаних з використанням легкозаймистого водню для наповнення оболонки, престиж і привабливість дирижаблів були серйозно підірвані. Починаючи з 70-х років виробництво дирижаблів відновлено (наприклад, у Франції і ФРН). У США дирижаблі, наповнені незаймистим газом гелієм, використовувалися береговою охороною для патрулювання. Нині дирижаблі застосовуються там у рекламних цілях і для фотографування поверхні планети.

Пол Корну (Paul Cornu) вперше підняв вертоліт у повітря на висоту 30 см у 1907 р. Першим практично спроможним вертольотом вважається модель американця російського походження Ігоря Івановича Сікорського (1889–1972), яку він створив у 1939 році.

Протяжність повітряних шляхів світу становить близько 8 млн км.

Нині у країнах світу функціонує близько 600 міжнародних аеропортів. Щорічно понад 100 млн пасажирів перевозяться літаками. Окремі аеропорти справді велетенські. Наприклад, у міжнародному аеропорту ім. Дж. Кеннеді (Нью-Йорк) щодня злітають понад 1000 літаків. Аеропорти є великими підприємствами, на яких працюють тисячі людей.

Багато міжнародних аеропортів займають великі площі, наприклад, лондонський міжнародний аеропорт Хітроу має площу 1141 га. Навколо аеропортів розміщуються служби обслуговування, вантажні склади, пасажирські термінали тощо.

У міжнародному аеропорту, призначеному для обслуговування літаків, що належать двом або більше країнам, мають бути щонайменше одна смуга приземлення-зльоту завдовжки понад 2550 м, митна та імміграційна служби, підприємства громадського харчування та ін.

Контрольні питання

1. Значення енергоресурсів для життєдіяльності людини.
2. Якщо 80 відсотків споживаної енергії людство продукує на комерційних засадах, то як одержує решту?
3. Які види палива людство використовувало у давнину?
4. Коли припинилася ера дешевої нафти?
5. Суть Європейської енергетичної хартії.
6. Перспективи ядерної енергетики світу.
7. Що таке крекінг, коли він був винайдений?
8. Яка країна видобуває найбільше нафти?
9. У групі яких країн зосереджені основні поклади нафти?
10. Які регіони земної кулі є найбільшими експортерами нафти?
11. Обсяг якого експорту у світі більший — нафти чи нафтопродуктів?
12. Причини підвищення цін на нафту наприкінці ХХ ст.
13. Яка частина видобутого газу надходить у сферу міжнародної торгівлі?
14. Способи експортування газу у міжнародній торгівлі.
15. Який обсяг вугілля видобувається у світі щорічно?
16. Місце у світі України за обсягом видобутку вугілля.
17. Яка частка вугілля потрапляє у сферу міжнародної торгівлі?
18. Яка країна є найбільшим експортером вугілля?
19. Яка країна є найбільшим імпортером вугілля?
20. Який вид транспорту перевозить найбільшу кількість вугілля у міжнародній торгівлі?
21. Переваги і недоліки вугілля як джерела енергії.
22. Назвіть тип електростанцій, на яких вироблявся основний обсяг електроенергії світу на початку III тисячоліття.
23. Яка країна найширше використовує геотермальну енергію?
24. Яку частку енергії Сонця використовує людство нині?
25. Перелічіть країни, які є світовими експортерами електричної енергії.
26. Найбільші гірничодобувні країни світу.
27. Які країни вважаються світовими імпортерами гірничорудної сировини?
28. Поняття лісових ресурсів.
29. Відмінності північного і південного лісових поясів планети.
30. Найбільші у світі експортери та імпортери деревини.

31. Основні ознаки лісової промисловості світу на нинішньому етапі.
32. Суть “деіндустріалізації”, причини виникнення цього поняття.
33. Які регіони світу є найбільшими виробниками промислової продукції?
34. Загальні тенденції у розміщенні обробної промисловості протягом останніх десятиліть.
35. Які країни є найбільшими експортерами залізної руди і сталі?
36. У яких країнах розвинена кольорова металургія?
37. Основні тенденції у розміщенні кольорової металургії світу.
38. Країни — світові лідери у галузі машинобудування.
39. Поясніть, чому машинобудування вважається основною галуззю промисловості світу.
40. Основні тенденції у світовому машинобудуванні у наш час.
41. Основні тенденції у територіальному розміщенні хімічної промисловості світу.
42. Які чинники впливають на світову географію легкої промисловості?
43. “Зелена революція” і “біотехнологічна революція”.
44. Чи загрожує нині людству голод?
45. Які чинники визначають міжнародну спеціалізацію тваринництва?
46. Назвіть країни, які виловлюють найбільшу кількість риби.
47. У яких країнах світу найпоширеніші рибні ферми?
48. Назвіть основні райони океанічного риболовства. Охарактеризуйте нинішній стан галузі.
49. Поняття “аквакультури”.
50. Коли і де вперше у світі птахівництво було поставлене на промислову основу?
51. Де і коли було винайдене виготовлення тканини з натурального шовку? Проаналізуйте нинішній стан шовковичного шовківництва.
52. Коли виникло бортництво? Охарактеризуйте нинішній стан бджільництва.
53. Поясніть, як розуміють агробізнес у Європі та США. Назвіть складові агропромислового комплексу.
54. Які стадії проходить сільськогосподарська продукція на шляху до ринку у розвинених країнах?
55. Основні види транспорту.
56. Суть світової транспортної системи.
57. Поясніть, у чому полягає спеціалізація транспорту.
58. Коли почала розвиватися транспортна система світу?
59. У яких регіонах транспортна система розвинена найкраще?
60. Коли з’явився залізничний транспорт?
61. У яких країнах нині протяжність залізниць збільшується, а в яких — скорочується? Поясніть, чому це відбувається.
62. Щільність транспортної мережі.

63. Поясніть, чому у США невелика частка електрифікованих залізниць.
64. Коли з'явився трубопровідний транспорт?
65. Що таке “дешеві прапори” на морському транспорті?
66. Охарактеризуйте універсальні та спеціалізовані морські порти.
67. Що ви знаєте про міжнародні ріки?
68. Чи можна великим океанським судном дістатися з Одеси до Детройта?
69. Яким критеріям має відповідати міжнародний аеропорт?
70. Який регіон світу найбільше споживає нафти?
71. З чого виробляють тропічні олії і де їх використовують?

МАУП

РЕГІОНИ СВІТУ

- ☑ Загальний огляд країн Європи
- ☑ Загальний огляд країн Америки
- ☑ Загальний огляд країн Азії
- ☑ Загальний огляд країн Африки
- ☑ Загальний огляд Австралії та країн Океанії

5.1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД КРАЇН ЄВРОПИ

5.1.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості

Європа — частина світу, її площа становить 9,9 млн км², разом з Азією утворює материк Євразія. У Європі проживає понад 800 млн чол., тобто щільність населення досить висока. Європу омивають Атлантичний і Північний Льодовитий океани та їх моря.

У Європі переважають великі рівнини — Східно-Європейська, Середньоевропейська, Середньо- та Нижньодунайська, а також Паризький басейн. На гори припадає 17 % території, основні — Альпи, Піренеї, Карпати, Апенніни, Урал, гори Скандинавського та Балканського півостровів. Діючі вулкани є в Ісландії та в Середземномор'ї. Активним є відомий вулкан Етна, виверження якого були зареєстровані у 122, 1169, 1329, 1536, 1669, 1928, 1964, 1971, 1986 та 1992 роках. У горах час від часу трапляються землетруси, інколи катастрофічної сили. Зокрема, у 856 році н. е. у Греції під час землетрусу загинуло 45 тис. чол. У 1755 р. землетрус у Лісабоні забрав 70 тис. людських життів. Землетрус у районі Неаполя (Італія) у 1980 р. спричинив смерть 4,5 тис. чол. У серпні 1999 р.

великий землетрус стався поблизу Стамбула, загинуло понад 12 тис. чол. і було знищено 70 тис. будинків.

На більшій частині території Європи клімат помірний, на Заході — океанічний, на Сході — континентальний, на північних островах — арктичний і субарктичний, у Південній Європі — середземноморський.

На островах Арктики та вздовж узбережжя Північного Льодовитого океану розташовані арктичні пустелі й тундра, далі на південь — лісотундра, тайгові, змішані та широколисті ліси, лісостеми, степи, субтропічні середземноморські ліси та чагарники; на південному сході — напівпустелі.

Природно-кліматичні умови Європи загалом не можна вважати ідеальними, але ці умови цілком задовільні для господарської діяльності. На європейське узбережжя не насуваються цунами, землетруси та виверження вулканів трапляються не скрізь і не часто, відсутні руйнівні тропічні урагани. Температура повітря та режим опадів взимку і влітку сприятливі для економічної діяльності. Рельєф здебільшого не заважає спорудженню шляхів сполучення та об'єктів економіки, веденню сільського господарства.

Історичний розвиток Європи

Печери у Франції та Іспанії зберегли сліди кроманьйонців, які проживали там за 50–10 тис. років до н. е. Цивілізація в Європі почала розвиватися у районі Середземномор'я — мінойська культура (3000–1400 рр. до н. е.) на острові Крит і мікенська культура (1400–1200 рр. до н. е.) на материковій Греції. Згодом до Греції прийшли племена еллінів, іонійців та дорійців. Особливо процвітала Греція протягом 500–400 рр. до н. е. Цар Македонії Філіпп II підкорив Грецію у 338 р. до н. е. Його син Александр Македонський створив величезну імперію.

Етруски поселилися на Апеннінському півострові у VIII ст. до н. е. Римляни повстали проти них і утворили у 509 р. до н. е. республіку. До 300 р. до н. е. римляни завоювали весь півострів. Вони витіснили карфагенян з острова Сицилія під час першої Пунічної війни (264–241 рр. до н. е.). Перемогли Іспанію у другій Пунічній війні (218–201 рр. до н. е.). Рим повністю підкорив

Грецію у 146 р. до н. е. і на початок II ст. Римська імперія займала велику територію.

Християнство у 313 р. стало офіційною релігією Римської імперії. У 395 р. ця імперія розкололася на Західну Римську імперію та Східну Римську імперію (Візантія). Західна імперія була завойована племенами вандалів і вестготів у 476 р., вони також захопили Іспанію. Інші германські племена — франки та бургунди — підкорили Галлію. Сакси, англи та юти заволоділи у V ст. Британськими островами. Королівство франків розрослося протягом VI–VIII ст. У 800 р. його короля Карла Великого було короновано імператором. Після його смерті у 814 р. імперія франків розпалася. У 962 р. король германців Отто заснував Священну Римську імперію.

Маври захопили Іспанію у VIII ст. Загарбницькі рейди вікінгів припадають на VIII–XI ст. Феодалізм у Європі поширився протягом IX–XI ст. У 1096–1270 рр. західноєвропейські феодали і католицька церква організували хрестові походи на Близький Схід, загарбницька мета яких прикривалась релігійними гаслами боротьби проти “невірних”.

Першим католицьким папою вважається Святий Петро — один з 12 апостолів Ісуса Христа (Іван Павло II був 265-м Римським Папою). Найбільшої могутності папство досягло у середні віки. У подальшому папська влада поступилася першістю світській владі монархів.

У XIV ст. економічний розвиток Європи серйозно загальмувала епідемія чуми. Упродовж 1337–1453 рр. Англія та Франція вели Столітню війну за території, що належали Англії і були втрачені у XIII ст. Оттоманська імперія, захопивши у 1453 р. Константинополь, знищила Візантію. Епоха Відродження припадає на XV–XVI ст. У середині XV ст. було винайдено друкарський верстат. З відкриттям Христофором Колумбом Америки (1492 р.) почалась епоха Великих географічних відкриттів. Європейці почали колонізацію нових територій.

На початку XVI ст. в Європі почалась Реформація — широкий громадський рух, що мав антифеодальний характер і набрав форми боротьби проти католицької церкви. Реформація призвела до релігійних війн у Німеччині, Франції та Нідерландах. Після них спалахнула Тридцятилітня війна (1618–1648 рр.), що велася католицькими і протестантськими коаліціями держав Європи.

Наймогутнішими європейськими державами у XVI ст. були Іспанія та Португалія. У наступному столітті пальму першості перехопили Нідерланди і Франція. Своїми війнами король Луї XIV знесилив Францію, і провідною державою Європи на початку XVIII ст. стала Англія. У середині XVIII ст. в Англії відбулася промислова революція. Могутність Оттоманської імперії ослаблювалася, а Росії та Пруссії — посилювалася.

Протягом 1789–1799 рр. у Франції відбувалася буржуазна революція. За часів правління Наполеона, який став імператором у 1804 р., Франція перетворилася на наймогутнішу державу Європи. Наполеонівські війни помітно змінили політичну карту Європи. У битві під Ватерлоо у 1815 р. Наполеон зазнав поразки, яка завдала нищівного удару французькій імперії.

Революційні заворушення відбулися в Неаполі та Іспанії (1820 р.), Бельгії та Франції (1830 р.), Австрії, Угорщині, Італії, Франції, Німеччині (1848 р.). У результаті воєнних і політичних кроків були об'єднані Італія (1861 р.) і Німеччина (1871 р.). З метою протистояння національно-визвольному руху балканських народів у 1867 р. була утворена Австро-Угорщина.

У 1861 р. в Росії було скасоване кріпосне право. Поразка Росії у війні з Японією призвела до революції 1905–1907 рр., внаслідок якої відбулися певні демократичні реформи.

Наприкінці XIX ст. у Європі інтенсивно розвивалась промисловість. Між провідними європейськими країнами розгорнулася боротьба за переділ колоній. Логічною розв'язкою суперечностей стала Перша світова війна (1914–1918 рр.). Більшовицька революція у Росії та Перша світова війна сприяли появі на карті Європи нових держав.

Під час економічної депресії і періоду кризи капіталізму (1929–1933 рр.) в Італії та Німеччині виник фашизм. Експансіоністська політика фашистських режимів призвела до Другої світової війни (1939–1945 рр.). Після війни СРСР став гегемоном Східної Європи. Західна і Східна Європа після закінчення війни розвивалися у протилежних напрямках (поділ Німеччини, план Маршалла, Рада Економічної Взаємодопомоги, НАТО, Варшавський договір, ЄЕС тощо).

Європа покінчила з диктатурами у Португалії (1974 р.), Греції (1974 р.), Іспанії (1975 р.) і соціалістичних країнах. На початку

90-х років об'єдналися обидві Німеччини, розпалися СРСР, Югославія, Чехословаччина. Європейське економічне співтовариство у 1992 р. переросло в Європейський Союз.

У 90-х роках і на початку XXI ст. пороховою бочкою Європи залишаються Балкани, де тривають кровопролитні міжетнічні конфлікти. Відбулася збройна інтервенція НАТО. Дехто вважає албанських вояків-сепаратистів у Сербії та Македонії терористами, хтось — бійцями національно-визвольного руху.

За формою правління країни Європи є республіками або конституційними монархіями, де глави держав “царствують, але не правлять”. За устроєм вирізняють унітарні (наприклад, Ірландія), федеративні (Німеччина) і навіть конфедеративні держави. Яскравим прикладом конфедерації є СНД. Історія свідчить, що конфедерації довго не існують. Вони або розпадаються, або перетворюються на федерацію. У назві Швейцарії присутнє слово “конфедерація”, але насправді вона є федерацією.

Давня освоєність Європи, відсутність серйозних географічних перешкод та інші чинники зумовили те, що Європа порівняно донедавна була ареною глобальних збройних конфліктів. Саме у Європі почалися дві світові війни XX ст. Якщо природа, загалом, берегла результати людської праці і не надсилала часто на Європу стихійних лих, то європейські народи своїми воєнними кампаніями завдавали господарству цієї частини світу великих збитків. Війни впродовж десятиліть і століть були неодмінним супутником Європи. Цикл “війна — мир — війна” здався нескінченним.

Після Другої світової війни минуло понад півстоліття. Такого тривалого мирного періоду Європа ще не знала. Основним гарантом миру у Європі вважається процес економічної та політичної інтеграції, що почався невдовзі після Другої світової війни. Коли нації добровільно об'єднуються, тоді гармати мовчать. Коли ж вони роз'єднуються і намагаються підпорядкувати собі інші держави, тоді починають говорити гармати, що завдає шкоди економіці та навколишньому середовищу. Зокрема, під час Першої світової війни, щоб запобігти просуванню німецьких військ на Францію, у приморських місцевостях Бельгії були зруйновані захисні греблі і морська вода затопила значні площі бельгійської території.

Економікам європейських країн і населенню тісно у національних межах. Тому саме тут почалася економічна інтеграція, що передбачає вільний рух через державні кордони товарів, послуг, робочої сили і капіталів.

На жаль, Європа не є спокійним континентом. Локальні збройні конфлікти тривають. Час від часу загострюються відносини між Туреччиною і Грецією. Балкани і далі залишаються складним регіоном.

5.1.2. Населення

Упродовж століть населення з Європи емігрувало до інших частин земної кулі. Нині, навпаки, до Європи прибувають вихідці з інших регіонів, у Західній Європі налічується 12–13 млн іноземних працівників.

Більша частина європейських народів (їх кілька десятків) належить до індоєвропейської сім'ї. Поряд з мононаціональними у Європі є країни з розмаїтим національним складом. У Європі найвищий на планеті рівень урбанізації — у містах проживає 70, а подекуди і більше відсотків населення. В Європі є чимало мегаполісів (злиттів великих міст). Автомобіль та інші види транспорту сприяли субурбанізації — відпливу населення з центрів міських агломерацій до приміських територій (*suburb* у перекладі з англ. — передмістя).

У Європі співіснують різні світові релігії, але загальні закономірності такі: на півночі переважає протестантство, на півдні — католицизм, у центрі — католицизм і протестантство представлені однаковою мірою, на сході — православна віра.

5.1.3. Економіка

Промисловість

Чотири представниці Європи — ФРН, Італія, Франція та Великобританія є членами “великої сімки”. Це лідери не лише Європи, а й усього світу.

Третина промислової продукції Європи та дві третини її експорту припадає на машинобудування, яке досягло нинішнього рівня завдяки трудовому і науково-технічному потенціалу Європи.

Високим розвитком характеризується автомобілебудування. Європа — найбільший у світі виробник верстатів, оптики, металомістких машин і конструкцій тощо.

Хімічна промисловість посідає у Європі друге за значенням місце після машинобудування. Раніше ця промисловість орієнтувалася на використання як сировини вугілля та солей, нині широко використовує нафту, розвивається переважно поблизу районів видобутку нафти або місць її надходження.

У виробництві електроенергії переважають теплові станції. При їх розміщенні орієнтуються на джерела вугілля та привізне паливо. Велику роль відіграє атомна енергетика.

Чорна металургія Європи орієнтується на басейни вугілля і залізної руди та на імпортовану сировину і паливо.

Алюмінієва промисловість наближена до джерел електроенергії (Норвегія, ФРН, Швеція), а також запасів сировини (Угорщина, Франція, Італія). Розміщення підприємств мідної промисловості зумовлене чинниками, пов'язаними із ввезенням сировини з країн, що розвиваються.

Лісова промисловість розвинена у країнах, де багато лісів (Скандинавія, Альпи тощо).

Легка промисловість Європи традиційно високорозвинена. В Англії, Італії, Франції, Польщі є старі текстильні райони, а в Португалії та країнах Східної Європи виникають нові.

У Західній Європі налічується 400 міських агломерацій і близько 100 промислових районів. У старих промислових районах розвиваються переважно базові галузі, наприклад у Рурі.

У Європі чимало відносно відсталих районів. Населення в них займається переважно сільським господарством. Це південь Італії, захід Франції, центр Іспанії та Португалії.

Сільське господарство

В Європі склалися три основні типи сільського господарства — північно-, середньо- та південноєвропейський.

У першому переважає інтенсивне молочне тваринництво. У другому, крім вирощування великої рогатої худоби, важливу роль також відіграють свинарство, птахівництво і рослинництво. У південноєвропейському типі рослинництво переважає над гірсько-пасовищним тваринництвом.

Транспорт

Європа — регіон високорозвинуеного транспорту. Європу не можна уявити без автомобіля, залізничний транспорт залишається основним за обсягом перевезень, добре розвинений річковий транспорт. З Північного моря можна потрапити до Чорного моря шляхом Рейн — Майн — Дунай.

Роль морського транспорту велика й нині, особливо в острівних та напівострівних державах. Наприклад, у Великобританії він забезпечує 90 % вантажообороту.

Зовнішня торгівля

Європа відома передусім як експортер капіталу, інформаційних технологій, промислової продукції та як імпортер сировини і напівфабрикатів сільськогосподарської продукції, виробів легкої промисловості та продукції хімічної і металургійної промисловості, виготовлення якої прибутковіше у країнах, що розвиваються, з огляду на дешеву робочу силу та ліберальніші екологічні стандарти.

Регіони Європи

У межах Європи виокремлюють чотири великі регіони.

Перший регіон — Східна Європа (Польща, Україна, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Югославія, Македонія, країни Балтії, Росія).

Другий регіон — Середня Європа (Великобританія, Франція, ФРН, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Швейцарія, Австрія, Ліхтенштейн, Ірландія).

Третій регіон — Північна Європа (Ісландія, Фінляндія, Швеція, Норвегія, Данія).

Четвертий регіон — Південна Європа (Іспанія, Португалія, Італія, Греція, Албанія, Андорра, Монако, Сан-Марино).

В основу поділу Європи на регіони покладено історико-географічні чинники.

5.2. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД КРАЇН АМЕРИКИ

5.2.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості

Америка — частина світу, утворена двома материками. Цей континент колись ще назвали Новим Світом, на відміну від уже обжитого європейцями Старого Світу.

Згідно з історичними даними люди прибули до Америки з Азії ще 30 тис. років тому, оскільки там, де нині Берингова протока, колись був суходіл. Ним і скористалися вихідці з Азії, щоб переселитися до Америки.

За 8 тис. років до н. е. вони вже розселилися по всій Америці. Можливо, у VIII–IX ст. н. е. в Америці побували вікінги, але відкриття Америки приписують Х. Колумбу, який у 1492 р. під час своєї першої трансатлантичної подорожі дістався Вест-Індії, а в 1498 р. — під час третьої — Американського континенту. У 1501 р. італійський мореплавець Америго Веспуччі, шукаючи біля берегів Америки шляху на Схід, дійшов висновку, що Америка не є частиною Азії (у що вірив Х. Колумб). Відкриту частину світу в 1507 р. назвав Америкою німецький географ М. Вальдземюллер у звіті про подорож А. Веспуччі. У 1538 р. цю назву повторив фламандський географ і картограф Герардус Меркатор (справжні ім'я та прізвище — Герхард Кремер). У світі лише одній людині судилося зафіксувати своє ім'я у назві цілої частини світу.

Ця частина світу складається з двох континентів — Північної Америки і Південної Америки. До Північної Америки належать Центральна Америка і Вест-Індія. Разом з островами площа Північної Америки становить понад 24 млн кв. км, а кількість населення — понад 450 млн чол.

Клімат Північної Америки змінюється від арктичного на Крайній Півночі до тропічного в Центральній Америці і Вест-Індії, у прибережних районах — океанічний, у внутрішніх — континентальний.

Середні температури січня змінюються від -36°C на півночі Канадського Арктичного архіпелагу до $+20^{\circ}\text{C}$ на півдні Флориди і Мексиканського нагір'я, а липня — від $+4^{\circ}\text{C}$ на півночі зазначеного архіпелагу до $+32^{\circ}\text{C}$ на південному заході США.

Найбільша кількість опадів спостерігається на тихоокеанському узбережжі Аляски і Канади та північному заході США (щорічно до 3000 мм), у південно-східних районах — 1000–1500 мм, на центральних рівнинах — від 600 до 1200 мм, у міжгірських долинах субтропічних і тропічних районів Кордильєр — 100–200 мм. Стійкий сніговий покрив формується взимку на північ від 40–44° північної широти.

Ґрунтово-рослинний покрив представлений серією зон від арктичних пустель до тропічних вічнозелених лісів. Загалом ліси різних типів охоплюють третину площі материка: типова тайга, високостовбурні хвойні ліси, змішані, широколисті і вічнозелені.

Степи і напівпустелі переважають у внутрішніх регіонах материка. У внутрішніх районах Кордильєр подекуди розвинуті пустелі.

Гірська система Кордильєри розташована на заході Північноамериканського материка (найвища точка — гора Мак-Кінлі — має 6193 м), на сході континенту — неосяжні рівнини, плато та середньовисотні гори. На північному сході материка — Лаврентійська височина, на півночі — низовина Макензі. Внутрішні райони зайняті Великими (високими) та Центральними (низькими) рівнинами. Вздовж південно-східного узбережжя розташувалися Приатлантична і Примексиканська низовини.

На Північноамериканському континенті є поклади корисних копалин світового значення:

- залізна руда, нікель, кобальт, золото, уран (Лаврентійська височина);
- кам'яне вугілля, нафта, горючі гази, калійні солі (в Канаді);
- нафта і газ (Примексиканська низовина, північна частина Канадського Арктичного архіпелагу);
- азбест (Північні Аппалачі);
- кольорові і рідкісноземельні метали (Кордильєри).

Природа Північної Америки зазнала значного впливу людської діяльності.

Центральною Америкою вважається південна частина материка Північна Америка, розташована у тропічних широтах між Тихим і Атлантичним океанами, на стику з Південною Америкою, між впадиною Бал'єс біля південного краю Мексиканського

нагір'я до Дар'єнського перешийка. Інколи південною межею Центральної Америки вважають перешийки Теуантепек і Панамський.

У Центральній Америці переважають середньовисотні гори та вулканічні хребти. Існують діючі вулкани, найвищий — Тахумулько — досягає 4217 м. Це регіон з високою сейсмічністю. Землетрус у Сальвадорі в січні 2001 р. забрав тисячу людських життів. Клімат тропічний, щорічна кількість опадів 3000–5000 мм. Вологі тропічні ліси розташовані на північному сході, широколисті ліси та чагарникова рослинність — на південному заході та півночі.

Південна частина Північноамериканського континенту була колонізована іспанцями ще у XVI ст. Східне узбережжя материка відкрили британці і французи у XVII ст. Згодом Семилітня війна (1756–1763 рр.) між Францією та Англією була спричинена загостренням боротьби за колонії. Англійці перемогли. У 1775–1783 рр. англійські колонії зі зброєю у руках вибороли свою незалежність від метрополії і утворили державу США.

До речі, нинішній переклад українською мовою офіційної назви країни — Сполучені Штати Америки (*United States of America*) — невдалий. При перекладі першого слова не враховано корінь слова *union* (союз). Слово *state* перекладено як “штат”, хоч англійською мовою це означає “державу”. Правильнішим був би переклад “Об’єднані Держави Америки”.

У XVI ст. почалась колонізація Канади французами. Після поразки Франції у Семилітній війні Канада стала колонією Англії. Після тривалої боротьби у 1867 р. країна стала домініоном Великобританії.

Упродовж XIX ст. освоювалася західна частина материка, здобула незалежність Мексика, на державу світового значення почали перетворюватися США. Економічний і політичний вплив їх поширився на весь континент. У 1823 р. президент США Дж. Монро сформулював доктрину: “Америка — для американців!”, що фактично означало: “Америка — для США!”

Південна Америка сполучена Панамським перешийком з Північною Америкою. Латинська Америка — загальна назва країн, розташованих у південній частині Північної Америки на південь від р. Ріо-Гранде-дель-Норте (включаючи Вест-Індію) і в Південній Америці. Загальна площа становить близько 21 млн км².

На час відкриття європейцями Латинської Америки кількість місцевого індіанського населення становила щонайменше 15 млн чол. Найщільніше були заселені Центральна Америка та Центральні Анди. Найменш заселеними були Чако, Патагонія, ліси Бразилії. Найвідомішими індіанськими цивілізаціями є майя, ацтеки та інки.

Майя розташовувались на півострові Юкатан, у Південній Мексиці, Гватемалі та частині Гондурасу. Кількість майя становила 4 млн чол. Витоки цивілізації майя простежуються за 1000 років до н. е. Розквіт її припадає на IV–VIII ст., занепад — на IX ст., відродження — на X ст. Цивілізацію підкорили іспанці у XVI ст. Про багату культуру майя свідчать залишки кам'яних храмів, збудованих на пірамідах і прикрашених скульптурами. У майя високого розвитку досягла поезія. Була створена система ієрогліфічної писемності і розроблена математична система, на основі якої складено досить точний календар. Цивілізація відома високорозвиненими містами-державами, які очолювали аристократія і духовенство.

Ацтеки (інша назва — науа) прибули з півночі до центральної долини Мексики після розпаду там у XII ст. цивілізації тольтеків. Голод і посуха спричинилися до її загибелі. Ацтеки, зазнавши впливу цивілізацій ольмеків і тольтеків, на початку XV ст. стали домінуючим етносом у зазначеному регіоні, а ще за століття контролювали всю центральну та південну частину сучасної Мексики, створивши імперію кількістю 12 млн чол.

Ацтеки створили жорстке військово-політичне об'єднання. Вони вважали, що для підтримання руху Сонця потрібно щоденно жити його людською кров'ю і розглядали жертвопринесення священним обов'язком. Своему головному богу Уїцилопочтлі вони приносили у жертву полонених воїнів, щороку убиваючи так понад 20 тис. чол.

Іспанські завойовники на чолі з Х. Кортесом застали багату кастову цивілізацію з центром у місті Теночтитлан. Високого рівня розвитку досягли освіта і мистецтво, було створено сонячний календар, збудовані величні піраміди, храми, палаці. Ацтеки мали піктографічну (з елементами ієрогліфіки) писемність. Невелика армія конкістадорів у 1519 р. захопила столицю ацтеків і скинула імператора Монтесуму II (пізніше його вбили свої ж індіанці).

У 1521 р. Х. Кортес повністю знищив Теночтитлан і заснував місто Мехіко як столицю колонії, яка мала назву Нова Іспанія. Нетривалий час Х. Кортес був її правителем.

Цивілізація інків існувала протягом XIII–XVI ст. Найбільшу площу вона займала у XV ст., простягаючись на 3200 км від Еквадору до Північного Чилі. Цивілізації не були відомі колесо та писемність, але вона створила великі кам'яні будинки й розвинуту систему доріг. Естафетні посланці могли за один день подолати відстань 240 км. Інки зміло вели терасове сільське господарство за допомогою іригаційних споруд, видобували мінерали, виготовляли тканину, речі з металу й посуд. Абсолютистська монархія інків спиралася на ритуальну релігію. Імперію інків обезкровила громадянська війна 1525–1532 рр., що виникла у зв'язку з престолонаслідуванням. У 1533 р. іспанці на чолі з Ф. Пісарро розгромили імперію інків, але спорадичні повстання інків проти іспанців тривали аж до XIX ст.

На найнижчому рівні розвитку перебували індіанці тупі у лісах Бразилії. За колоніальних часів кількість індіанського населення різко зменшилося у результаті занесених європейцями хвороб, а також примусової праці. Найвища частка індіанського населення у Болівії, Еквадорі, Перу та Гватемалі. Американські індіанці говорять 1700 мовами.

Південну Америку колонізували переважно іспанці починаючи з XVI ст. Британці, нідерландці та португальці брали участь у колонізації південно-східної частини материка. Переважна частина континенту належала до заморської іспанської імперії і здобула незалежність від Іспанії під час визвольної війни 20-х років XIX ст. Лідерами визвольного руху були С. Болівар та Х. Сан-Мартін.

Бразилія відійшла до Португалії згідно з Тордесільяським договором 1494 р. На 1800 р. колонія стала заможнішою, ніж Португалія. Португальський імператорський двір втік від Наполеона до Бразилії, яка стала центром португальської імперії. Коли імператор Джон VI повернувся до Лісабона у 1821 р., то залишив у Бразилії свого сина Педро як регента. Наступного року син підняв проти батька заколот (практично безкровний) і став імператором Бразилії під іменем Педро I. Його син Педро II зрікся престолу у 1889 р., і Бразилія існує як федеративна республіка з 1891 р.

Отже, абсолютна більшість латиноамериканських країн вибороли свою незалежність завдяки тому, що війни Наполеона знесли імперську владу метрополій. Донедавна історія Латинської Америки — це історія політичної нестабільності, військових переворотів, громадянських воєн, соціальних революцій і повільного суспільно-економічного розвитку.

Площа Південної Америки з островами (архіпелаг Вогняна Земля, Чилійський, Фолклендські (Мальвінські) острови, Галапагос та ін.) становить 18,28 млн км².

У рельєфі вирізняється потужний гірський пояс Анд (найвища гора — Аконкагуа, 6960 м) на півночі й заході та платформний рівнинно-платоформний схід.

Уся північна рівнинна частина Південної Америки до південного тропіку має середньомісячну температуру 20–28 °С. Влітку (у січні) вона знижується на півдні до 10 °С, взимку на Бразильському плоскогір'ї температура досягає 12 °С, у Пампі — 6 °С, на плато у Патагонії — 1 °С і нижче.

Найбільша річна кількість опадів спостерігається на навітряних схилах Анд у Колумбії і Південному Чилі — 5–10 тис. мм. У вологих лісах Амазонії дощів випадає 2–3 тис. мм. У районах на захід від Пампи, у Патагонії, Південних і Центральних Андах випадає лише 150–200 мм.

Природні ресурси Південної Америки багаті й різноманітні. Існують обширні райони з родючими ґрунтами (наприклад, Пампа Лаплатської низовини). Більшість рік належить до басейну Атлантичного океану, найбільші — Амазонка, Оріноко, Парана і Парагвай. Ріки плоскогір'їв порожисті, як і в Андах, багаті на гідроенергію, мають чималі резерви прісних вод, використовуються для внутрішнього судноплавства. У Південній Америці є великі масиви екваторіальних і тропічних лісів.

Багаті й надра континенту. Тут зосереджена п'ята частина світових запасів нафти, четверта — кольорових металів, майже третина — руд чорних металів. У Південній Америці є також значні родовища ніобію (Бразилія), берилію (Бразилія), літію (Болівія, Чилі), фосфатів (Перу, Бразилія), сірки (Мексика, Чилі), а також урану, хрому, вольфраму, графіту, ртуті, азбесту, бору та ін.

Всі країни регіону, за винятком Болівії та Парагваю, мають вихід до моря або є острівними державами. За цією ознакою

країни Латинської Америки вигідно відрізняються від азіатських та африканських держав.

У межах Латинської Америки розташовуються 46 країн і територій, серед них понад три десятки — суверенні держави. Усі вони республіки — федеративні (наприклад, Бразилія) або унітарні (приміром, Чилі).

У Північній Америці збереглися володіння США, Великобританії, Франції (Віргінські острови, Гваделупа, Мартініка). Найбільший у світі острів — Гренландія — належить Данії і є самоврядною територією. За устроєм вирізняються держави унітарні (наприклад, Коста-Рика) і федеративні (приміром, Мексика). Куба є соціалістичною країною, всі інші — капіталістичні.

5.2.2. Населення

У населенні Північної Америки є представники різних рас. Корінні жителі материка — індіанці, ескімоси й алеути — належать до американської гілки монголоїдної раси. Переважна частина населення — вихідці з європейських країн. Більша частина населення говорить англійською мовою, а в Канаді значна частина — ще й французькою. У країнах Центральної Америки і в Мексиці основна мова — іспанська. У Північній Америці проживає понад 20 млн чорношкірих (або афроамериканців), чимало мулатів (нащадків від шлюбів представників європеїдної та негроїдної рас) і метисів (нащадків від шлюбів представників європеїдної та монголоїдної рас).

Розмаїте населення й у Вест-Індії, в Гаїті переважає чорношкіре. Основні мови англійська, французька й іспанська, поширені місцеві діалекти. Світовими мовами населення послуговується не в чистому вигляді, а як “суржилом”, який нелегко зрозуміти тим, хто володіє літературними англійською, французькою, іспанською мовами. Такі мови з “суржилом” відомі як “голуб’ячі”.

У Південній Америці проживають індіанці (свого часу вони потрапили сюди з Північної Америки), а також чорношкірі, мулати, метиси, самбо (нащадки від шлюбів індіанців і негрів), креоли (нащадки європейців). Загальна кількість населення становить понад 270 млн чол.

Оскільки більшість населення говорить мовами романської групи (в основному іспанською та португальською), то материк

разом з Центральною Америкою називають Латинською Америкою. Бразилія є найбільшою у світі країною, де люди говорять португальською мовою (у кілька разів більше, ніж власне у Португалії).

Офіційними мовами у Латинській Америці є іспанська — у 18 державах; португальська — у Бразилії, французька — на Гаїті, нідерландська — у Суринамі, англійська — у решті країн.

5.2.3. Економіка

Промисловість

США — високорозвинена індустріально-аграрна країна Північної Америки. До провідних належать такі галузі промисловості: машинобудування, хімічна, нафтопереробна, харчова, легка. Промисловість США переважно розміщується у східній частині країни, Каліфорнії та на північному заході. У країні добувають великі обсяги нафти, кам'яного вугілля, природного газу. Значна частина потреб у мінеральній сировині та паливі покривається за рахунок імпорту. Основний обсяг електроенергії виробляється на теплових станціях, на другому місці за виробленою енергією — атомні електростанції. США є лідером за рівнем розвитку авіаційної і ракетно-космічної техніки, електронного обладнання, приладів, нових конструкційних матеріалів. Ці галузі називаються наукомісткими, оскільки їх розвиток неможливий без наукових досліджень.

США належать до найбільших світових виробників автомобілів, сталі, пластмас і синтетичних смол, розвинена й кольорова металургія.

Канада тривалий час розвивалась як сільськогосподарська країна. Серед галузей промисловості раніше заслуговувала на світову увагу лише гірничорудна. Нинішня Канада — індустріально-аграрна країна. Посідає провідне місце у світі за видобутком сировини для виробництва нікелю, калійних солей, азбесту, цинку, уранової руди, срібла, свинцю, олова та міді. Видобуваються також значні обсяги молібдену, золота, залізної руди, гіпсу, нафти, природного газу, вугілля. Розвинені чорна і кольорова металургія, нафтопереробка та нафтохімія. Світове значення має целюлозно-паперова промисловість. Досить різноманітним є ма-

шинобудування. Понад половину виробництва електроенергії забезпечують гідроелектростанції.

Індустріально-аграрною країною є й Мексика. Видобуваються нафта (за запасами нафти Мексика посідає четверте місце у світі), природний газ, кам'яне вугілля, залізна руда, свинець, цинк, срібло, мідь, сірка. Основну масу електроенергії забезпечують теплоелектростанції. Провідними галузями обробної промисловості є чорна і кольорова металургія, нафтопереробна, нафтохімічна, машинобудівна. Вітчизняна промисловість задовольняє попит на промислову продукцію на 85 %.

Найрозвиненішими країнами Південної Америки є Бразилія та Аргентина. Вони мають порівняно розвинену обробну промисловість, багатогалузеве сільське господарство. Світ не можна уявити без бразильського кофе або аргентинської пшениці. У країнах, на території яких пролягли Анди, добувають руди чорних і кольорових металів. Венесуела відома у світі своєю нафтодобувною промисловістю.

Бразилія, Аргентина та Мексика забезпечують 2/3 промислового виробництва Латинської Америки.

Основна галузь промисловості регіону — гірничодобувна. У структурі вартості її продукції переважає нафта і газ (80 %). Решта (20 %) припадає на гірничорудну сировину. Найкраще розвинена ця галузь у Мексиці, Венесуелі, Бразилії, Аргентині та Болівії.

У регіоні знижується частка традиційних галузей обробної промисловості — текстильної, харчової, взуттєвої. З огляду на те, що відбувається процес індустріалізації, підвищується значення хімії, нафтохімії, чорної і кольорової металургії, а особливо — машинобудування. Серед країн регіону поки що немає таких, які б вирізнялися надвисокими темпами економічного розвитку. Світ ще не заговорив про латиноамериканське “економічне диво”.

Промисловість концентрується у великих містах, що часто забезпечують виробництво 50–80 % промислової продукції відповідної країни.

Сільське господарство

Сільське господарство США — високомеханізована і автоматизована галузь. Тваринництво за вартістю продукції дещо переважає рослинництво. 30 відсотків території країни розорано.

Інтенсивно (особливо на півдні) застосовується зрошення. Основні фуражні культури — кукурудза і соя. Пшениця вважається другою за значенням культурою після кукурудзи. Цукрові буряки вирощують на півночі, у дельті Міссісіпі, у Флориді та на Гавайських островах — цукрову тростину. Бавовник нині відіграє меншу роль, ніж в історичному минулому. І все ж ця культура належить до основних.

М'ясне тваринництво розвивається на Великих рівнинах. Свинарство найпоширеніше у кукурудзяному поясі, а молочне тваринництво — у Приозер'ї та на північному заході.

Основною сільськогосподарською культурою Канади є пшениця. Ця країна є другим за значенням її світовим експортером. Тваринництво переважає рослинництво. У тваринництві розвивається м'ясо-молочний і м'ясо-шерстий напрямки. Канада відома і як світовий постачальник мороженої риби.

В аграрному секторі економіки Мексики зайнято приблизно 30 % економічно активного населення. У сільському господарстві рослинництво переважає тваринництво. Основними товарними культурами вважаються бавовник, кофе, цукрова тростина, хенкен. Тваринництво має екстенсивно-пасовищний характер. Переважає м'ясо-шерстий напрямки.

У країнах Центральної Америки і Карибського басейну провідною галуззю економіки є сільське господарство. Нарівні з великими латифундіями багато безземельних або малоземельних селян. Латинська Америка — регіон соціально-економічних контрастів.

Виробництво 70 % валової продукції сільського господарства континенту забезпечують Бразилія, Мексика, Аргентина і Колумбія. Помітне місце в аграрному секторі регіону посідають також Перу, Чилі, Венесуела та Гватемала.

Рослинництво є провідною галуззю. Сільське господарство багатьох країн Латинської Америки ще й нині характеризується як монокультурне. 75 % вартості продукції рослинництва регіону припадає на десять основних її видів.

Аргентина, Бразилія і Мексика забезпечують переважну кількість пшениці. Центральна Америка та Вест-Індія вирощують кофе, банани, цукрову тростину, а Перу та Нікарагуа — бавовник.

У Латинській Америці сприятливі умови для розвитку тваринництва переважно м'ясного напрямку. Виробництво молочної продукції посідає друге місце, а вовни та шкіри — третє.

Поширене птахівництво, зокрема для Бразилії воно є важливою експортною галуззю. Розвивається свинарство (оскільки більшість населення сповідує католицьку віру, а не іслам).

У посушливих регіонах Мексики, Аргентини та Бразилії розводять кіз і овець, вирощують коней. У багатьох країнах розвинуте товарне бджільництво. Майже всі країни регіону займаються виловом риби. Особливо розвинений рибний промисел у Чилі, Перу, Колумбії та Мексиці.

Транспорт

Високого розвитку у США досягли всі види сучасного транспорту. США мають найдовші у світі мережі залізниць, автошляхів. Інтенсивно використовуються внутрішні водні шляхи.

Розвинені всі види транспорту і в Канаді. Ріка Святого Лаврентія глибоководна, і океанські кораблі потрапляють нею з Атлантичного океану до Великих озер, які інтенсивно використовуються для внутрішнього судноплавства. Велике значення має повітряний транспорт, особливо для сполучення з віддаленими північними регіонами.

Провідними видами транспорту у Мексиці є автомобільний, залізничний, морський (особливо значну роль відіграють танкери).

На Латинську Америку припадає лише десята частина залізниць світу. Частка автошляхів ще менша, але їх протяжність збільшується. Збудовані Панамериканське і Трансамазонське шосе, тобто з Північної Америки нині можна дістатися автомобілем через Центральну Америку до Південної Америки, а також проїхати через амазонські джунглі (сельву).

На Латинську Америку припадає 33 % внутрішніх водних шляхів світу. Розвитку внутрішнього водного транспорту сприяють природні умови — наявність розгалуженої системи великих рік на континенті.

У регіоні розвинений морський транспорт. Так, Панама належить до країн світу, які мають найбільший морський торговельний флот. Однак фактично судна належать іноземцям, які реєструють їх у Панамі і використовують під панамським прапором, бо такий прапор “дешевий”.

Розвиток нафто-, газодобувної та переробної промисловості сприяв виникненню і поширенню трубопровідного транспорту.

Зовнішня торгівля

США експортують промислове обладнання, автомобілі, літаки, продукцію електронної промисловості, хімікати, кам'яне вугілля, кукурудзу, сою, пшеницю, військову техніку, озброєння тощо.

Імпортують США переважно вироби машинобудування та обробної промисловості, помітне місце в імпорті посідає пальне.

Канада експортує автомобілі, папір і целюлозу, нафтопродукти, промислове обладнання, природний газ, нікель, алюміній, мідь. В імпорті Канади переважають машини та інші промислові товари.

85 % вартості мексиканського експорту припадає на США і Канаду. Основними його статтями є готові вироби, напівфабрикати, нафта, нафтопродукти, сільськогосподарські товари (бавовник, кофе тощо) та морепродукти.

В імпорті Мексики переважають напівфабрикати, машини, обладнання, товари широкого вжитку.

Регіони Америки

Переважну частину Північноамериканського материка займають США і Канада.

Латинську Америку поділяють на кілька регіонів.

Перший регіон — Центральна Америка (Беліз, Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Нікарагуа, Панама, Сальвадор, Мексика).

Найрозвиненішою країною є Мексика. Разом із США та Канадою вона входить до північноамериканського “Спільного ринку” (НАФТА). Решта країн — переважно сільськогосподарські. Кофе, банани і цукрова тростина — основні продукти їх міжнародної спеціалізації.

Другий регіон — Вест-Індія, часто його ще називають Карибським басейном. До Вест-Індії належать Багамські, Великі та Малі Антильські та інші острови, на яких розташовані такі держави: Антигуа і Барбуда, Багамські острови, Барбадос, Гаїті, Гренада, Домініка, Домініканська Республіка, Куба, Сент-Вінсент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Тринідад і Тобаго, Ямайка, а також володіння США, Нідерландів і Франції.

Основа економіки — сільське господарство, переважно плантаційне. Продукція — кофе, банани, цукрова тростина. Роз-

винені гірничодобувна промисловість і кольорова металургія (Куба, Ямайка).

Досить потужна нафтопереробна промисловість, яка працює на привізній сировині. Багато країн є великими центрами міжнародного туризму.

Третій регіон — Андські країни (Венесуела, Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія, Чилі). В економіці цієї групи країн значну роль відіграє гірничодобувна промисловість: у Венесуелі добувають нафту, у Перу та Чилі — мідь, у Болівії — олово. Експортними сільськогосподарськими культурами є кофе, цукрова тростина, бавовник.

Четвертий регіон — басейн Ла-Плати (Парагвай, Уругвай, Аргентина). Це передусім великий агропромисловий комплекс, який спеціалізується на вирощуванні зернових та олійних культур і на відгодівлі худоби. В Аргентині та Уругваї є галузі обробної промисловості. Парагвай поки що залишається економічно відстаючою країною.

П'ятий регіон — окреме угруповання: Гайана, Суринам та Гвіана. Основою економіки Суринаму та Гайани є видобуток бокситів і виробництво глинозему. Тваринництво розвинене слабо, рослинництво — дещо краще. Його продукцією є рис, банани, цукрова тростина, цитрусові.

Гвіана є сільськогосподарським заморським департаментом Франції. Основна продукція Гвіани — цукрова тростина; розвинене рибальство та добування морепродуктів (зокрема, креветок).

Шостим окремим регіоном вважається велика країна Бразилія.

5.3. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД КРАЇН АЗІЇ

5.3.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості

Азія — найбільша частина світу (близько 43,4 млн км²). На її частку припадає третина суші планети. Азія майже вся розташована у Північній півкулі. Зі сходу на захід вона простягається від мису Баба у Західній Туреччині до мису Дежньова у Беринго-

вій протоці, що становить 16 тис. км. Протяжність Азії з півночі на південь — 8 тис. км. Найвища гора планети (Еверест, 8848 м) і найнижча западина (Мертве море), найбільші хвойні ліси (тайга Сибіру), найбільше замкнуте море (Каспійське), найглибше озеро (Байкал) — усі вони розміщуються саме в Азії. Населення Азії становить понад 3 млрд чол.

В Азії гори і плоскогір'я займають майже три чверті її території. Основні гірські системи — Гімалаї, Каракорум, Памір, Тянь-Шань, Гіндукуш, Куньлунь, Великий Кавказ, Алтай, Саяни, хребти Верхоянський і Черського. Великі нагір'я — Тібетське, Іранське, Вірменське, Малоазіатське, Станове, Коряцьке. Плоскогір'я — Середньосибірське, Аравійського півострова, Деканське. Найбільші рівнини — Західно-Сибірська, Туранська, Велика Китайська, Індо-Гангська, Месопотамська. На Камчатці, островах Східної Азії та Малайського архіпелагу багато діючих вулканів, висока сейсмічність. Найвищий діючий вулкан Азії — Ключевська сопка (4750 м) — міститься на Камчатці.

Надра Азії різноманітні й багаті. У східній її частині простягається олов'яно-вольфрамовий пояс — єдиний на планеті. Руди чорних і кольорових металів залягають, як правило, на глибині, іноді виходять на поверхню (наприклад, на півострові Індостан). Азія має багаті запаси вугілля (Кузнецький і Тунгуський басейни, родовища на Великій китайській рівнині, у Монголії). Газ і нафта зустрічаються у прогинах земної кори (Аравійський півострів, Месопотамія, Західний Сибір, Прикаспій).

У Казахстані, Китаї та інших країнах є багаті запаси бокситів. Якутія відома родовищами алмазів.

Клімат Азії змінюється від арктичного на півночі до екваторіального на островах Індонезії. Приблизно чверть її території займає вічна мерзлота і стільки ж — аридні пустелі. На Оймяконському нагір'ї температура знижується майже до -70°C , а в пустелях Індії піднімається до 53°C .

На значній території Азії клімат помірний. На тихоокеанському узбережжі у субтропічному поясі мусонний тип клімату — літо помірно тепле, але надмірно дощове.

На Аравійському півострові, у Месопотамії та на півдні Іранського нагір'я — клімат тропічний. Там упродовж цілого року домінують сухі гарячі континентальні повітряні маси. Темпера-

тури високі, взимку — 18–24 °С, влітку — 30–35 °С, а опадів випадає мало — від 50 до 200 мм на рік.

В Індостані й Індокитаї — клімат субекваторіальний, сухий і дощовий сезони чергуються.

На Малаккському півострові та островах Малайського архіпелагу клімат екваторіальний: жарко, парко, дощі йдуть протягом усього року. Тут немає пір року, цілий рік — суцільне дощове літо.

Ріки Азії належать до басейнів усіх чотирьох океанів Землі. Ця частина світу має великі запаси прісної води та гідроенергії. В Азії зустрічаються всі природні зони планети.

Далі коротко про історію Азії.

Найдавнішими на азіатському континенті вважаються цивілізації шумерів та аккадів у Месопотамії та індусів у долині Інду, які існували у III тисячолітті до н. е. У II тисячолітті аморити та касити заволоділи Месопотамією, хіттайці — Малою Азією, аріанці — долиною Інду. Ассірійці завоювали Вавилон у XIII ст. до н. е. і створили свою імперію, яка досягла розквіту в VII ст. до н. е. Нею заволоділи медеси (605 р. до н. е.), а згодом — перси (539 р. до н. е.). Китайська цивілізація розвинулась за часів династії Чжоу (1122–221 рр. до н. е.). У V ст. до н. е. в Азії поширилися релігійні вчення Конфуція, Зороастра і Будди.

Александр Македонський у 331 р. до н. е. розгромив імперію персів. Його імперія простяглася від Середземномор'я до Індії. Центральна Азія потрапила під контроль китайської династії Хань (246 р. до н. е. — 220 р. н. е.).

Римська імперія простяглась від Середземномор'я і Західної Європи до Євфрату. Ця імперія у 395 р. розділилася на дві — Західну і Східну (Візантію). За часів перської династії Сасанідів точилася боротьба між Персією та Римом за владу над Азією. У VII ст. араби принесли іслам до Персії, Сирії, Ізраїлю. Столицею арабської імперії був Багдад (750–1258 рр.). Оттоманська імперія захопила Єрусалим у 1072 р. Це призвело до серії Хрестових походів європейських монархів і феодалів.

Монголи під керівництвом Чингізхана та його нащадків упродовж XIII–XIV ст. підкорили Маньчжурію, Китай, Корею, Північну Індію. Китай здобув незалежність за династії Мін (1368–1644 рр.). Оттоманська імперія розгромила Візантію, захопивши

Константинополь (1453 р.). У XVI ст. в Індії утворилася імперія Великих моголів.

Європейська колонізація Азії почалася після подорожі португальця Васко да Гама до Індії навколо мису Доброї Надії. Сталося це у 1498 р. Слідом з португальцями до Азії прибули голландці, англійці та французи. Між ними розгорнулася боротьба за контроль над територіями. У 1763 р. Англія завдала поразки Франції і закріпила свій контроль над Індією. Протягом 1862–1883 рр. Франція встановила контроль над Індокитаєм.

Росія за часів Івана III позбулася татарського контролю (1480 р.). Колонізація Сибіру козаками розпочалася у XVI ст. Згодом росіяни досягли Тихого океану. В результаті російської та японської територіальних експансій почалась війна 1904–1905 рр., в якій перемогла Японія. Дещо раніше (1895 р.) Японія перемогла Китай і приєднала до себе Корею (1910 р.), окупувала Маньчжурію (1932–1945 рр.). У 1937 р. Японія почала загарбницьку війну у Китаї. Під час Другої світової війни японські війська зайняли багато регіонів Азії і далеко не завжди їх вважали загарбниками. Часто до них ставилися як до визволителів від європейського колоніалізму.

Наприкінці літа 1945 р. Друга світова війна закінчилася в Азії поразкою Японії. Почалася деколонізація Азії. Виникла держава Ізраїль (14 травня 1948 р.). Зміцнився арабський націоналізм. Владу у Китаї захопили комуністи на чолі з Мао Цзедунгом (1949 р.) і націоналістичний уряд Чан Кайші втік на острів Тайвань. У 1963 р. утворилася Малайська Федерація (Малайя, Сінгапур, Саравак, Північне Борнео), зі складу якої Сінгапур вийшов у 1965 р. У 1975 р. комуністи об'єднали В'єтнам. До лав соціалістичних країн приєдналися також Лаос та Кампучія (1975 р.). СРСР ввів свої війська до Афганістану (1979 р.), які були виведені звітди у квітні 1992 р. Непростим був шлях до миру у Камбоджі. Кровопралитною була ірано-іракська війна 1980–1988 рр., яка закінчилася безрезультатно. Здається нескінченним арабо-ізраїльський конфлікт. 2 серпня 1990 р. Ірак окупував Кувейт. 17 січня сили антиіракської коаліції (до якої належали 29 країн), спираючись на мандат Ради Безпеки ООН, розпочали операцію “Буря в пустелі” і звільнили Кувейт. Триває індо-пакистанський конфлікт і християнсько-мусульманське протистояння у Лівані. Китай, Пакистан та Індія мають свою ядерну зброю.

Після виведення радянських військ з Афганістану у країні так і не було встановлено миру. Тривала громадянська війна. 7 жовтня 2001 р. антитерористична коаліція на чолі з США почала бомбардування об'єктів уряду талібів, вимагаючи видати саудівського мільйонера-терориста Усаму бен Ладена, якого підозрюють в організації терактів 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні.

До Другої світової війни більша частина населення Азії проживала у колоніях. Нині майже всі країни Азії є суверенними державами. Наведемо найхарактерніші їх ознаки:

- Японія (входить до складу “великої сімки”);
- Ізраїль (країна переселенського капіталізму);
- Індія (типова країна, що розвивається);
- Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг (нові індустріальні “тигри”);
- Саудівська Аравія та інші арабські держави, Бруней (експортери нафти);
- Непал, Афганістан (найвідсталіші країни світу).

За формою правління країни Азії є республіками або монархіями. Існують монархії конституційні (наприклад, Японія і Таїланд) та абсолютні (приміром, Саудівська Аравія, Кувейт). За устроєм держави поділяються на унітарні (наприклад, Монголія, В'єтнам) і федеративні (приміром, Індія).

5.3.2. Населення

Азія має вельми різноманітний етнічний склад населення, яке належить до дев'яти мовних груп. Найбільшими народами є китайці, хіндустанці, бенгальці, біхарці, японці тощо. Населення говорить більш як 600 мовами.

В Азії спостерігається трудова міграція і міграція через політичні або релігійні мотиви (наприклад, палестинські біженці).

Азія — батьківщина світових релігій: християнства, ісламу, іудаїзму, буддизму. Багато хто сповідує національні релігії (індуїзм — в Індії, конфуціанство — в Китаї, синтоїзм — у Японії).

Найбільша щільність населення в Бангладеш — 700 чол. на км². В Азії посилюються процеси урбанізації.

5.3.3. Економіка

Промисловість

Найвищого економічного розвитку досягла Японія, у Південно-Східній Азії з'явилися молоді індустріальні “тигри”. Суперечливо розвивається ринкова економіка, наприклад, у М'янмі та Непалі. Деякі з країн Азії є соціалістичними, але елементи ринкової економіки запроваджують і вони (Лаос, В'єтнам, Китай).

В економіці більшості країн, за винятком Японії, КНР та деяких інших, переважають сільське господарство та гірничодобувна промисловість. Обробна промисловість розвинена слабо. Підприємства переважно дрібні. Велику роль в економіці ще й тепер відіграє ремісник.

Сільське господарство

Більшість населення Азії зайнята у сільському господарстві. Спеціалізацію сільського господарства визначають передусім природні умови. У Південній, Східній і Південно-Східній Азії переважає рослинництво, у Південно-Західній Азії — тваринництво, до того ж кочового напрямку. Серед зернових культур переважає вирощування рису.

Нинішній світ не можна уявити без азіатського чаю (Шрі-Ланка, Китай, Індія, Японія), опійного маку (“золотий трикутник” на кордоні М'янми, Лаосу, Таїланду), цитрусових (Туреччина, Ізраїль), фініків (Ірак), мигдалю (Іран), каракулю (Афганістан), вовни, м'ясопродуктів та шкіри (Монголія, Афганістан) тощо.

Транспорт

За винятком кількох країн транспорт Азії розвинений слабо. У багатьох країнах переважають один–два види транспорту. Наприклад, на Близькому Сході розвинений трубопровідний транспорт, в Індокитаї — морський. Велике значення мають традиційні види транспорту — в'ючний, гужовий, велосипедний.

Зовнішня торгівля

Понад 90 % світового обсягу рису, каучуку, джуту, льону, бавовнику, тютюну дає світові Азія. Вона є також великим постачальником тропічної деревини і продукції гірничодобувної промисловості. Японія, країни Південно-Східної Азії та деякі інші є світовими постачальниками високотехнологічної продукції.

Регіони

За межами СНД виокремлюють такі азіатські регіони:

Перший регіон — Південно-Західна Азія (Туреччина, Сирія, Ліван, Ізраїль, Йорданія, Іран, Афганістан, Саудівська Аравія, Ємен, Оман, Кувейт, Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати).

Регіон характеризується передусім видобутком і переробкою нафти. Поряд з багатими є й дуже бідні країни. Очевидно, найбільш комплексно розвинений серед них Ізраїль.

Другий регіон — Південна Азія (Пакистан, Індія, Непал, Бутан, Бангладеш, Шрі-Ланка, Мальдіви).

Найрозвиненіші Індія та Пакистан, у більшості країн переважає відстала аграрна економіка.

Третій регіон — Південно-Східна Азія (М'янма, Таїланд, Малайзія, Індонезія, Сінгапур, Філіппіни, Лаос, Камбоджа, В'єтнам).

Це великий світовий регіон вирощування рису, рибальства, видобутку мінеральної сировини, один з центрів світової торгівлі.

Четвертий регіон — східна Азія (Китай, Монголія, Північна Корея, Південна Корея, Японія).

Це регіон контрастів, у якому співіснують соціалізм і капіталізм, відсталість і прогрес, надія на майбутнє і відчай.

5.4. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД КРАЇН АФРИКИ

5.4.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості

Африка є другим за величиною після Євразії материком планети; площа з островами становить понад 30 млн км², кількість населення — понад 650 млн чол. Екватор розділяє континент на

дві практично рівні частини, початковий меридіан також пролягає через Африку. Отже, вона водночас розташована у чотирьох півкулях планети — Північній, Південній, Західній та Східній. Територія Африки простяглася з півночі на південь на 8 тис. км, а із заходу на схід — на 7,5 тис. км.

У північній частині більшу частину території займає пустеля Сахара, а в південній — центральне плато. Найвищою точкою материка є вулкан Кіліманджаро (5895 м), а найнижчою — озеро Ассаль у Джибуті, яке на 153 м нижче рівня океану.

Гори Атлас розміщуються на північному заході, Капські — на півдні материка. На півдні розташовані пустелі Калахарі, Намібійська та Керу. По обидва боки від екватора простягаються пояси сухих саван, які називаються Сахель. Савани і пустелі займають 80 % території материка.

Середньомісячні температури влітку становлять 25–30, а взимку — 10–25 °С. У пустелі Сахара зареєстровано найвищу на Землі температуру повітря — 58 °С. Але в горах бувають температури нижче 0 °С. Щорічно взимку в горах Атлас випадає сніг, для них притаманна висока сейсмічність. Наприклад, землетрус 1960 р. повністю зруйнував місто Агадир на атлантичному узбережжі Марокко.

Багато опадів випадає в екваторіальній зоні — 1500–2000 мм на рік. На узбережжі Гвінейської затоки цей показник ще вищий — 3000–4000 мм. На північ і південь від екватора кількість опадів зменшується (100 мм і менше у пустелях).

Основний водостік спрямований до Атлантичного океану. Трещина Африки — це область внутрішнього стоку. На більшості африканських рік є пороги, тому вони малоприсадибні для судноплавства. Але ріки Африки багаті на гідроресурси та рибу. Великі озера Танганьїка та Вікторія використовуються для рибальства та як транспортні артерії.

Вічнозелені вологі екваторіальні ліси характерні для екваторіальної зони і прибережних районів субекваторіальної зони. На північ і південь від них — розріджені тропічні ліси, які переходять у савани, а потім у зпустелені савани.

За площею лісів Африка поступається лише Латинській Америці, але вирубування перевищує природний приріст лісів, що викликає тривогу.

Надрові запаси Африки дуже різноманітні. Африка багата на корисні копалини світового значення: руди чорних і кольорових металів, алмази, золото. Понад 30 % світових мінералів, зокрема понад 50 % алмазів і близько половини золота, видобувається в Африці. Алмази видобувають у Центральній та Південній Африці, золото, уран — у Південній Африці, руди заліза, алюмінію — у Західній Африці, міді, кобальту, берилію, літію — в основному в Південній Африці, фосфорити, нафту, природний газ — у Північній і Західній Африці. Найбільші поклади міді у Демократичній Республіці Конго та Замбії, бокситів — у Гвінеї, а залізних руд — у Мавританії.

Здебільшого мінеральна сировина високоякісна і видобувається відкритим способом.

Отже, ресурси для господарювання Африка має.

Далі зупинимося на історичних даних.

Приблизно наприкінці VI тис. до н. е. в долині нижнього Нілу виникла найдавніша з відомих цивілізацій світу — єгипетська. За дві тисячі років до нашої ери єгиптяни підтримували торговельні зв'язки з багатьма регіонами Африки та Азії. Єгипет захопив Нубію у II тис. до н. е. і там виникло королівство Куш. Воно зберегло єгипетську культуру, а власне Єгипет підкоряли ассирійці, перси, греки, римляни. Усередині IV ст. н. е. королівство Куш було підкорене королівством Аксам, яке розташовувалося на північно-єфіопських височинах.

Згодом виникли цивілізації суданських народностей, давніми державами яких були Гана, Канет, Сонгай, Хауса. Більшість з них існували до початку VIII–IX ст. У VIII ст. до н. е. північне узбережжя Африки колонізували фінікійці. Саме вони у 814 р. до н. е. заснували Карфаген. Греки колонізували Кіренайку та Єгипет у IV ст. до н. е. Карфаген зруйнували римляни у 146 р. до н. е. Після цього вони поширили свій вплив на Північну Африку від Марокко до Єгипту. Карфаген та Александрія стали центрами поширення християнства у Нубії (V–VI ст.) у формі коптистського вчення. Племена вандалів у 415 р. захопили Північну Африку, прибувши туди з Іспанії. Візантія упродовж 533–548 рр. заволоділа цим регіоном. Корінне населення Північної Африки — бербери — торгували із суданськими державами, користуючись караванними шляхами Сахари. Араби у 540 р. захопили Єгипет і до початку наступного століття встановили конт-

роль над північним узбережжям Африки. Араби принесли в Африку іслам. В XI ст. цю релігію вже сповідували суданські народності. До XIV ст. іслам поширився по Східній Африці.

Першими європейцями в Африці були португальці, які відкрили Мис Доброї Надії у 1497 р. У XVI ст. португальці вже були в Ефіопії.

Англіїці, французи та голландці почали торгувати рабами і товарами на західному узбережжі континенту у XVI ст. Британці дослідили верхів'я Нілу у XVIII ст. і Нігеру на початку XIX ст. Німецькі дослідники вивчили райони озера Чад і ріки Нігер. Голландці заснували Капську колонію у XVII ст. після того, як вона потрапила у 1814 р. під британський контроль, населення колонії (бури) у 1835–1836 рр. відійшло в глиб материка.

У 1798 р. Наполеонові не вдалося підкорити Єгипет. Протягом 1830–1847 рр. Франція встановила контроль над Алжиром. Суецький канал було збудовано у 1869 р. На 1912 р. незалежними в Африці залишалися Ефіопія та Лівія (заснована неграми-ремігрантами з США). Решта територій були розділені між європейськими метрополіями. Берлінській конференції у 1884–1885 рр. не вдалося примирити колоніальні суперечки, що неодноразово виникали між європейськими державами ще до Першої світової війни. Німеччина втратила свої колонії в Африці у 1918 р., Італія — у 1945 р.

Єгипет став незалежним у 1922 р. Починаючи з 50-х років в Африці інтенсивно відбувався процес деколонізації.

Здобуття незалежності не принесло країнам Африки політичної стабільності та економічного добробуту. Там дотепер не вщухають внутрішні і міжнародні збройні конфлікти. Африка залишається найвідсталішою частиною світу.

Вкрай обмаль політичних сил, спроможних забезпечити соціально-економічний прогрес суспільства.

“Зелена революція” дала можливість майже всій планеті вирішити продовольчу проблему, але цього не сталося на Чорному континенті.

В Африці брак продовольства стали відчувати вже у 80-х роках XX ст., його спричинили війни, засухи та високі темпи приросту населення.

В Африці багато країн не мають виходу до моря, а воно є важливим чинником економічного розвитку.

За формою правління майже всі держави Африки є республіками, три — монархіями (Марокко, Лесото та Свaziленд).

5.4.2. Населення

Основну частину населення становить корінне — негроїди. На півночі континенту проживають араби. Населення острова Мадагаскару виникло від змішування монголоїдної та негроїдної рас. Населення європейського походження має незначну частку в загальній кількості населення континенту. Найбільша щільність населення на узбережжі Середземного моря, Гвінейської затоки, у дельті Нілу та на південно-східному узбережжі материка.

Щорічний приріст населення Африки становить 3 %. Цей показник удесятеро вищий, ніж у Європі. У 1960 р. кількість населення Африки становила 278 млн чол. Нині його кількість зросла більш як удвічі.

На континенті проживає 300–500 етносів. Населення Африки складається з багатьох племен, народностей і націй, які утворилися в результаті численних переміщень корінних мешканців, проникнення арабів з Азії в середні віки та європейської колонізації, найінтенсивнішої у XIX ст.

Населення Африки говорить більш як тисячею мов. Державними (офіційними) у більшості африканських країн є мови колишніх метрополій — англійська, французька, португальська.

5.4.3. Економіка

Промисловість

Передусім гірничодобувна промисловість визначає місце Африки у міжнародному поділі праці. Галузі обробної промисловості перебувають на етапі зародження (за винятком, можливо Південно-Африканської Республіки).

Сільське господарство

Продукція тропічного і субтропічного землеробства здебільшого йде на експорт. У багатьох країнах землеробство монокультурне, тобто спеціалізується на вирощуванні певної культури.

Наприклад, Сенегал вирощує арахіс, Ефіопія — кофе, Гана — какао, Малі — бавовник. Практично в усіх країнах вирощують коренеплоди — батат і маніок.

Тваринництво розвинене у тих країнах, де немає можливості займатися землеробством, наприклад, у Мавританії, Сомалі, Лесото. Африканське тваринництво малопродуктивне і низькотоварне. Його матеріально-технічна база слабка. Найкраще тваринництво розвинене у Північній Африці. Збитків господарству Африки завдають терміти, сарана, муха цеце.

Слабо розвинена іригація попри гостру потребу в ній — на 40 % земельних угідь часто бувають посухи.

Транспорт

За колоніальних часів розвивався в основному морський і залізничний транспорт. Досягнуто певних успіхів у розвитку автота авіатранспорту, але до створення сучасної транспортної мережі Африці йти ще дуже довго.

Зовнішня торгівля

Як вже зазначалося, Африка є постачальником на світовий ринок передусім продукції гірничорудної промисловості. Африканські країни експортують у великих кількостях цитрусові, виноградні вина, тютюн, тропічну деревину. Імпортує Африка різноманітну промислову продукцію, продовольство, нафту та нафтопродукти.

Регіони

Як правило, Африку поділяють на два великі регіони — Північну Африку і Тропічну Африку. Окремим регіоном є Південно-Африканська Республіка.

Загальна площа Північної Африки — близько 10 млн км², кількість населення — понад 150 млн чол. Майже вся її економіка розташована у прибережній смузі, де розміщуються промислові підприємства і зони субтропічного землеробства. У південній частині регіону землеробство можливе лише у пустельних оазах. Основною споживчою і товарною культурою пустельних районів є фінікова пальма. В алжирській та лівійській Сахарі розвине-

ний нафтопромисел. Майже все населення Північної Африки говорить арабською мовою. Основна релігія — іслам.

Загальна площа Тропічної Африки — близько 20 млн км², кількість населення — понад 500 млн чол.

Тропічна Африка — найменш урбанізований регіон земної кулі. Переважна частина населення належить до екваторіальної раси.

Населення Тропічної Африки говорить мовами сім'ї банту, поширена мова суахілі, на Мадагаскарі — австронезійські мови.

Тропічна Африка — економічно найвідсталіший регіон планети. Вирізняється лише один район гірничорудної промисловості — мідний пояс Замбії та Демократичної Республіки Конго. Переважає примітивне сільське господарство споживчого напрямку (вирощують маниок, ямс, батат, просо, сорго, кукурудзу, банани, овочі). В окремих районах товарного рослинництва вирощують какао, кофе, арахіс, гевею, олійну пальму, чай, спеції.

Погіршується якість навколишнього середовища Африки, що спричинено збільшенням площі пустель, збезлісінням, збідненням флори і фауни.

Південно-Африканська Республіка вважається єдиною на континенті економічно розвинутою країною, на її частку припадає 2/3 промислової продукції, 4/5 виплавляння сталі всієї Африки, розвивається атомна енергетика.

Країна багата на мінеральні ресурси — алмази, золото, платину, залізну руду, уран, вугілля, природний газ. Золото та інші метали становлять основу експорту. Розвинена військова промисловість, а також металообробна, машинобудівна, харчова, хімічна галузі, землеробство і тваринництво, вирощують зернові, цукор, фрукти.

Тривалий час уряд білої меншості здійснював політику апартеїду. ООН наклала на ПАР ембарго на торгівлю та спортивні зв'язки. У 1991 та 1992 р. згадані санкції було скасовано, оскільки у ПАР відбулися політичні зміни.

Економічне становище ПАР не можна вважати цілком благополучним, зберігається безробіття серед чорношкірих, їх рівень життя залишається низьким, а на стані економіки позначилися загальносвітові кризові явища.

5.5. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД АВСТРАЛІЇ ТА КРАЇН ОКЕАНІЇ

5.5.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості Австралії

Австралія — материк у Південній півкулі, її площа становить 7631,5 тис. км².

Назва Австралії походить від лат. *australis* — південний.

Предки нинішніх австралійських аборигенів прибули до цього материка з Південно-Східної Азії 50–40 тис. років тому. Відкрив цей континент у 1606 р. голландець В. Янсзон, який назвав його Новою Голландією. В. Янсзон побував на північному сході Австралії.

Назва “Австралія” усталилася у XIX ст. Не виключено, що португальці могли відкрити Австралію ще раніше. Англієць В. Демп’єр побував в Австралії в 1698 та 1699 р. Експедиція англійського мореплавця Дж. Кука у 1770 р. дослідила східне узбережжя континенту і назвала її Новим Південним Уельсом. Австралія стала англійською колонією, її територію Англія використовувала як місце заслання. У 1788 р. тут було засновано першу колонію для каторжників. На кораблях прибули 750 в’язнів і 250 солдатів. Ескадра стала на якорі у бухті, що неподалік сучасного сіднейського театру.

Заслання в’язнів до Австралії припинилося у 1840 р. (за іншими джерелами — у 1868 р.). Англійський мореплавець М. Фліндерс керував трьома експедиціями (1797–1803 рр.) і обійшов весь материк. Саме він у 1814 р. запропонував назву Австралія.

Вільні поселенці почали з’являтися в Австралії після 1820 р. Їх приваблювала можливість вирощувати мериносових овець. Колонізатори інтенсивно винищували аборигенів Австралії. У 1770 р. кількість аборигенів становила близько 300 тис. чол., а в 1900 р. зменшилася до 60 тис.

Нині загальна кількість аборигенів становить 160 тис. чол. Переважно вони проживають у містах і лише кілька тисяч чоловік ведуть традиційний спосіб життя.

У 1860–1861 рр. ірландець Р. О’Хара Барк та англієць В. Волс першими перетнули Австралію з півдня на північ. Обидва помер-

ли від голоду на зворотному шляху. Англійський географ Ч. Старт дослідив ріки Південної Австралії, але не знайшов величезного озера, яке шукав. Це згодом вдалося іншому дослідникові. Англієць Е. Ейр у 1840 р. відкрив у центральній частині Австралії озеро, назване його ім'ям.

Окремі частини Австралії у різні роки були колонізовані.

Тасманія набула статусу колонії у 1825 р., колонія Квінсленд (Земля Королеви) утворилася у 1859 р., Західна Австралія — у 1829 р. Колонія Вікторія з'явилася в 1851 р. Південна Австралія стала вважатися колонією у 1842 р.

З середини XIX ст. у зв'язку з відкриттям золотих розсипів значно збільшилась імміграція. В результаті тривалої боротьби переселенці домоглися самоврядування для окремих частин Австралії.

Посилився приплив до Австралії вільних переселенців. У 1901 р. в Австралії було створено федерацію англійських колоній — Австралійську Співдружність, яка отримала права домініону, тобто автономної держави у межах Британської імперії. Австралія — конституційна монархія, глава держави — королева Великобританії, представлена генеральним правителем (Governor-General, що неправильно перекладають як генерал-губернатор).

Столицею Співдружності до 1927 р. був Мельбурн. Після цього столицею стала Канберра. До речі, переклад офіційної назви країни — Австралійський Союз — неправильний, оскільки слово *union* (союз) відсутнє, а в назві держави є слово *commonwealth* (співдружність).

Австралія брала участь в обох світових війнах на боці Великобританії. Під час Другої світової війни та у післявоєнний період посилився вплив монополій США на економіку Австралії. У вересні 1951 р. Австралійський Союз і Нова Зеландія підписали із США без участі Англії договір про “взаємну оборону”.

Тривалий час значна частина австралійського суспільства виступає за те, щоб проголосити Австралію республікою і припинити у такий спосіб статус домініону Великобританії. У 1993 р. королева Єлизавета II висловила принципову згоду на таку конституційну зміну за умови, що австралійський народ підтвердить таке бажання на референдумі. Не виключено, що вже у недалекому майбутньому Австралія стане республікою. Її політичні зв'язки

з Великобританією — данина традиції, фактично Австралія вже давно незалежна держава.

Австралія — федерація у складі шести штатів і двох територій. Законодавчий орган — двопалатний парламент (палата представників і сенат).

Північні і східні береги Австралії омиває Тихий океан, західні та південні — Індійський. На сході Австралії лежить Великий Вододільний хребет (заввишки до 2230 м, найвища точка материка — гора Косцюшко).

Середня частина Австралії — низинна, із западиною, де розташоване озеро Ейр. Західна частина країни — плоскогір'я заввишки 400–500 м з окремими хребтами та столовими горами.

На двох третинах території Австралії клімат пустельний і напівпустельний. Більша частина Австралії лежить у тропіках, північ — у субекваторіальних широтах, південь — у субтропіках. Середні температури липня в Австралії коливаються у межах 12–20° С, січня — від 20 до понад 30° тепла. Це країна постійного літа.

Кількість опадів зменшується зі сходу на захід від 1500 мм до 250–300 мм і менше. Сніг взимку можна побачити лише на острові Тасманія та на горі Косцюшко.

60 % території Австралії — безстічні регіони. Найповноводнішою рікою є Муррей, найдовшою — Дарлінг. Басейн Муррею — Дарлінгу вважається найбільшим водозбірним басейном Австралії. Можливості використання їхніх вод для зрошення значно підвищилися у 1974 р., коли води річки Снігової були штучно спрямовані до Муррею.

Більшість австралійських річок наповнюється водою лише періодично під час періоду дощів. Потім вони пересихають або перетворюються на ланцюжки озер. Такі ріки називаються “крики”. У пустельних районах є солоні озера Ейр, Торренс, Герднер.

Австралія багата на підземні води, запаси яких є на 40 % території. Це значно спрощує проблему водопостачання, зокрема для потреб тваринництва.

Внутрішня частина Австралії зайнята пустелями. Тут зустрічаються солоні озера. Навколо пустель простягається пояс напівпустель і колючих чагарників (скреб). В окремих регіонах напівпустелі переходять у савани, які змінюються лісами з евкаліптів, пальм та деревоподібних папоротей уздовж узбережжя і в

горах. Найродючіші ґрунти — на узбережних східних рівнинах і в південно-західному клині Західної Австралії.

В Австралії не буває сильних землетрусів, немає вулканів. Це пояснюється тим, що більша частина Австралії лежить в області Австралійської платформи.

Австралійські енергетичні ресурси — високоякісне кам'яне вугілля, нафта, природний газ та уран — становлять близько п'ятої частини всіх світових запасів.

5.5.2. Фізико-географічні та історико-політичні особливості Океанії

Океанія — це сукупність островів у центральній та південно-східній частині Тихого океану між Австралією, Малайським архіпелагом на заході і широкою смугою океану, де немає островів — на півночі, сході і півдні.

До складу Океанії, згідно з британською класифікацією, входять Австралія, Нова Зеландія, Полінезія (Французька Полінезія, Лінійні острови, Піткейрн, Самоа, Тонга, Тувалу), Мікронезія (Каролінські острови, Гуам, Кірібаті, Маріанські та Маршаллові острови), Меланезія (Фіджі, Нова Каледонія, Папуа — Нова Гвінея та Соломонові острови). Загальна територія островів (разом з Австралією і Новою Зеландією) становить 8,5 млн км². Площа власне островів становить 1,26 млн км². Інколи Океанію розглядають як самостійну частину світу.

Значну частину Океанії становлять володіння Австралії, Великобританії, Нової Зеландії, США та Франції.

Острови за походженням переважно вулканічні (височини) та коралові (низовинні). Найбільша висота островів Океанії — гора Джая на острові Нова Гвінея (5029 м).

Клімат на островах океанічний, переважно субекваторіальний та екваторіальний, на півдні — субтропічний та помірний. Щороку випадає в основному 1000 мм опадів, на навітряних схилах великих островів — до 10 тис. мм. На островах рослинність представлена вологими тропічними лісами, саванами і луками. Для фауни характерна мала кількість ссавців і безліч птахів, багато з них ендемічні.

5.5.3. Населення Австралії

У 1850 р. в Австралії проживало 400 тис. чол. Кількість населення збільшилася до 1,1 млн чол. у 1860 р. Двомільйонної позначки кількість досягла у 1880 р., а ще за століття — 15 млн чол.

Після відкриття Австралії її заселяли переважно вихідці з Англії. Частка англосаксів серед австралійського населення тривалий час становила 90 %. Уряди дотримувалися політики “білої Австралії”. Протягом 1945–1965 рр. австралійський уряд сплачував частину витрат на дорогу бідним іммігрантам-європейцям. Програмою скористалися 2 млн чол. Лише з Великобританії до Австралії переселилося близько 1 млн чол.

Упродовж останніх десятиліть дозвіл на в'їзд до Австралії стали отримувати також вихідці з Азії. Нині частка англосаксів знизилася до 70 %. Збільшується приплив емігрантів з Азії та інших регіонів. Нині проблемою стала нелегальна міграція.

5.5.4. Населення Океанії

Корінне населення Океанії — папуаси, меланезійці, мікронезійці і полінезійці. Від початку захоплення Океанії європейськими державами і згодом США кількість корінного населення зменшилася, водночас утворилось населення європейського походження. З розвитком плантаційного господарства і гірничої справи колонізатори почали завозити до Океанії дешеву робочу силу з Азії. Так склалися національні групи: індійців на островах Фіджі, японців, філіппінців, китайців і корейців на Гавайських островах, в'єтнамців у Новій Каледонії, японців і філіппінців у Мікронезії та ін.

Чисельність населення Океанії становить понад 9 млн чол. (разом з населенням Нової Зеландії).

Протягом останніх 2–3 тисяч років полінезійці розселилися у своєму регіоні з островів Самоа і Тонга. Основна хвиля імміграції маорі до Нової Зеландії припадає приблизно на 50-ті роки XIV ст. Тривають суперечки щодо походження полінезійців. Найвірогіднішою є концепція про те, що вони є відгалуженням монголоїдної раси з Південно-Східної Азії.

В Тихому океані люди вперше поселилися у Меланезії. Вважають, що мікронезійці є сумішшю меланезійської, полінезійської та малайської крові.

Полінезійська раса вважається проміжною між трьома найбільшими расами людства і має австралоїдні, монголоїдні та європеоїдні ознаки.

5.5.5. Економіка Австралії

Промисловість

Австралія — високорозвинена індустріально-аграрна країна ринкової економіки.

Країна багата на залізну руду (понад 100 млн т щороку), боксити, ільменіт, рутил, вісмут, свинець, цинк, нікель, уран, вольфрам, золото, срібло, кам'яне вугілля, нафту, природний газ. Розвинена чорна і кольорова (рафінована мідь, цинк, алюміній) металургія. Австралійська сира нафта покриває потреби країни на 70 %. Частково Австралія навіть експортує свою нафту. Існують підприємства нафтопереробної та нафтохімічної галузей промисловості.

Фахівці вважають, що в Австралії порівняно добре розвинене машинобудування, виробляють електротехнічні, радіоелектронні вироби, верстати і локомотиви. Продукція обробної промисловості Австралії використовується переважно на внутрішньому ринку. Рівень її дещо нижчий від аналогічної продукції інших розвинених країн. Позиції обробної промисловості Австралії недостатньо сильні, щоб конкурувати з продукцією азіатських сусідів Австралії.

Хімічна промисловість Австралії виробляє сірчану кислоту, сульфат, синтетичний каучук і пластмаси.

Продукція харчової промисловості (м'ясо, борошно, молочні консерви, масло, сир, цукор та ін.) іде переважно на експорт.

Сільське господарство

Сільськогосподарські угіддя Австралії становлять приблизно дві третини її площі. Періодично трапляються посухи. Абсолютна більшість сільськогосподарських угідь використовується для потреб тваринництва (луки і пасовища). Близько двох третин вартості продукції сільського господарства забезпечує тваринництво.

У жодній з країн світу немає такої кількості овець, як в Австралії, їх приблизно 150 млн голів, тобто на одного австралійця припадає 8–9 овець. Настриг вовни щороку перевищує 1 млн тонн. Серед поголів'я овець переважають мериносові породи.

Землі, що обробляються, займають приблизно 6 % території Австралії. Половину орної площі відводять під пшеницю, її збирають майже по тонні на душу населення. Країна вважається виробником пшениці світового значення.

Розвинене садівництво і виноградарство. Австралія є відомим у світі виноробом.

Розвинене морське рибальство, основна риба — тунець.

Транспорт

Довжина залізничної мережі Австралії перевищує 37 тис. км, а автошляхів — 800 тис. км. Австралія має досить великий морський торговельний флот, дедвейт якого становить приблизно 4 млн тонн. Основними портами є Сідней, Мельбурн, Фрімантл.

Авіаційний транспорт використовується для внутрішніх і зовнішніх сполучень.

В Австралії через природні умови практично відсутній внутрішній водний транспорт.

Зовнішня торгівля

Австралія є найбільшим у світі експортером залізної руди й алюмінію. Жодна з країн не експортує такої великої кількості яловичини, як Австралія. Вона також експортує велику кількість вовни, пшениці, масла, сиру, руд кольорових металів, вугілля тощо.

Основні статті імпорту Австралії — машини й обладнання та інші готові вироби.

Основними торговельними партнерами Австралії є США та Японія. До цих країн Австралія експортує переважно сировину. Серед провідних зовнішньоторговельних партнерів також слід назвати Нову Зеландію та країни Європейського Союзу.

В Австралії із занепокоєнням стежать за процесами економічної інтеграції у Північній Америці та Європі, побоюючись, що це призведе до звуження ринків для експорту австралійських товарів. Турбує також помітна сума зовнішнього боргу країни.

Значні надходження Австралія має від туризму, тут популярні зимові види спорту.

5.5.6. Економіка Океанії

Єдиною розвинуеною країною в Океанії є Нова Зеландія. Вона має багато спільного з Австралією. Це індустріальна країна з розвиненим сільським господарством, великий постачальник продукції тваринництва на світовий ринок. Запасів корисних копалин у Новій Зеландії менше, ніж в Австралії, за рівнем розвитку промисловості вона також поступається австралійському.

У господарстві інших країн Океанії переважає тропічне землеробство і рибальство. Вирощують кокосові пальми, коренеплоди (ямс, таро, маніок), цукрову тростину, хлібне дерево, банани, овочі і фрукти. Розводять свиней, велику рогату худобу та кіз. У деяких країнах, наприклад у Папуа — Новій Гвінеї, видобувають мідь і золото, у Новій Каледонії — нікель.

Економіка країн Океанії поки що розвинена слабо. Рівень життя місцевого населення вкрай низький. Господарство залежить від колишніх і нинішніх метрополій. Навколишнє середовище Океанії постраждало від випробувань ядерної зброї та винищення лісів.

Країни Океанії бідні, нечисленні й розкидані на значні відстані одна від одної в Тихому океані. Для решти світу вони становлять інтерес з огляду на їх туристичне, стратегічне та транспортно-комунікаційне значення. Можливо, країни цього регіону колись зможуть подолати бідність і відсталість, але це, очевидно, станеться не скоро.

Контрольні питання

1. Чи сприятливі природно-кліматичні особливості Європи для господарської діяльності?
2. Суть конфедерації.

3. Основні проблеми іноземців-працівників у Європі.
4. Закономірності поширення релігій у Європі.
5. Чи можна з Чорного моря дістатися до Північного моря внутрішніми водними шляхами Європи?
6. Який транспорт за обсягом перевезень основний у Європі?
7. Провідна галузь промисловості у Європі.
8. Друга за значенням галузь промисловості у Європі.
9. На яких електростанціях у Європі виробляється основний обсяг електроенергії?
10. Регіони Європи, де поширене інтенсивне молочне тваринництво.
11. В яких європейських країнах роль морського транспорту особливо помітна?
12. До якого регіону Європи належить Україна?
13. Розкрийте поняття “Новий Світ”.
14. “Доктрина Монро”.
15. Пояснити, хто такі мулати, метиси, самбо, креоли.
16. Що таке латифундія?
17. Де пролягають південна і північна межі Центральної Америки?
18. Яка продукція промисловості і сільського господарства країн Америки належить до експортної?
19. У яких країнах Америки і чому розвинений міжнародний туризм?
20. Коли Канада стала індустріально-аграрною державою?
21. Яка галузь промисловості у Південній Америці провідна?
22. Яка зернова культура основна у США? А в Канаді?
23. Чи сприятливі умови в Латинській Америці для розвитку внутрішнього водного транспорту?
24. Які корисні копалини в Азії вам відомі?
25. Назвіть найчисленніші азіатські народи.
26. Які світові релігії ви знаєте, де вони виникли?
27. Яка галузь господарства переважає в економіці більшості азіатських країн?
28. Поняття “золотого трикутника”.
29. Основні експортні сільськогосподарські культури Азії.
30. Економічно розвинені та економічно відсталі країни Азії.
31. Сприятливі та несприятливі для господарської діяльності у країнах Азії природні чинники.
32. В яких країнах Азії поширений трубопровідний транспорт?
33. Експортні сільськогосподарські культури країн Азії.
34. До яких країн Азії можна застосувати поняття “нові індустріальні держави”, “тигри”, “дракони” тощо?
35. Чи придатні африканські ріки для судноплавства? Обґрунтуйте відповідь.
36. Чи ростуть на вершині Кіліманджаро дерева?

37. На які корисні копалини багаті країни Африки?
38. Як вплинула “зелена революція” на економіку Африки?
39. Що ви знаєте про етнічні конфлікти в Африці?
40. У чому полягає своєрідність населення Мадагаскару?
41. Чи існує єгипетська мова?
42. Які галузі промисловості найрозвиненіші на Африканському континенті?
43. Чи можна сільське господарство Африки вважати розвиненим і диверсифікованим?
44. Основні особливості зовнішньої торгівлі Африки.
45. Охарактеризуйте нинішній стан транспорту Африки.
46. Коли утворилася Австралійська Співдружність?
47. В якому регіоні Австралії найродючіші ґрунти?
48. Чи можливі в Австралії землетруси?
49. Чи багата Австралія на природні ресурси?
50. Де розташована Океанія?
51. Як утворилися острови Океанії?
52. Питома вага англосаксів у населенні нинішньої Австралії.
53. Кого вважають аборигенами Океанії?
54. Охарактеризуйте структуру економіки Австралії.
55. Яка галузь сільського господарства є провідною в Австралії — рослинництво чи тваринництво?
56. Основні статті експорту та імпорту Австралії.
57. Чи можна економіку Океанії вважати диверсифікованою?
58. Подібні й відмінні ознаки економік Австралії та Нової Зеландії.
59. Які антропогенні чинники вплинули на навколишнє середовище Океанії?

АНГЛО-УКРАЇНСЬКИЙ ГЛОСАРІЙ

Absolute advantage — абсолютна перевага

У зв'язку з міжнародним поділом праці поняття означає здатність країни виробляти певний товар з нижчими порівняно з іншими країнами затратами.

Accelerated tariff elimination — прискорене скасування митних тарифів

Відбувається за домовленостями між зацікавленими державами відповідно до міжнародних угод.

Acid rain — кислотний дощ

Кислотним може бути не лише дощ, а й сніг й туман. Кислотність зумовлюється тим, що під час спалювання вугілля в атмосферу викидаються окиси сірки та азоту. Вони вступають у реакцію з атмосферною вологою. Хмари часто переносяться на великі відстані, а опади з них завдають значної шкоди, зокрема сільському господарству інших країн.

Active trade balance — активний торговельний баланс

Позитивна різниця між надходженнями від експорту і платежами за імпортом.

Act of God — Божа дія

Дія непереборної сили, форс-мажорні обставини.

Ad valorem tariff — вартісний тариф

Розмір тарифу на імпортований товар, який встановлюється як відсоток від декларованої вартості відповідного товару.

Advanced economy — розвинена економіка

Економіка країни, обсяг валового національного продукту якої у розрахунку на душу населення перевищує щорічно 10 тис. дол. і в сільському господарстві задіяно менше 6 % працездатного населення.

Aggregate demand — сукупний попит

Загальний обсяг наявного на ринку товару, який можуть придбати споживачі за існуючого рівня цін.

Aggregate supply — сукупна пропозиція

Загальний обсяг товару на ринку, який можуть забезпечити поставальники за існуючого рівня цін.

Agribusiness — агробізнес

Підприємницька діяльність у сільському господарстві, охоплює виробництво продовольчої сировини комерційно орієнтованими сільськогосподарськими фермами, її переробку, маркетинг. До цього виду бізнесу зараховують також галузі промисловості, що забезпечують сільське господарство машинами, матеріалами, устаткуванням тощо. У вітчизняній науці та практиці використовують поняття “агропромисловий комплекс”.

Alternative energy sources — альтернативні джерела енергії

Поняття поширюється на сонячну енергію, гідроелектроенергію, енергію вітру, хвиль, припливів, геотермальну, енергію з біомаси та теплову енергію океанів. Сюди не належать ядерна енергія та органічне паливо.

Antidumping duty — антидемпінгове мито

Мито, яке теоретично має дорівнювати різниці між цінами продажу товару на його внутрішньому і зовнішньому ринках.

Appropriate technology — придатна технологія

Придатна для країн, що розвиваються, оскільки використовує прості технологічні засоби та велику масу робочої сили. Ця технологія зменшує безробіття, тому її ще називають “проміжною”.

Aquaculture — аквакультура

Промислове розведення і вирощування господарсько важливих водних організмів у контрольованих умовах.

Arable land — оброблювана земля

Частина земної суші, яка придатна для орання і яку можна використовувати для вирощування сільськогосподарських культур.

Arbitration clause — арбітражне застереження

Застереження, яке фіксується у зовнішньоторговельній угоді між експортером та імпортером і передбачає механізм вирішення суперечок, що можуть виникнути під час виконання контракту.

Arms-length transactions — угоди незалежних сторін

Торговельні угоди, в яких беруть участь фінансово незалежні одна від одної сторони, протилежне поняттю *Transactions between related parties*.

Asiatic mode of production — азі́йський спосі́б виробництва

Спосіб виробництва, якому, на думку К. Маркса та інших вчених (зокрема, Хіндеса та Хірста), бракує трьох елементів — приватної власності, урбанізації та буржуазії. Нині цю концепцію критикують через її недостатню інформаційну основу.

Asylum migration — міграція у пошуках притулку

Міжнародний рух біженців, які не повністю відповідають критеріям визнання осіб біженцями, встановленим протоколом ООН у 1976 р. Невелика частка таких осіб справді є біженцями, які шукають політичного притулку, більшість — економічні мігранти, що шукають кращого життя.

Autarky — автаркія

Економічна політика, спрямована на створення замкнутої самодостатньої економіки, обмеження імпорту.

Automatic import license — автоматична імпортна ліцензія

Передбачена у рамках ГАТТ і може застосовуватися для регулювання кількісних обмежень на імпортовані товари, моніторингу їх цін, статистичного обліку тощо. Має видаватися компетентними властями країни-імпортера впродовж 10 днів після одержання відповідного клопотання.

Baby boom — немовлячий бум

Стрімке підвищення темпів народжуваності.

Back transactions — зворотні операції

Купівля і продаж Європейською системою центральних банків активів на умовах зворотної купівлі і здійснення кредитних операцій під встановлені види застав.

Backward integration — зворотна інтеграція

Ситуація, за якої компанія перебирає на себе виконання тих функцій, які до цього виконувались її постачальниками.

Balance of payments — платіжний баланс

Підсумкова різниця між валютними надходженнями і платежами певної країни за рік.

Balance of trade — торговельний баланс

Різниця між вартостями експорту та імпорту певної країни за рік.

Barter — бартер

Прямий безгрошовий обмін товарами або послугами, викликаний товарно-грошовим дефіцитом усередині країни та валютним дефіцитом у міжнародних угодах.

Barter terms of trade — бартерні умови торгівлі

Співвідношення експортних та імпорتنих цін певних товарів.

Base currency — базова валюта

Валюта, стосовно якої у певній країні встановлюються обмінні курси. Такою валютою може бути, наприклад, долар США, євро.

Bazaar economy — базарна економіка

Трудомісткі сфери діяльності населення міст “третього світу”, орієнтовані на місцеві базари.

Bilateral payments agreement — двостороння платіжна угода

Угода, укладена між урядами двох країн або їхніми центральними банками про здійснення всіх чи окремих розрахунків між ними за допомогою спеціальних рахунків. Такі угоди, як правило, передбачають відмову від використання конвертованих валют і золота як засобу платежу у розрахунках між цими країнами.

Bilateral trade agreement — двостороння торговельна угода

Укладається між двома країнами і, як правило, передбачає встановлення пільгового режиму у торговельних відносинах обох країн.

Birth control — контроль народжуваності

Політика, спрямована на зменшення розмірів сім'ї, включає використання контрацептивів, стерилізацію, аборти і здійснюється у багатьох країнах “третього світу”. Багато релігійних груп не схвалюють цієї політики.

Birth rate — коефіцієнт народжуваності

Кількість народжених живих немовлят у розрахунку на 1000 чол. населення певної країни.

Blocked currency — замкнута валюта

Валюта певної країни, обмін якої на іноземну валюту заборонений у законодавчому порядку.

Brain drain — вимивання мізків

Це поняття більш відоме як “відплив інтелекту”, означає переселення обдарованих людей (як правило, молодого віку) з відсталих країн до економічно розвинених у пошуках кращого життя.

Bretton Woods system — Бреттон-Вудська система

Форма організації грошових відносин, розрахунків, згідно з якою роль світових грошей, поряд із золотом, виконує долар США. Встановлена Бреттон-Вудською конференцією в 1944 р.

Bulk items — насипні товари

Товари, які продаються і поставляються в неупакованому вигляді, наприклад, зерно, руда.

Capital — капітал

Фактор виробництва, що охоплює машини, устаткування, приміщення і використовується робочою силою для виготовлення товарів із сировини.

Capital goods — капіталомісткі товари

Товари обробної промисловості, які можуть використовуватися для створення багатства або виробництва інших товарів.

Capital flight — відплив капіталу

Інвестування капіталу за кордон з метою його збереження від внутрішніх негараздів.

Capital-intensive industry — капіталонасичена промисловість

Галузь промисловості, в якій у розрахунку на одного працівника припадає значний обсяг капіталовкладень.

Cartel — картель

Об'єднання незалежних компаній (серед них і міждержавних), переважно офіційно не оформлене, для усунення конкуренції та одержання монопольного прибутку. Картелем глобального масштабу є, наприклад, Організація країн — експортерів нафти (ОПЕК).

Central rate — центральний валютний курс

Офіційно фінансоване співвідношення між валютами, навколо якого в узгоджених діапазонах можуть коливатися ринкові валютні курси.

Certificate of positive assurance of conformity — сертифікат позитивного засвідчення відповідності

Передбачений у межах Світової організації торгівлі документ, який засвідчує відповідність товарів встановленим технічним правилам.

Certificate of origin — сертифікат походження

Документ, що засвідчує країну, в якій відповідний товар реально виготовлений.

Circulating (floating) capital — циркулюючий (плаваючий) капітал

Сировина, паливе, компоненти, робоча сила, які втілюються в товарах, що реалізуються і забезпечують прибутки.

Clearing accounts — клірингові розрахунки

Міжнародні безготівкові розрахунки на основі взаєморозрахунку рівних за обсягом платежів.

Clearing union — кліринговий союз

Об'єднання центральних банків країн — учасниць клірингового союзу, система безготівкових розрахунків якого ґрунтується на зарахуванні позитивних і негативних сальдо зовнішньоторговельних операцій.

Closed economy — закрита економіка

Економіка країни, яка не бере участі у міжнародній торгівлі і переміщеннях капіталу.

Colonial division of labour — колоніальний поділ праці

Вид міжнародного поділу праці, нав'язаний метрополіями своїм колоніям під час колоніального періоду.

Command economy — командна економіка

Економіка, за якої центральні власті країни встановлюють примусові правила економічної поведінки суб'єктів господарювання та прийняття рішень. Як правило, такі держави володіють і засобами виробництва.

Commercial agriculture — комерційне сільське господарство

Господарство, якому притаманне виробництво сільськогосподарської продукції для її продажу на внутрішньодержавному і міжнародному ринках.

Commodity agreement — товарна угода

Угода країн-виробників щодо механізму регулювання цін та обсягів виробництва певного виду сировини, наприклад, цукру, кави тощо.

Common market — спільний ринок

Форма регіональної економічної інтеграції, за якої для держав-членів усуваються внутрішні торговельні перешкоди і дозволяється вільний рух факторів виробництва (капіталу та робочої сили), а також встановлюються спільні торговельні бар'єри для відносин з державами, що не є членами об'єднання.

Comparative advantage — відносна перевага

Доцільність експорту певною країною тих товарів, які вона виготовляє з відносно нижчими затратами.

Computed value — розрахована вартість

Розрахована вартість імпортованих товарів визначається доданням до вартості товарів прибутків і загальних (накладних) витрат в обсягах, які звичайно спостерігаються у країні експорту при

експортних продажах товарів того самого класу або виду до країн імпорту.

Conglomerate — конгломерат

Розгалужена (диверсифікована) корпорація, яка контролює виробництво і маркетинг різноманітних продуктів.

Constructed value — конструйована вартість

Антидемпінгова політика Світової організації торгівлі передбачає, що за невеликого обсягу продажів якогось товару на внутрішньому ринку його ціна може не бути вдалою основою для порівняння його внутрішніх і зарубіжних цін. З метою порівняння дозволяється використовувати штучно сконструйовану ціну з урахуванням витрат, що сформувалися у відповідній експортній галузі промисловості.

Correspondent account — кореспондентський рахунок

Банківський рахунок, що відображає здійснення розрахунків однією кредитною установою за дорученням і за рахунок іншої установи на основі кредитної угоди.

Counter trade — зустрічна торгівля

Прямий обмін товарів та(або) послуг на інші товари та(або) послуги.

Currency area — валютна зона

Зона, до якої належать країни, валюти яких “прив’язані” до валюти певної економічно розвиненої країни.

Currency parity — валютний паритет

Тверде, офіційно встановлене співвідношення обміну однієї валюти на іншу.

Custom tariff — митний тариф

Перелік видів мита, встановлених урядом для імпортованих та експортованих товарів.

Custom union — митний союз

Форма регіональної економічної інтеграції, за якої усуваються внутрішні торговельні бар’єри та встановлюється єдиний митний тариф на торгівлю з державами, що не належать до об’єднання.

Custom valuation — митна оцінка

Оцінка митними властями вартості імпортованих товарів з метою стягнення ввізного мита.

Customs contracts — митні контракти

Один з двох видів контрактів про довідвантажувальну інспекцію (другий — контракти про іноземну валюту), спрямований на те, щоб запобігти втраті митних платежів через заниження вартості імпортованих товарів, декларованої митним органом.

Deminimis rule — правило негайної відмови

У зв'язку з демпінгом правило у рамках ГАТТ означає, що коли демпінгова ціна невисока, а обсяг певного імпорту невеликий, то скарги на демпінг необхідно негайно відмовляти.

Deductive value — дедуктивна вартість

Дедуктивна вартість імпортованих товарів у зв'язку з визначенням ввізного мита у рамках ГАТТ встановлюється на основі продажної ціни на ідентичний або схожий товар на відповідному внутрішньому ринку після вирахувань з неї таких статей, як прибуток, мито, податки, страхові платежі, транспортні та інші витрати, що були у країнах імпорту.

Deindustrialization — деіндустріалізація

Економічна трансформація у суспільстві, яка полягає у зниженні ролі обробної промисловості та збільшенні значення сфери послуг.

Demand and supply — попит і пропозиція

Попит — це кількість товарів, яку споживачі хотіли б придбати впродовж певного часу за певною ціною в умовах конкурентної ринкової економіки. Пропозиція — кількість товарів, яку постачальники хотіли б реалізувати за зазначених обставин.

Dematerialization — дематеріалізація

Відносне зменшення частки сировини у готовій продукції.

Demonetization — демонетизація

Позбавлення монет сили законного платіжного засобу, здійснене законодавчим шляхом або адміністративним розпорядженням.

Deregulation — дерегуляція

Зниження урядового контролю над економічною діяльністю у межах певної країни.

Desertification — запустелювання

Процес розширення площі земель, зайнятих пустелями та регіонами, в яких сільськогосподарські угіддя не обробляються.

Devaluation — девальвація

Зниження курсу національної чи міжнародної (регіональної) валютно-грошової одиниці щодо валют інших країн, міжнародних валютно-грошових одиниць.

Developing countries — країни, що розвиваються

Група країн, що стали на шлях економічного розвитку, але все ще відстають від промислово розвинених країн світу.

Direct investment — пряме інвестування

Придбання частки активів певної компанії з метою одержання права на участь в управлінні нею.

Disguised unemployment — приховане безробіття

Ситуація, за якої у певній країні або секторі її економіки задіяно більше працівників, ніж потребує економічна доцільність. Досить поширене явище у соціалістичних і слаборозвинених країнах.

Diversification — диверсифікація

Розширення сфер діяльності фірми на ринках нових товарів, не пов'язаних з її основним виробництвом. Така продукція впливається у мереживо вертикальної та(або) горизонтальної інтеграції цієї компанії з іншими суб'єктами господарювання.

Double cropping — подвійний урожай

Явище, коли впродовж року з однієї і тієї самої ділянки збирають більше ніж один врожай.

Double taxation — подвійне оподаткування

Ситуація, за якої транснаціональна компанія сплачує податки двічі: у країні, де вони були одержані, і в країні, де розміщується штаб-квартира компанії.

Dual economy — роздвоєна економіка

Поняття стосується різних економічних систем, які одночасно існують в одній і тій самій країні. Наприклад, у багатьох країнах, що розвиваються, окремі регіони мають відносно розвинену ринкову економіку, тоді як іншим притаманне архаїчне докапіталістичне господарство.

Dumping — демпінг

Вивезення товару з країни і продаж його за кордоном за цінами нижчими, ніж у середині країни.

Economic determinism — економічний детермінізм

Концепція, згідно з якою економічна основа суспільства має вирішальний вплив на всі його інститути.

Economic imperialism — економічний імперіалізм

Влада однієї держави над іншою, що спирається на свою економічну силу.

Economic integration — економічна інтеграція

Усунення всіх бар'єрів усередині угруповання, що перешкоджають вільному руху товарів і факторів виробництва. Вважається найвищою формою регіональної інтеграції, охоплює також уніфікацію соціально-економічної політики країн-членів. Має наднаціональні органи виконавчої, судової і законодавчої гілок влади.

Economic union — економічний союз

Форма регіональної економічної інтеграції. Має всі ознаки, притаманні спільному ринку, а також центральний банк, уніфіковані валютну і податкову системи. Союз дотримується спільної зовнішньої економічної політики.

Economies in transition — перехідні економіки

Народні господарства колишніх соціалістичних країн, які здійснюють перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки.

Elasticity of substitution — еластичність заміщення

Коефіцієнт, яким вимірюється складність заміщення одного фактора виробництва іншим при виробництві певного товару.

Emigration — еміграція

Виїзд громадян зі своєї країни до іншої на постійне або тривале проживання.

Engineering — інжиніринг

Надання інженерно-консультаційних послуг на контрактній основі. Традиційно поділяється на механічний (створення і використання техніки) і цивільний (проекування і створення великих споруд, мостів і доріг). Упродовж ХХ століття поняття збагатилося змістом і охоплює нині також електричний, гірничий, хімічний, аерокосмічний, генетичний і системний інжиніринг. Відіграє помітну роль у зовнішньоекономічних зв'язках.

Entrepot trade — транзитна торгівля

Реекспорт імпортованих товарів зі складу.

Eurocurrency — євровалюти

Сукупна назва стійких валют, що нагромадились у банках європейських країн і використовувались для розрахунків за межами країн — емітентів цих валют.

Eurodollar deposits — євродоларові депозити

Банківські депозити, деноміновані в американських доларах, що були розміщені організаціями або приватними особами за межами США (здебільшого у банках західноєвропейських держав).

European Monetary System (EMS) — Європейська валютна система

Форма організації валютних відносин і валютного обміну країн ЄЕС, що була спрямована на створення зони стабільних валютних курсів.

Exchange controls — контроль за обміном валюти

Різні види державного контролю за вільним обміном валюти. Державними обмеженнями можуть, наприклад, встановлюватися багатопозиційні валютні курси та квоти на обмін.

Exchange rate — обмінний валютний курс

Вартість певної валюти стосовно іншої.

Export concentration — експортна концентрація

Поняття означає, що вартісну структуру експорту визначає один або кілька товарів.

Export credit — експортний кредит

Фінансування вітчизняних постачальників з метою стимулювання виробництва ними експортних товарів. Поняття поширюється також на фінансові пільги, які надаються зарубіжним покупцям відповідних вітчизняних товарів.

Export diversification — експортна диверсифікація

Розширення номенклатури експортних товарів і послуг.

Export elasticity — еластичність експорту

Зміна пропозиції товарів, призначених на експорт, зумовлена зміною умов торгівлі.

Export-led industrialization — індустріалізація експортного спрямування

Стратегічна лінія розвитку економіки окремих країн, яка полягає у пріоритетному розвитку тих галузей обробної промисловості, що орієнтуються на експорт.

Export quota — експортна квота

Кількісні або вартісні обсяги експорту, встановлені добровільно урядом країни експорту на ввезення відповідної продукції до певної країни.

Export restraints — експортні обмеження

Обмеження, що запроваджуються країною-експортером на ввезення товару до певної країни, переважно на прохання останньої.

Export restraint agreement — угода про обмеження експорту

Угода між урядами країн про встановлення нетарифних бар'єрів у сфері міжнародної торгівлі.

Export subsidies — експортні субсидії

Різноманітні форми державних виплат і пільг, що надаються експортерам з метою зміцнення їх конкурентних позицій на зарубіжних ринках.

Export tariff — експортний тариф

Податок або мито на товари, які експортуються з певної країни.

Export taxes — експортні податки

Запроваджуються у міжнародній торгівлі досить нечасто. Деякі країни, що розвиваються, використовують ці податки для збільшення надходжень до бюджету.

Extensive agriculture — екстенсивне сільське господарство

Характеризується незначним використанням передусім робочої сили на одиницю площі. Невисока частка факторів виробництва зумовлює і незначну віддачу.

Factor-intensity reversal — реверс факторів виробництва

Явище, коли певний товар вважається капіталонасиченим у капіталонасиченій країні.

Factor of production — фактор виробництва

Західна економічна наука до факторів виробництва зараховує землю, капітал, робочу силу, підприємницьку майстерність, технологію.

Factoring — факторинг

Придбання банком права вимоги щодо виплати за фінансовими зобов'язаннями, скупленими у різних осіб. Здебільшого банк купує дебіторські рахунки на поставлені товари або надані послуги.

Fair — ярмарок

Періодичні заходи з метою продажу товарів, їх демонстрації тощо. Часто ярмарки спеціалізуються на якомусь товарі.

Favourable trade balance — позитивний торговельний баланс

Ситуація, коли вартість експорту певної країни перевищує вартість її імпорту.

Financial capital — фінансовий капітал

Кошти, необхідні для забезпечення виробничого процесу.

Financial markets — фінансові ринки

Ринки валют і капіталів; на перших відбувається купівля-продаж короткотермінових кредитних інструментів, на других — торгівля довготерміновими кредитами та акціями.

First world — “перший світ”

Умовна назва економічно розвинених країн Заходу.

Fiscal policy — фіскальна політика

Політика держави у сфері оподаткування, державних витрат, держбюджету, спрямована на забезпечення зайнятості населення і стримування інфляційних процесів.

Fish farming — вирощування риби на фермі

Процес вирощування риби у спеціально збудованих резервуарах або ставках.

Fixed capital — фіксований капітал

Капітал, що забезпечує прибуток без свого подальшого обігу, наприклад, заводи, машини, споруди.

Flag of convenience — зручний прапор

Прапор реєстрації судна у країні, яка характеризується вигідним для судновласників податковим і трудовим законодавством. Відомий ще як “дешевий прапор”. Загальновідомі приклади — Панама та Ліберія.

Flexible exchange rates — гнучкі валютні курси

Відомі ще як плаваючі. Ситуація, коли валютні курси різних світових валют вільно коливаються залежно від пропозиції та попиту на ці валюти.

Floating exchange rate — плаваючий обмінний курс

Вартість певної валюти, що визначається її пропозицією та попитом на неї на світовому валютному ринку.

Foreign currency — іноземна валюта

Валюта будь-якої іноземної держави, яка є в ній законним платіжним засобом.

Foreign currency account — рахунок в іноземній валюті

Рахунок в іноземному банку у валюті тієї країни, на території якої розташований банк.

Foreign direct investment — пряме іноземне інвестування

Інвестування в компанії зарубіжних країн з метою одержання в них управлінського контролю.

Foreign exchange — іноземна валюта

Інструмент міжнародних розрахунків (валюта, чеки, тратти, векселі).

Forlign-exchange contracts (Forex) — контракти про іноземну валюту (Форекс)

Один з двох видів контрактів про довідвантажувальну інспекцію у рамках ГАТТ (другий — митні контракти), спрямований на те, щоб запобігти завищенню товарних цін, декларованих митними органами. Завищення цін може приховувати втечу капіталу.

Foreign exchange resources — зовнішньовалютні запаси

Золото, спеціальні права запозичення, долари США та інші конвертовані валюти, що зберігаються у казначействі певної країни.

Forestry — лісове господарство

Галузь господарства, що займається вивченням, обліком і відтворенням лісів, охороною їх від пожеж, хвороб і шкідників, лісопновленням і лісорозведенням, регулюванням лісокористування, підвищенням продуктивності лісів.

Forward integration — форвардна інтеграція

Одна з форм інтеграції, коли компанія бере під свій контроль джерела реалізації своїх продуктів.

Forward market — форвардний ринок

Сукупність операцій купівлі-продажу іноземної валюти, цінних паперів за узгодженою ціною на певну дату в майбутньому.

Free port — вільний порт

Порт, у якому на імпортовані та експортовані товари не накладається мито.

Free trade — вільна торгівля

Політика державного невтручання у сферу міжнародної торгівлі (фритредерство). Вважається, що міжнародна торгівля має формуватися на основі вільної гри стихійних сил попиту і пропозицій на міжнародному ринку.

Free-trade area — регіон вільної торгівлі

Форма регіональної економічної інтеграції, коли країни-члени усувають взаємні торговельні бар'єри, водночас зберігаючи за собою право дотримуватися незалежної торговельної політики стосовно держав, які не належать до одного угруповання.

Free-trade zone — зона вільної торгівлі

Обмежена територія, на якій імпортовані товари можуть без сплати мита оброблятися з метою реекспорту.

Freight rates — фрахтові ставки

Плата перевізнику за навантажування, транспортування і розвантажування товарів.

Futures transactions — ф'ючерсні операції

Строкові біржові угоди щодо купівлі-продажу валюти, золота, сировинних товарів за фіксованою на момент укладення угоди ціною, але з виконанням операції через певний час (до двох-трьох років).

General tariff — загальний тариф

Тарифна шкала, для якої характерна єдина ставка мита для конкретного товару незалежно від країни його походження.

Geothermal energy — геотермальна енергія

Енергія, що одержується з пароводяних джерел, нагрітих у надрах планети.

Gold bullion standard — золотозливковий стандарт

Валютний режим, який передбачає такі умови: золото зберігається державою у золотих зливках, а не у вигляді монет; золото в країні не перебуває в обігу; національна грошова одиниця відображується у певній кількості золота; золото може використовуватися з промисловою метою та у міжнародних розрахунках.

Gold exchange standard — золотодевізний стандарт

Валютний режим, коли гроші окремих країн конвертуються в золото в інших країнах за фіксованою ціною.

Gold standard — золотий стандарт

Валютний режим, коли національна валюта повністю забезпечена золотом, а останнє використовується у міжнародних розрахунках.

Government procurement — державні замовлення

Поняття у контексті ГАТТ означає, що товари, виготовлені вітчизняною промисловістю або імпортовані до країни, закуповуються урядовим органом для власного споживання або використання чи для виробництва товарів або послуг на продаж.

Greenhouse effect — парниковий ефект

Підвищення температури атмосфери, викликане збільшенням концентрації в ній двоокису вуглецю, окислів азоту, метану та інших забруднювачів.

Green revolution — зелена революція

Збільшення врожаїв у результаті використання нових сортів сільськогосподарських культур, досягнень агротехніки та здійснення інших заходів.

Gross domestic product (GDP) — валовий внутрішній продукт

Річна вартість кінцевого продукту, створеного у певній країні.

Gross national product (GNP) — валовий національний продукт

Ринкова вартість усіх товарів і послуг, вироблених (наданих) у певній країні впродовж року.

Hard currency — тверда валюта

Будь-який міжнародно визнаний засіб обігу. Використання такої валюти не підпадає під державний контроль, її курс штучно не підтримується.

Hedging — хеджування

Продаж валюти, товару через укладення строкової та ф'ючерсної угоди протилежного змісту.

Host nation — держава, що приймає

Країна, до якої спрямовуються прямі зарубіжні інвестиції.

Hot money — гарячі гроші

Рух капіталів короткотермінового характеру, спричинений спекулятивними намірами їхніх власників (які враховують, наприклад, різницю у відсоткових ставках у різних країнах).

Immigration — імміграція

В'їзд іноземців у країну перебування на тривале або постійне проживання.

Imperialism — імперіалізм

Агресивна державна політика, що спирається на військову силу; має на меті загарбницьке розширення території держави або поширення її впливів на інші держави без урахування їх суверенної волі.

Import concentration — концентрація імпорту

Явище, за якого переважна частина імпорту певної країни припадає на один або кілька товарів.

Import cover — імпортне покриття

Період часу, впродовж якого вартість імпорту забезпечується наявними валютними резервами певної країни.

Import duty — імпорфтне мито

Своєрідний податок, що запроваджується урядами на товари, які ввозяться до відповідних країн.

Import elasticity — еластичність імпорту

Зміна попиту на імпортовані товари, зумовлена зміною умов торгівлі.

Import license — імпорфтна ліцензія

Дозвіл, який надається на певний термін відповідними державними установами на право здійснення певних імпорфтних операцій у банківській, торговельній та інших сферах.

Import licensing procedures — процедури ліцензування імпорту

ГАТТ передбачає, що формальності і документація у зв'язку з імпортом та експортом мають бути мінімальними. Правила ГАТТ вимагають, щоб ліцензійні процедури були:

- тягарем не більшим, ніж це абсолютно необхідно для управління ліцензійною системою з урахуванням мети, для якої вони були встановлені;
- прозорими і передбачуваними;
- такими, що охороняють інтереси імпортерів та іноземних поставачальників від зайвих затримок і свавільних дій.

Import substitution industrialization — індустриалізація на заміщення імпорту

Стратегія, яку використовували багато країн, що розвиваються. Полягає у стимулюванні розвитку галузей промисловості, що виробляють ту продукцію, яка до того імпортувалася. Стимулювання місцевого виробника відбувається за допомогою надання йому субсидій, позик, запровадження протекціоністських бар'єрів тощо.

Income terms of trade — дохідні умови торгівлі

Індекс, що свідчить про здатність країни імпортувати товари за рахунок виручки від експорту товарів.

Indirect exporting — непрямий експорт

Ситуація, за якої вітчизняна фірма продає товар закордонному споживачеві, використовуючи для цього вітчизняного посередника.

Indirect taxes — непрямі податки

Правила ГАТТ визначають податки на продаж, акциз, торговельний оборот, додану вартість, франчизу, гербовий збір, трансфер, складування, обладнання.

Individual goods — товари особистого споживання

Товари, які призначені для особистого використання і купуються безпосередньо споживачами.

Industrial design — промисловий зразок

Угода про пов'язані з торгівлею аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) під промисловим зразком розуміє орнаментальні ознаки продуктів, що охоплюють форми, лінії, мотиви та кольори.

Industrialization — індустріалізація

Процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях народного господарства країни і особливо в промисловості.

Industry protection policy — політика захисту промисловості

Заходи, що запроваджуються урядами країн з метою захисту вітчизняної промисловості від іноземної конкуренції (тарифи, квоти, субсидії новим галузям промисловості тощо).

Infant industry — молода галузь промисловості

Новостворена галузь промисловості, яка з огляду на відсутність досвіду та інші чинники не в змозі успішно конкурувати з іноземними товарами.

Information technology — інформаційна технологія

Мікроелектронні технології (зокрема, мікропроцесори, комп'ютери, роботи, супутники, оптоволоконні кабелі тощо).

Infrastructure — інфраструктура

Сукупність галузей економіки і соціального життя, які мають підпорядкований і допоміжний характер і обслуговують виробництво (виробнича інфраструктура) або забезпечують умови життєдіяльності (соціальна інфраструктура).

Intellectual property rights — права інтелектуальної власності

Угода про пов'язані з торгівлею аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС), що була укладена у рамках Уругвайського раунду переговорів ГАТТ, наводить такий перелік об'єктів права інтелектуальної власності:

- патенти;
- копірайт і суміжні права;
- товарні знаки;
- промислові зразки;
- компоновки інтегральних мікросхем;
- нерозкрита інформація, включаючи секрети виробництва;
- географічні зазначення, включаючи назви місць походження.

Intermodal — змішаний

Перевезення вантажів різними видами транспорту.

International business — міжнародний бізнес

Організована законна підприємницька діяльність з метою одержання прибутку, яка виходить за межі державних кордонів.

Internationalization of currency — інтернаціоналізація валюти

Використання національної валюти нерезидентами цієї країни для обслуговування їхніх міжнародних торговельних і кредитних операцій.

Intervention currency — інтервенційна валюта

Іноземна валюта, яка використовується компетентними властями певної країни, щоб за допомогою офіційного обмінного механізму забезпечити коливання валютного курсу в допустимих межах.

Invisible items of trade — невидимі статті торгівлі

До них, зокрема, належать вантажні і пасажирські перевезення, страхові, банківські та консалтингові послуги, продаж прав на об'єкти інтелектуальної власності тощо.

Joint venture — спільне підприємство

Підприємство, учасниками якого можуть бути дві або більше сторони з різних країн і яке може мати форму дочірнього підприємства, консорціуму або синдикату.

Jurisdictional clause — юрисдикційна стаття

Стаття зовнішньоекономічного контракту, в якій фіксується домовленість експортера та імпортера про вибір ними країни, законодавство якої поширюється на цей контракт.

Key currencies — ключові валюти

Валюти, що широко використовуються як резервні, зокрема під час обмінних операцій.

Labour force migration — міграція робочої сили

У міжнародній економіці — переміщення робочої сили з однієї країни до іншої, зумовлене переважно чинниками економічного характеру.

Laissez-faire economics — саморегульована економіка

Наукова концепція, прихильники якої вважають, що ринкова економіка найефективніше функціонує тоді, коли відсутнє державне втручання і економіку регулюють ринкові сили. Противники концепції зазначають, що вона не враховує реалій нинішнього світу (деградації довкілля, спотворення монополіями конкуренції тощо).

Latifundia — латифундія

Назва великих земельних володінь, маєтків у деяких країнах передусім Латинської Америки, що були утворені на землях, подарованих монархами знатним поселенцям у Новому Світі. На латифундіях працюють наймані заробітчани. Інколи землевласник надає їм в оренду невеликі ділянки.

Lebensraum — життєвий простір

Концепція, що була особливо поширена у Німеччині. Поняття з'явилося після створення О. Бісмарком Німецької імперії. Прихильником концепції був А. Гітлер. Основний зміст — німецькій нації для її розвитку потрібен вільний життєвий простір.

Liner shipping — лінійні перевезення

Морські та океанські перевезення вантажів і пасажирів між портами різних країн згідно з встановленими рейсами.

Liquidity — ліквідні кошти

Готівкові кошти, а також цінності, які можуть бути реалізовані швидко і без втрат.

Mark of origin — марка походження

Знак, яким позначається виріб або його упаковка і який вказує країну, де відповідний товар було виготовлено.

Market economy — ринкова економіка

Економіка, за якої ціни на товари та послуги визначаються відповідно до попиту та пропозиції.

Mercantilism — меркантилізм

Економічне вчення й економічна політика в період становлення капіталізму (XVII–XVIII ст.). Меркантилісти вважали, що джерело багатства — сфера обігу, а не сфера виробництва; багатство ототожнювали з грошовим капіталом.

Milpa farming — дрібнопольове сільське господарство

Тимчасове використання невеликих площ вологих тропічних лісів, позбавлених рослинного покриву вирубуванням і випалюванням.

Mixing rates — змішані курси

У валютній сфері — використання різних валютних курсів для окремих категорій товарів з інших країн.

Moonsoon agriculture — мусонне сільське господарство

Тип сільського господарства, для якого характерне залучення великої кількості робочої сили. Зрошене землеробство (вищущування рису) триває упродовж жаркого вологого періоду. Врожай збирається під час сухого сезону.

Moratorium — мораторій

Відстрочка виконання певних зобов'язань (зокрема, виплата боргів), встановлена спеціальними актами державної влади на певний період або до закінчення будь-яких надзвичайних подій.

Most-favored nation — нація найбільшого сприяння

Торговельний режим, який означає, що країни, яким надано такий режим, мають однакові права.

Multinational corporation — транснаціональна корпорація

Корпорація, яка має дочірні підприємства у кількох країнах світу, а штаб-квартира, як правило, розміщується у країні материнської компанії.

Multinational enterprises — багатозаводські підприємства

Компанії, які мають заводи та служби, розташовані у різних місцях, зокрема і в зарубіжних країнах.

Multiple exchange rate — множинний валютний курс

Використання певною країною кількох валютних курсів для різних операцій.

National income — національний дохід

Вартість товарів і послуг, які одержала держава упродовж певного періоду, як правило — одного року. Вимірюється трьома способами:

- витратним (затрати на товари споживання та інвестиційні товари);
- дохідним (зарплата, рента, відсотки, прибутки);
- продуктовим (додана вартість на всі товари та послуги).

National treatment — національний режим

Режим, коли іноземним юридичним і фізичним особам, а також особам без громадянства у певній країні надаються такі самі права і обов'язки, як і власним юридичним та фізичним особам.

Nationalization — націоналізація

Перехід з приватної власності в державну землі, підприємств, банків, нерухомості тощо.

Neighbouring rights — суміжні права

Ці права є суміжними стосовно авторських і охоплюють:

- права виконавців;
- виробників фонограм;
- організацій телерадіомовлення.

Охорона суміжних прав передбачена угодою ТРІПС.

Neocolonialism — неоколоніалізм

Політика нав'язування нерівноправних економічних і політичних відносин та опосередкованого контролю над суверенними країнами, що розвиваються.

Neoplantation — неоплантація

Високомеханізована плантація.

Net foreign investment — чисті зарубіжні інвестиції

Інвестиції, що відображають зміни в іноземних активах і пасивах країни. При цьому враховуються золоті резерви казначейства, пов'язані з поточною торгівлею, доходи від закордонних інвестицій, валютні подарунки та інші надходження.

New international division of labour — новий міжнародний поділ праці

Планетарний поділ праці, зумовлений розвитком транснаціональних корпорацій та деіндустріалізацією економічно розвинених країн.

New World — Новий Світ

Поняття застосовується до Західної півкулі, відкритої Х. Колумбом у 1492 р.

Nomadic capital — кочовий капітал

Капітал, що схильний до перенесення виробництва з одного місця на інше.

Nomadism — кочівництво

Спосіб життя скотарів. Зародилося наприкінці II — на початку I ст. до н. е. у середовищі гірсько-степових племен Євразії у зв'язку з переходом від осілого і напівосілого пастушачого до рухомого скотарства. Зберігається у ряді країн Центральної і Західної Азії, Північної Америки.

Nominal rate of exchange — номінальний валютний курс

Поточний валютний курс, що не враховує інфляції.

Non-automatic import license — неавтоматична імпортна ліцензія

Ліцензія, що передбачена у рамках ГАТТ і використовується для регулювання кількісних обмежень щодо імпортованих товарів. Повинна видаватися не пізніше, ніж через 30 днів з моменту одержання клопотання про це. Ліцензії видаються тому, хто звернувся першим. Якщо ліцензії видаються одночасно, то період для розгляду відповідних клопотань становить 60 днів.

Non-tariff barriers — нетарифні бар'єри

Усі інші, крім тарифних, бар'єри у міжнародній торгівлі. Наприклад, квоти, санітарні та фітосанітарні стандарти тощо.

Nontradeable goods — товари, непридатні для торгівлі

Товари, які вважаються нездатними брати участь у торгівлі, у тому числі міжнародній. Використовується також поняття про придатність товарів для експорту та імпорту (exportable, importable goods).

Off-shore assembly — офшорна збірка

Схема підприємницької діяльності, за якої компанія з економічно розвиненої країни передає технічну документацію на виготовлення певного товару виробнику з економічно відсталої країни, потім купує у нього готовий товар і продає його у себе на батьківщині.

Off-shore banking — офшорна банківська діяльність

Банківські операції, що здійснюються на територіях з ліберальним законодавством у сфері залучення коштів, наприклад, у євровалюті.

Oligopoly — олігополія

Панування невеликої кількості компаній, фірм у виробництві й на ринку.

Open charter — відкритий чартер

Морський договір між власником судна, літака і наймачем на оренду всього судна, літака або їх частини на певний рейс або термін, у якому відсутні вказівки про порт призначення та вантажі, що перевозимуться.

Orderly marketing arrangements — заходи організованого маркетингу

Заходи, що вживаються країнами, експорти яких розширюються, на прохання країн — імпортерів відповідних товарів про добровільне обмеження експорту.

Overdraft — овердрафт

Особлива форма надання короткострокового кредиту клієнту банку у разі коли розмір платежу перевищує залишок коштів на банківському рахунку клієнта.

Over-invoicing — завищення цін

Штучне завищення цін на імпортовані товари, які декларуються митним органам. Спостерігається переважно у групі країн, що розвиваються.

Overpopulation — перенаселення

Кількість населення, завелика для проживання на певній території. Проявом є значна частка безробітних, низькі доходи, недоїдання тощо.

Package tourism — пакетний туризм

Туризм, що передбачає надання комплексу послуг (транспорт, проживання, харчування, дозвілля, екскурсії тощо).

Pandemic — пандемія

Загальне масове поширення інфекційної хвороби, яка охоплює цілі країни і материки.

Pastoral nomadism — відгінне тваринництво

Економічно відсталий спосіб тваринництва, який полягає у циклічному переміщенні стада худоби з одного місця на інше впродовж року.

Peasant agriculture — селянське сільське господарство

Примітивне сільське господарство країн, що розвиваються, в якому використовується мало техніки і вирощуються трудомісткі культури переважно для сімейного споживання їх виробників.

Permissible subsidies — дозволені субсидії

Субсидії, які за правилами ГАТТ можуть надавати уряди і які не є забороненими. Всі незаборонені субсидії є дозволеними. Дозволені субсидії можна оспорити, якщо вони надаються:

- підприємству або групі підприємств;

- сектору індустрії або групі галузей промисловості;
 - певному географічному району.
- Оспорювані субсидії вважаються субсидіями жовтого світла світлофора (*amber light*).

До неоспорюваних субсидій (субсидії зеленого світла світлофора — *green light*) належать “об’єктивні субсидії”, які є економічними за природою і горизонтальними за застосуванням і не надають переваги певним підприємствам.

Petrol dollars — нафтодолари

Не використані країнами — членами ОПЕК кошти, вкладені в основні європейські банки.

Plantation — плантація

Велике сільськогосподарське підприємство, що спеціалізується на вирощуванні певних продовольчих або технічних культур, як правило, субтропічних і тропічних, наприклад, кофе, чаю, цукрової тростини, сизалю. Плантації здебільшого розміщуються у країнах, що розвиваються.

Pollution — забруднення

Внесення у довкілля безпосередньо або опосередковано речовин, що забруднюють навколишнє середовище. Це загрожує здоров’ю людей, живим організмам і екосистемам.

Post-industrial society — постіндустріальне суспільство

Суспільство, якому притаманні такі ознаки:

- промисловість загалом і обробна її галузь зокрема поступаються чільним місцем сфері послуг;
- провідними у суспільстві стають професійні та технічні прошки;
- теоретичні знання мають вирішальне значення для процесу інновації;
- технологія має вирішальний вплив на суспільство;
- рівень урбанізації найвищий у світі.

Preshipment inspection — довідвантажувальна інспекція

У міжнародній торгівлі у рамках ГАТТ виконується незалежними компаніями, які сертифікують кількість, якість і ціну експортованих з певної країни товарів, що, як правило, прямують до країн, що розвиваються. В окремих країнах довідвантажувальна інспекція передбачена в законодавчому порядку.

Predatory dumping — грабіжницький демпінг

Продаж товарів на іноземних ринках за цінами нижчими, ніж на ринку країни-експортера, з метою витіснення з іноземного ринку національних та іноземних конкурентів.

Preferential trade — преференційна торгівля

Торгівля, що здійснюється на пільгових засадах, наприклад, до певної країни або групи країн можуть застосовуватися нижчі ставки мита.

Primary economic activity — первинна економічна діяльність

Діяльність, що включає заняття рослинництвом, тваринництвом, лісовим господарством, рибальством і видобуванням корисних копалин.

Producer commodity cartel — картель виробників товару

Об'єднання незалежних компаній (серед них і міжнародних) для усунення конкуренції та одержання монопольного прибутку.

Producer goods — засоби виробництва

Товари (наприклад машини та обладнання), необхідні для виробництва споживчих товарів.

Production factors — фактори виробництва

Праця, капітал, технологія, підприємницька майстерність, земля.

Prohibited subsidies (red light subsidies) — заборонені субсидії (субсидії червоного світла світлофора)

У рамках ГАТТ забороняються субсидії:

- експортні;
- які надаються тим, хто віддає перевагу вітчизняним продуктам перед імпортними.

Prohibitive tariff — заборонний тариф

Високий податок на імпортовані у країну товари, який застосовується тоді, коли обсяг відповідних товарів перевищує встановлену межу.

Propulsive industry — пропульсивна промисловість

Високотехнологічна галузь промисловості, яка не лише сама швидко розвивається, а й сприяє розвитку інших галузей промисловості, наприклад, виробництво напівпровідників.

Protectionism — протекціонізм

Економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції завдяки запровадженню великих розмірів мита на певні товари, які ввозяться до країни, а також деяких інших заходів.

Protoindustrialization — протоіндустріалізація

Перехідна фаза від селянського суспільства до промислового капіталізму.

Portfolio investment — портфельне інвестування

Інвестування капіталу в активи компанії, яке не передбачає набуття права на управління нею.

Post-industrial economy — постіндустріальна економіка

Економіка країни, в якій велику роль відіграє сфера послуг та інформаційний бізнес.

Public sector — державний сектор

Частина національної економіки, що перебуває у власності держави і на яку поширюється прямий урядовий контроль.

Public utilities — комунальне господарство

Сфери, які надають суспільству життєво важливі послуги (наприклад, електро-, газо-, водопостачання). Належать до природних монополій. Конкуренція в них небажана з огляду на технічні чинники або інтереси суспільної безпеки.

Quality of life — якість життя

Вимірюється показниками стану здоров'я, навколишнього середовища, освіти, соціального правопорядку, відпочинку тощо.

Quantitative restrictions — кількісні обмеження

Встановлення обсягів імпортованих (експортованих) товарів та(або) їх цін.

Quaternary sector of the economy — четвертинний сектор економіки

Сектор, що охоплює обробку інформації, фінансову та страхову діяльність, операції з нерухомістю, освіту, комп'ютерну і телекомунікаційну сфери.

Quota — квота

Обсяг дозволеного експорту або імпорту певних товарів.

Rain forest — дощовий ліс

Вологі ліси зустрічаються у місцях, де щорічна кількість опадів перевищує 1000 мм. Переважно такі ліси концентруються у тропіках, їх називають “легенями” планети.

Reclamation — рекламація

Створення корисних з економічного погляду земель, використовуючи для цього раніше непридатні території.

Recreation — рекреація

Відпочинок, відновлення сили людини, витраченої під час праці.

Refinancing — рефінансування

Повернення використаних на конкретний момент коштів у вигляді фінансових ресурсів іншого виду для подовження кредиту в умовах, коли всі кошти розподілені, або з метою погашення попередньої заборгованості.

Renewable energy sources — відновлювані джерела енергії

Такі, що, ймовірно, існуватимуть так довго, доки в них буде потреба.

Repatriation — репатріація

В інвестиційній діяльності означає ліквідацію інвестицій в зарубіжних країнах, де вони були вкладені, та переведення їх на батьківщину інвестора.

Rescheduling — реешелонування

Реструктуризація зовнішньої заборгованості, тобто зміна умов погашення боргу.

Revaluation — ревальвація

Збільшення золотого вмісту або підвищення курсу національної або міжнародної регіональної валютно-грошової одиниці щодо валют інших країн, міжнародно-грошових одиниць.

Reverse imports — зворотний імпорт

Експорт зарубіжними філіями транснаціональної компанії товарів до країни перебування головного підприємства цієї компанії.

Riviera — Рів'єра

Смуга узбережжя Середземного моря від м. Канни у Франції до м. Спеція в Італії. Нині так називають будь-яке інше чудове узбережжя, де можна гарно відпочити.

Robber-economy — грабіжницька економіка

Економіка, яка нещадно експлуатує природні ресурси, не турбуючись про майбутнє.

Safe haven currency — валюта безпечної гавані

Валюти політично й економічно стабільних країн світу.

Sanitary and phytosanitary regulations — санітарні та фітосанітарні правила

Державні стандарти та інші нормативні критерії, які встановлюють для захисту життя і здоров'я людей, збереження флори та фауни.

Savanna — савана

Тропічна степова рівнина з групами дерев (акацій, баобабів, евкаліптів), а також з чагарниками.

Secondary economic activity — вторинна економічна діяльність

Поняття означає обробну промисловість і збагачення сировинних матеріалів.

Secondary industry — вторинна промисловість

Промисловість обробна або така, що виробляє готові продукти із сировини.

Segregation — сегрегація

Поділ великих груп населення на підгрупи та їх компактне або відносно компактне розселення. Чинниками сегрегації можуть бути рівень заможності, раса, релігія, мова.

Services — послуги, сервіс

Надання послуг для задоволення побутових потреб населення, а також спеціальна служба, що надає такі послуги.

Секретаріат Світової організації торгівлі поділяє послуги на 12 груп: бізнесові; комунікаційні; будівельні та інжинірингові; дистриб'юторські; освітні; екологічні; фінансові; медичні; туристичні; рекреаційні, культурні та спортивні; транспортні; інші (вирізняють 155 підгруп).

Shifting cultivation — змінне землеробство

Землеробство, що ведеться, наприклад, в африканських вологих лісах таким способом: у лісі вирубується і спалюється рослинність на певній ділянці, два — чотири роки на ній вирощують врожай. Потім цій ділянці дають “відпочити” впродовж 8–19 років, використовуючи інші аналогічні площі.

Social capital — соціальний капітал

Капітал, зосереджений у соціальній сфері, що належить суспільству загалом, а не окремим особам.

Social dumping — соціальний демпінг

Переведення робочих місць з економічно розвинених країн до відсталих у зв'язку з прагненням роботодавців заощадити на заробітній платі.

Soft currency — м'яка валюта

Валюта, яка через встановлений за нею контроль має обмежені можливості для конвертації в інші валюти.

Sovereign debt — суверенний борг

Таку назву має урядовий борг.

Special Drawing Rights — спеціальні права запозичення

Міжнародна розрахункова одиниця, створена з метою уникнути залежності грошової маси на міжнародному ринку від дефіциту платіжного балансу США та видобутку золота у світі. Вперше запроваджені Міжнародним валютним фондом після конференції в Ріо-де-Жанейро 1967 р. Відомі як “паперове золото”.

Spot market — ринок спот

Ринок, на якому товари реалізуються за готівку і негайно поставляються.

Stagflation — стагфляція

Стан економіки окремо взятої країни або групи країн, що характеризується застоєм і розвитком інфляційних процесів; одночасний вияв стагнації та глибокої інфляції.

Staple — основний товар

Принципово важливий товар народного господарства певної країни, наприклад для Гани — це какао, а для Куби — цукор.

Standards — стандарти

У контексті діяльності Світової організації торгівлі — це стандарти, дотримання яких добровільне. Ці стандарти, а також Технічні правила стосуються характеристик товару; технологічних і виробничих процесів, що впливають на характеристики продуктів; термінології і символів; упакування і позначення продукту ярликами. Стандарти продукту — це його характеристики (якість, дизайн, функціонування). Технологічні і виробничі стандарти застосовуються на стадії виготовлення, тобто до постачання товару на ринок.

State capitalism — державний капіталізм

Економічна система, за якої уряд володіє значним сектором національної економіки і управляє ним, конкуруючи з приватним капіталістичним сектором.

State socialism — державний соціалізм

Економічна система, де у власності держави перебувають практично всі сектори народного господарства. Уряд планує економіку та управляє нею, роль прибутку і конкуренції зведено до мінімуму.

State trading — державна торгівля

Торгівля як підприємницька діяльність, що здійснюється державними підприємствами на внутрішньому і зовнішньому ринках. ГАТТ вимагає, щоб підприємства здійснювали закупівлі та продажі виключно на комерційних засадах і забезпечували можливість підприємствам з інших країн конкурувати за участь у таких торговельних операціях.

Straight transactions — прями операції

Купівля і продаж Європейською системою центральних банків обумовлених активів безпосередньо на ринку.

Structural unemployment — структурне безробіття

Безробіття, спричинене змінами в структурі промисловості і технології виробництва. Ці зміни призводять до необхідності освоювати нові професії, а працівники, що ними не володіють, втрачають робочі місця і потребують перекваліфікації.

Subsistence agriculture — споживацьке сільське господарство

Господарство економічно відсталих країн, орієнтоване на задоволення переважно потреб селян-виробників у продуктах споживання. Певна частина продукції може брати участь у бартерному обміні. Поняття відоме ще й як *subsistence farming* (споживацьке фермерство).

Subsidy — субсидія

Вид допомоги (переважно в грошовій формі), що надається національним товаровиробникам. Опосередковано це викликає дискримінацію імпортерів, яким субсидії не надаються.

Sustainable development — зважений розвиток

Розвиток економіки, за якого враховуються не лише потреби сьогодення, а й добробут прийдешніх поколінь.

Tariff wall — тарифна стіна

Податковий бар'єр, що створюється і використовується урядом, який здійснює протекціоністську торговельну політику.

Tax treaty — угода про оподаткування

Угода, що укладається між двома державами і передбачає їх співробітництво у податковій сфері.

Technical barriers — технічні бар'єри

Різноманітні санітарні, фітосанітарні, адміністративні, інженерні та інші норми (стандарти, правила тощо), що заважають безперешкодному руху товарів через державні (митні) кордони. Бар'єри можуть бути егоїстично протекціоністськими, а також обґрунтованими турботою про життя і здоров'я людей, тварин, збереження чистоти довкілля тощо.

Technical regulations — технічні правила

Стандарти, яких потрібно обов'язково дотримуватися у рамках ГАТТ. Мають відповідати принципам "країни найбільшого

сприяння” і “національного режиму”, не створювати непотрібних перешкод для торгівлі, бути науково обґрунтованими.

Terms of trade — умови торгівлі

Співвідношення між цінами експортованих та імпортованих певною країною товарів.

Tertiary economic activity — третинна економічна діяльність

Передусім — роздрібна та оптова торгівля, технічне обслуговування, освіта, медицина, рекреація.

Tourism — туризм

Мандрівка у вільний час, один з видів активного відпочинку.

Trade — торгівля

Галузь народного господарства, що реалізує товари через купівлю-продаж. Існує з огляду на наявність відносних переваг для виробництва товарів і відносин обміну, зумовлених способом виробництва.

Tradeable goods — придатні для торгівлі товари

Товари, які вважаються здатними брати участь у торгівлі, у тому числі міжнародній. Відмінність товарів придатних і непридатних для торгівлі умовна.

Trade coverage ratio — індекс покриття торгівлі

Вартісна частка експорту та(або) імпорту, на яку поширюються нетарифні обмеження.

Trade deficit — торговельний дефіцит

Переважання вартості імпорту над вартістю експорту у певній країні упродовж року.

Trade liberalization — торговельна лібералізація

Часткове зниження або цілковите скасування тарифів і позатарифних обмежень у сфері міжнародної торгівлі.

Trademark — товарний знак

Згідно з Угодою про пов'язані з торгівлею аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) товарним знаком є позначення або комбінація позначень, здатних відрізнити товари чи послуги певного підприємства від аналогічних товарів і послуг інших підприємств. Позначення можуть бути назвами, літерами, числами, фігурними елементами, комбінацією кольорів.

Trade preferences — торговельні преференції

Особливі пільги, що надаються однією державою іншій або одним суб'єктом господарювання іншому у торгівлі, наприклад, зниження митних тарифів.

Trade-related investment measures — інвестиційні заходи, пов'язані з торгівлею

Заходи, що включають фіскальне стимулювання, надання земельних ділянок тощо на пільгових умовах. Можуть негативно впливати на міжнародну торгівлю.

Trade turnover — торговельний оборот

Вартісна сума експорту й імпорту.

Transactions between related parties — угоди між спорідненими сторонами

Угоди у рамках транснаціональних корпорацій між материнськими і дочірніми фірмами з використанням трансферного ціноутворення, яке не завжди відображує справжню ринкову ціну імпортованих та експортованих товарів.

Transfer of capital — переведення (трансфер) капіталу

Переведення компанією засобів виробництва з однієї країни в іншу (до офшорних територій).

Transfer of profits — переведення прибутків

Переказ транснаціональною корпорацією прибутків, що підлягають оподаткуванню, до країн з нижчими податками з метою мінімізації витрат і максимізації прибутків.

Transfer pricing — трансферне ціноутворення

Поняття вживається для позначення операцій, що здійснюються всередині однієї і тієї самої компанії (передусім транснаціональної). Використовується для того, щоб підкреслити відмінність цих цін від звичайних ринкових.

Transmaterialization — трансматеріалізація

Зниження потреби у традиційних матеріалах та підвищення значення штучних матеріалів з наперед визначеними властивостями для виробництва сучасної продукції.

Truck farming — вантажівкове сільське господарство

Галузь сільського господарства економічно розвинених країн — ринкове садівництво, що охоплює вирощування фруктів, овочів, винограду та їх постачання на ринок вантажними автомобілями.

Under-invoicing — заниження цін

Штучне заниження цін на імпортовані товари, декларовані митним органам. Спостерігається переважно у групі країн, що роз-

виваються. Наслідком заниження є зменшення митних надходжень.

Unfair trade practices — нечесна торговельна практика

Поняття поширюється на надмірне субсидування експорту, підробку товарів, несанкціоноване використання чужих товарних знаків тощо.

Unified exchange rate — уніфікований валютний курс

Спостерігається тоді, коли певна країна відмовляється від кількох валютних курсів і запроваджує єдиний обмінний курс щодо всіх операцій.

Urbanization — урбанізація

Процес зосередження населення, економічного та культурного життя в містах.

Venture capital — венчурний капітал

Фінансовий капітал, що спрямовується в нові галузі промисловості або у сфері діяльності, яким притаманна висока ризикованість.

Visible items of trade — видимі статті торгівлі

Торгівля матеріальними товарами.

Voluntary export quota — добровільна експортна квота

Кількісні обмеження експорту відповідного товару, що встановлюються країною добровільно.

Voluntary export restraint — добровільне обмеження експорту

Обмеження, до яких добровільно вдаються експортери з метою запобігання запровадженню країнами-імпортерами примусових заходів з обмеження відповідного імпорту.

World price — світова ціна

Ціна, за якою певний товар реалізується у міжнародній торгівлі.

Xenophobia — ксенофобія

Вороже, нетолерантне ставлення до всього чужого, іноземного.

Zero haven — нульова гавань

Країна, у якій повністю або практично повністю відсутнє оподаткування доходів.

МАУП

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Авдокушкин Е. Ф.* Международные экономические отношения: Учеб. пособие. — М.: Маркетинг, 2000.
2. *Боринець С. Я.* Міжнародні валютно-фінансові відносини: Підруч. для студ. вузів. — К.: Знання, 1999.
3. *Весь мир: энцикл. справ.* — Минск: Литература, 1998.
4. *Галкина В. А., Маруев С. А.* Мировая экономика и международные экономические отношения: Учебно-практ. пособ. для дистанционного обучения. — М., 2001. — 108 с.
5. *Грис Т., Леусский А., Лозовская Е.* Мировая экономика / Под ред. Л. Тарасевича. — СПб.: Питер, 2001. — 320 с.
6. *Дахно І. І.* Міжнародне економічне право: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2000.
7. *Дахно І. І.* Міжнародне приватне право: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2001.
8. *Дворніков М. Є.* Міжнародна економіка. Навч. посібник для студ. екон. спец. — Вінниця, ВДТУ, 2001. — 201 с.
9. *Евстигнеев В. Р.* Валютно-финансовая интеграция в ЕС и СНГ: Сравнительный систематизированный анализ. — М.: Наука, 1997.
10. *Економіка зарубіжних країн: Підруч.* / А. С. Філіпенко, В. А. Вергун, І. В. Бураківський та ін. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 1998.
11. *Економіка зарубіжних країн: Навч. посіб.* / За ред. Ю. Г. Козака, В. В. Ковалевського, К. І. Ржепітєвського. — К.: ЦУЛ, 2003. — 352 с.
12. *Киреев А. П.* Международная экономика: Учеб. пособие для вузов: В 2 ч. — М.: Междунар. отношения, 2000.
13. *Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б.* Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. — 4-те вид., стер. — К.: Знання-Прес, 2003. — 406 с.

14. *Кудров В. М.* Мировая экономика: Учебник. — М.: Издательство БЕК, 1999. — 464 с.
15. *Кукурудза І. І.* Міжнародна економіка: Матеріали до лекцій та семінарів. — Черкаси: РВВ Черкаського державного університету, 2000. — 186 с.
16. *Лазебник Л. Л.* Міжнародна економіка: Курс лекцій: Навч. посібник для студ. екон. спец. — Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. — 218 с.
17. *Мартынов В. В.* Англо-русский толковый словарь внешнеэкономических терминов. — 2-е изд., доп. — М.: Финансы и статистика, 1994. — 208 с.
18. *Міжнародна економіка.* Навчальний посібник. / За ред. Козака Ю. Г., Новацького В. М. — К.: Центр навчальної літератури, Видавництво “Арт Ек”, 2002. — 436 с.
19. *Международные валютно-кредитные и финансовые отношения* / Под ред. Л. Н. Красавиной. — М.: Финансы и статистика, 2000.
20. *Международные экономические отношения* / Под общ. ред. В. Е. Рыбалкина. — М., 1998.
21. *Миклашевская Н. А., Холопов А. В.* Международная экономика: Учебник. — М.: Изд-во МГУ; Дело и сервис, 1998.
22. *Мировая экономика* / Под ред. В. К. Ломакина. — М.: АНКИЛ, 1998.
23. *Мировая экономика: Учебник* / Под ред. А. С. Булатова. — М., 1999.
24. *Мировое хозяйство и международные экономические отношения: Учеб. пособие* / Под ред. А. П. Голикова и др. — Симферополь: СОНАТ, 2003. — 432 с.
25. *Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. для студ. вузів* / В. В. Козик та ін. — Львів: Львівська політехніка, 1999.
26. *Овчинников Г. П.* Международная экономика: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: Изд-во В. А. Михайлова, 1999.
27. *Пегро М.* Международные экономические, валютные и финансовые отношения: Пер. с фр. — М.: Прогресс; Университет, 1994.
28. *Рокоча В. В.* Міжнародна економіка: Навч. посіб.: У 2 кн. — К.: Таксон, 2000. — Кн. 1. Міжнародна торгівля: теорія та політика.
29. *Румянцев А. П., Румянцева Н. С.* Международная экономика. — К.: МАУП, 1999.
30. *Савельев С. В.* Міжнародна економіка: теорія міжнародної торгівлі і фінансів: Підручник для магістрантів з міжнародної економіки і державної служби. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — 504 с.
31. *Світова економіка: Підруч.* / А. С. Філіпенко, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін. — К.: Либідь, 2000.

32. *Спиридонов И. А.* Мировая экономика: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 1998.
33. *Страны и народы мира: энцикл. справ.* / Сост. В. Б. Гарин, В. В. Люсиченко. — Ростов н/Д: Феникс, 1998.
34. *Страны мира: Справочник* / Под общ. ред. И. С. Иванова. — М.: Республика, 1999.
35. *Тэор Т. Р.* Мировая экономика. — СПб.: Питер, 2001. — 224 с.
36. *Халевинская Е., Крозе И.* Мировая экономика: Учебник. — М.: Юристь, 1999.
37. *Хасбулатов Р. И.* Мировая экономика. — М.: ИНСАН, 1994.
38. *Шемятенков В. Г.* Евро: две стороны одной монеты. — М.: Экономика, 1998.
39. *Экономическая теория национальной экономики и мирового хозяйства: Учебник* / Под ред. А. Г. Грязновой. — М.: Банки и биржи; ЮНИТИ, 1998.
40. *Юридический словарь И. Дахно: Словарь законодательных и нормативных терминов.* — 2-е изд., доп. — К.: А.С.К., 2001.
41. *Юрківський В. М.* Країни світу: Довід. — К.: Либідь, 1999.
42. *Юрчишин В. В.* Валютні кризи: Моногр. — К.: УАДУ при Президентові України, 2000.
43. *Ющенко В. А., Міщенко В. І.* Валютне регулювання: Навч. посіб. — К.: Знання, 1999.
44. *Business Guide to the Uruguay Round.* — Geneva: ITC/CS, 1995.
45. *Oxford Paperback Encyclopedia.* — Oxford: Oxford Univers. Press, 1998.
46. *Stutz F. P., de Souza A. R.* The World Economy. — Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, 1998.

ЗМІСТ

Передмова	3
<i>Розділ 1</i>	
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІКИ	5
1.1. Виникнення і розвиток світового господарства	5
1.1.1. Зародження світового господарства	5
1.1.2. Остаточне формування світового господарства	8
1.1.3. Основні поняття міжнародної торгівлі	9
1.1.4. Теорії міжнародної торгівлі	16
1.2. Глобалізація світової економіки	19
1.2.1. Загальні ознаки глобалізації	19
1.2.2. Глобалізація фінансів	20
1.2.3. Транснаціональні корпорації	21
1.2.4. Прямі зарубіжні інвестиції та інші форми міжнародного руху капіталу	24
1.2.5. Міжнародна спеціалізація виробництва і торгівлі товарами та послугами	30
1.2.6. Глобалізація третинного сектору економіки	34
1.2.7. Глобалізація управлінських функцій	35
1.2.8. Глобалізація туризму	36
1.2.9. Глобалізація проблем навколишнього середовища	38
1.2.10. Міжнародна економічна інтеграція	40
1.2.11. Глобалізація і Україна	50

1.3. Населення планети і міжнародна міграція	
робочої сили	51
1.3.1. Основні демографічні показники	51
1.3.2. Міграція населення в минулому і нині	54
1.3.3. Основні тенденції у міграції робочої сили	55
1.4. Науково-технічна революція і міжнародна	
передача технологій	56
1.4.1. Поняття “науково-технічна революція”	56
1.4.2. Науково-технічна революція	
і економічна діяльність	58
1.4.3. Міжнародний обмін технологіями	59
Контрольні питання	64
 <i>Розділ 2</i>	
СВІТОВА ВАЛЮТНА СИСТЕМА	67
2.1. Історичний екскурс	67
2.2. Паризька валютна система	69
2.3. Генуезька валютна система	71
2.4. Бреттон-Вудська валютна система	71
2.5. Ямайська валютна система	72
2.6. Європейська валютна система	74
Контрольні питання	79
 <i>Розділ 3</i>	
УКРАЇНА І ГЛОБАЛЬНІ	
ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	81
3.1. Україна — Світова організація торгівлі	81
3.2. Україна — Європейський Союз	89
3.3. Україна — Співдружність Незалежних Держав	96
Контрольні питання	105
 <i>Розділ 4</i>	
ГАЛУЗІ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ	107
4.1. Енергетика і економіка	107
4.1.1. Історичний екскурс в енергетику	107

4.1.2. Європейська енергетична хартія	109
4.1.3. Перспективи енергетики світу	111
4.2. Видобуток енергоносіїв	112
4.2.1. Нафтодобувна промисловість	112
4.2.2. Газодобувна промисловість	114
4.2.3. Вугільна промисловість	115
4.3. Електроенергетика	116
4.4. Гірничодобувна і лісова галузі промисловості	119
4.4.1. Гірничодобувна промисловість	119
4.4.2. Лісова промисловість	120
4.5. Загальні тенденції розвитку обробних галузей промисловості	122
4.6. Чорна і кольорова металургія	124
4.6.1. Чорна металургія	124
4.6.2. Кольорова металургія	125
4.7. Машинобудування	127
4.7.1. Загальні дані про машинобудування	127
4.7.2. Автомобілебудування	128
4.7.3. Електроніка	128
4.7.4. Інші галузі машинобудування	129
4.8. Хімічна і легка промисловість	130
4.8.1. Хімічна промисловість	130
4.8.2. Легка промисловість	131
4.9. Загальні тенденції розвитку сільського господарства	131
4.9.1. Типи сільськогосподарського виробництва	132
4.9.2. “Зелена революція” і “біотехнологічна революція”	133
4.9.3. Проблема голоду	134
4.10. Рослинництво	135
4.10.1. Зернові культури	135
4.10.2. Технічні культури	136
4.10.3. Виноградарство і садівництво	138
4.11. Тваринництво	140
4.11.1. Скотарство та інші галузі	140
4.11.2. Рибництво і рибальство	142

4.11.3. Птахівництво	143
4.11.4. Шовківництво	143
4.11.5. Бджільництво	144
4.12. Агропромисловий комплекс	145
4.13. Транспорт світу	146
4.13.1. Загальна характеристика світового транспорту	146
4.13.2. Автомобільний транспорт	147
4.13.3. Залізничний транспорт	148
4.13.4. Трубопровідний транспорт	151
4.13.5. Водний транспорт	151
4.13.6. Повітряний транспорт	154
Контрольні питання	156
 Розділ 5	
РЕГІОНИ СВІТУ	159
5.1. Загальний огляд країн Європи	159
5.1.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості	159
5.1.2. Населення	164
5.1.3. Економіка	164
5.2. Загальний огляд країн Америки	167
5.2.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості	167
5.2.2. Населення	173
5.2.3. Економіка	174
5.3. Загальний огляд країн Азії	179
5.3.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості	179
5.3.2. Населення	183
5.3.3. Економіка	184
5.4. Загальний огляд країн Африки	185
5.4.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості	185
5.4.2. Населення	189
5.4.3. Економіка	189

5.5. Загальний огляд Австралії та країн Океанії	192
5.5.1. Фізико-географічні та історико-політичні особливості Австралії	192
5.5.2. Фізико-географічні та історико-політичні особливості Океанії	195
5.5.3. Населення Австралії	196
5.5.4. Населення Океанії.....	196
5.5.5. Економіка Австралії	197
5.5.6. Економіка Океанії	199

Контрольні питання

Англо-український глосарій

Список використаної та рекомендованої літератури

МАУП

The book being based on accumulated global and domestic expertise and up-to date source reflects contemporary state, problems and trends in development of the international economics and the world economy.

English-Ukrainian glossary contains more than 300 entries.

The book is interested for university students as well as for all readers interested in problems of the international economy.

Навчальне видання

Дахно Іван Іванович

МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

2-ге видання, виправлене і доповнене

Educational edition

Dakhno, Ivan I.

INTERNATIONAL ECONOMICS

Educational manual

2nd edition, rivized and complemented

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*

Редактор *Л. С. Тоболіч*

Коректор *О. П. Макаренко*

Комп'ютерне верстання *Н. М. Музиченко*

Оформлення обкладинки *Д. В. Кругленко*

Підп. до друку 15.04.05. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,41. Обл.-вид. арк. 13,86. Тираж 5000 пр. Зам. № 24

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Поліграфічний центр УТОГ
03038 Київ-38, вул. Нововокзальна, 8

Свідоцтво КІ № 35 від 02.08.2000